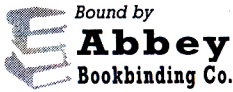

University of South Wales

2060266

116 Cathays Terrace, Cardiff CF24 4HY
South Wales, U.K. Tel: (029) 20395882

BEIRDD GWLAD FFAIR-RHOS
A'U CEFNDIR DIWYLLIANNOL
A DIWYDIANNOL

DAVID ISLWYN EDWARDS

Cyflwynir y traethawd hwn am radd Ph.D

Prifysgol Morgannwg

Mawrth 1997

Tystiaf fod y traethawd hwn yn waith gwreiddiol o'm heiddo fy hunan, ac mai fi a wnaeth yr holl ymchwil ynglŷn ag ef.

Nid yw'r gwaith yn gyfan nac yn rhannol wedi ei gyflwyno eisoes nac yn awr am radd yn y Brifysgol.

Amy Jenkins (Ymgeisydd)

Allan James (Cyfarwyddwr)

_____ (Cyfarwyddwr)

CYNNWYS

Rhagair	i
Crynodeb	iii
Crynodeb Saesneg	vii
1. Ffair-rhos - ei hanes, ei datblygiad a'i dirywiad	1
2. Y Cefndir Diwylliannol	38
3. Y Bardd Gwlad a'i Gefndir	60
4. Yr Arlunwyr a'r Beirdd Gwlad	84
5. Beirdd Ffair-rhos	130
6. Brawdoliaeth y Cilie	146
7. Cerddi Natur a Bro	214
8. Cerddi Mawl a Marwnad	269
9. Y Chwalfa Fawr	313
10. Diwedd glo	339
Tystiolaeth Lafar	358
Llawysgrifau'r Llyfrgell Genedlaethol	359
Llyfryddiaeth Beirdd Ffair-rhos	360
Llyfryddiaeth Gyffredinol	361

RHAGAIR

Fel un a anwyd ac a fagwyd ar gyrion pentref Ffair-rhos, cefais fy nghyflyru o'r cychwyn gan y diwylliant barddol gwledig ac eisteddfodol. Ymhyfrydai'r pentref yn ei feirdd ac ymhyfrydent hwythau yn eu tro yn eu pentref bach distadl ym mynydd-dir Ceredigion. Byddai'r trigolion yn galw am wasanaeth eu beirdd yn gyson adeg gŵyl neu ddathliad yn y pentref, a mawr oedd yr hwyl a'r rhialtwch pan glywent ffrwyth yr awen yn cael ei adrodd neu ei ganu yng nghapeli'r pentref. Erbyn hyn, ysywaeth, mae'r wedd hon ar ddiwylliant y pentref wedi diflannu bron yn llwyr yn sgil y newidiadau demograffig a barlysodd fywyd diwylliannol a diwydiannol y fro wedi'r Ail Ryfel Byd. Cais i fwrw golwg ar y llanw a'r trai yn hanes Ffair-rhos yw'r astudiaeth hon, a rhoddir y pwyslais pennaf ar weithiau'r beirdd ac ar y themâu amlwg yn eu gwaith.

Pleser gennyf yma gydnabod fy nyled i Cennard Davies M.A., am awgrymu testun yr ymchwil yn y lle cyntaf, ac iddo yntau ac Allan James M.A., ill dau o Brifysgol Morgannwg, am fy nghyfarwyddo drwy'r gwaith. Bu eu gofal a'u cynhorthwy yn ddi-baid gydol y daith a gwerthfawrogaf iddynt roddi cyfle imi lunio'r

astudiaeth fel rhan fechan o'm teyrnged i arwyr glew bro fy mebyd.

Yr un yw'r diolch hefyd i amryw o drigolion Ffair-rhos a wnaeth rannu mor hael â mi o'u profiadau a'u hatgofion cynnar. Trist yw gorfod cofnodi fod amryw ohonynt wedi ein gadael bellach, a'r hen bentref dipyn gwacach a thlotach ar eu hól. Cefais sgyrsiau buddiol â thri o'r pedwar bardd a gaiff sylw yn y traethawd. Cof plentyn sydd gennyf am Evan Jenkins, ond deuthum i adnabod y gweddill yn bur dda gan dreulio llawer o'm hamser yn eu cwmni. W.J. Gruffydd yn unig sy'n weddill ohonynt hwythau erbyn hyn.

Hoffwn gydnabod y cymorth a gefais gan Peter Lord o Ganolfan Uwchefrydiau Cymreig a Cheltaidd Prifysgol Cymru, wrth lunio'r bennod sydd yn ymdrin â'r arlunwyr gwlad. Cefais gynhorthwy ar lawer achlysur gan Rhisiart Hincks a chan Russell Davies, ill dau o Goleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth.

Yn olaf, carwn ddiolch i Carys Briddon am ei gofal a'i hamynedd wrth deipio'r gwaith ac i Jennie Bracher hithau am ei chefnogaeth garedig.

CRYNODEB

BEIRDD GWLAD FFAIR-RHOS A'U CEFNDIR

DIWYLLIANNOL A DIWYDIANNOL

Ganwyd yn ardal Ffair-rhos yn ystod yr ugeinfed ganrif bedwar o feirdd y gellid eu hystyried yn enghreifftiau nodweddiadol o draddodiad y bardd gwlad yng Nghymru ar ei orau. Daeth Dafydd Jones a W.J. Gruffydd yn brifeirdd cenedlaethol ac enillodd Evan Jenkins yntau lawryfon y Brifwyl. Er na bu i Jack Oliver gystadlu ar lefel genedlaethol, diau iddo ennill statws cenedlaethol fel prydydd poblogaidd, colofnydd papur newydd ac fel cymeriad lliwgar a gwreiddiol.

Yn rhannu'r un agenda lenyddol ac yn cydoesi â hwy yn ardal Llangrannog, yr oedd brawdoliaeth farddol y daethpwyd i'w hadnabod yn ddiweddarach fel Bois y Cilie. Fel amaethwyr ymhyfrydai'r beirdd yn y cylch hwn yn y datblygiadau technolegol diweddaraf ym myd amaeth a hiraeth diddagrau, dissentiment sydd ganddynt am y doe hamddenol a lliwgar a gollwyd. Ar y llaw arall, rhydd Beirdd Ffair-rhos bortread angerddol o

dlodi eu pentref heddiw o'i gymharu â'i ffyniant diwydiannol a diwylliannol yn hanner cyntaf yr ugeinfed ganrif. Yr oedd yn Ffair-rhos, adeg magwraeth y Beirdd, gymdeithas a goled dai safonau crefyddol ymneilltuol a safonau bucheddol pendant. Gellir dweud mai o blith y bobl feddwl-flaenllaw, asgwrn cefn y capel a'r diwylliant lleol, yr hanai Beirdd Ffair-rhos.

Yn ogystal â'r beirdd gwlad, gellir sylwi i'r arlunwyr naïf a'r arlunwyr gwlad yng Nghymru yn y ganrif ddiwethaf roddi mynegiant clodwiw i'r diwylliant Cymreig gwledig, yn arbennig yn eu portreadau o hoelion wyth y Methodistiaid a'r cymeriadau lleol a anfarwolwyd ganddynt ar gynfas. Cyflawnai rhai o'r arlunwyr hyn swyddogaeth debyg i un y bardd gwlad yn eu gwahanol ardaloedd, ac iddynt hwy 'roedd arlunio, fel barddoni, yn offrymu mawl i gymwynaswyr y ffydd ac i arwyr lleol.

Swyddogaeth y canu mawl a marwnad yn y traddodiad llenyddol drwy'r canrifoedd fu delfrydu arwyr a diddori cynulleidfaoedd yn hytrach na beirniadu a cheryddu. Yn yr un modd, rhoddi parhad i enw da'r gwrthrych oedd nod y beirdd a'r arlunwyr gwlad, a chyfetyb penillion y bardd gwlad i ddarlun yr arlunydd gwlad ar fur neu garreg goffa ym mur capel neu eglwys.

Dylanwadwyd ar y beirdd gwlad, yn arbennig ar eu cerddi i fyd natur, gan y Mudiad Rhamantaidd. Ni chanfu'r mwyafrif ohonynt unrhyw brofiad cyfriniol ac ysbrydol yn y byd o'u cwmpas, ond yr oedd natur yn ffenomen weladwy iddynt. Ymatebai Beirdd Ffair-rhos i'w bro enedigol yn oddrychol ac yn deimladwy. Telynegol a hiraethus yw llawer o'r cerddi lle y dirmygir y presennol ar draul y gorffennol paradwysaidd. Nid oes yma chwerwder namyn galaru tawel ac wylo uwch adfeilion yr hen gymdeithas dduwiolfrydig. Ymwrthodir â realaeth heddiw a bodlonir ar ddarlun idyllic o'r pentref traddodiadol. Mae'r portreadu hwn yn wrthgyferbyniad llwyr i fformwla Caradoc Evans yn My People a Dylan Thomas yn Under Milk Wood, ac yn debycach i'r hyn a geir gan O.M. Edwards a D.J. Williams. Ffrwyth atgof dethol yw cynnyrch Beirdd Ffair-rhos.

Bro wledig plentyndod fu Ffair-rhos i'w beirdd ac ymrithiodd yn rhyw Dir na n'Og o le, a ystyrid yn arwydd o'r gwerthoedd ysbrydol parhaol sydd yn drech na threigl amser. Disgrifir y pentref cyn iddo gael ei anrheithio gan chwyldro'r peiriant petrol a chyn iddo gael ei ddifwyno gan y pibellau a'r peilonau sydd heddiw'n cyfrododdu'r lle. Pa faint bynnag o newidiadau a welir yn y dyfodol, erys Beirdd Ffair-

rhos yn dyst i'r profiad dynol, crefyddol a
chymdeithasol mewn bro neilltuol ar adeg arbennig yn
ei hanes.

THE COUNTRY POETS OF FFAIR-RHOS

AND THEIR CULTURAL AND INDUSTRIAL BACKGROUND

During the course of the twentieth century, Ffair-rhos became renowned as the Village of the Poets and as a centre of attraction for those interested in poetry in the Welsh language. It is here, that four renowned country poets were born, each of whom proceeded in later life to achieve national recognition in Eisteddfod circles.

The first part of the thesis seeks to portray the nature of village life in Ffair-rhos, and analyses the social and industrial changes which have occurred over the years. It is shown in Chapter 2 that Ffair-rhos was very much influenced by the nonconformist movement in Wales. All social activities were in some way connected with one of the two village chapels. In effect, the chapels were the hub of all secular and religious functions, and attracted the interest of young and old alike.

In a recent paper, Rachel Bromwich argues that the 'bardd gwlad' is rooted in classical medieval Welsh poetry. It is fairly evident, as explained in Chapter 3, that the folk-poets have also been profoundly influenced over the centuries by free-verse

poetry which demanded a less formal discipline than that displayed in the strict metres. Its main virtues were directness and simplicity and the lyrical note is also very much in evidence in poems in the free verse.

The work of the Ffair-rhos poets relates to both traditions.

By looking at the poetry of all four Ffair-rhos poets, one can conclude that the folk-poet played a very important part in society during the first half of the twentieth century. In fact, the folk-poet has always played a vital role in the life of the community. His talent was, and still is, an integral part of Welsh rural society, chronicling its happenings, portraying its characters, recording its events, its sadness and joy.

Chapter 4 of our study explores recent research which implies that during the hundred or so years before the photograph became the primary medium of middle-class portraiture, the work of artisan painters (*arlunwyr gwlad*), if not as evident and as much in demand as the work of the *beirdd gwlad*, was indeed just as central to the culture of many Welsh communities. In the absence of an urban centre where political and economic power attracted the kind of intellectual community that generated high-art

fashions in other countries, artisan painters recorded and facilitated the evolution of Welsh rural culture. Their pictures of notable Methodist ministers and local country characters in the last century, for example, are woven into the cloth of that culture. It is also apparent that the work of the artisan painters is just as close to the heart of our culture as that of the folk-poets, wholly consistent with the main characteristics of its politics and economics, its religion, literature and music.

In the 1950s and 1960s the folk-poets attained a new stature among Welsh critics and historians alike. It also becomes apparent in Chapter 6 that Ffair-rhos was not unique in that it had poets meeting regularly in the cobbler's workshop to discuss poetry and eisteddfod competitions. In fact groups of folk-poets prospered in other parts of the country, and in particular in south Ceredigion where Bois y Cilie had featured highly in the cultural life of its people for more than a generation.

Their work, firmly rooted in local culture gave meaningful and colourful expression to the life of the community around them. In fact their poetry is an authentic reflection of life as it flourished in early twentieth-century Ceredigion and demonstrates clearly

the changes that have occurred in the farming community since the introduction of modern agricultural inventions. The poetry is also noted for its spontaneous humour and for its epigrammatic expression. They were also particularly conscious of the almost irresistible pressures which threatened the existence of the culture of which they were an outstanding example.

The Ffair-rhos poets show that they are fully acquainted with the *repertoire* and modes of expression of any twentieth-century rural poet. However, being country poets, the four believed, as did Bois y Cilie, that poetry had a social function and their poems are invaluable to the social historian, as they depict the intricacies of rural life over a period of some fifty years. Chapters 6 and 7 seek to illustrate the nature of the poems that record the customs and delights of the local people, their difficulties and their success, their laughter and tears. When an important member of the community died a memorial poem would be composed, and Chapter 8 concludes that this kind of elegiac poem was a very important part of the *repertoire* of any *bardd gwlad* in Wales. As well as displaying a deep note of respect for fellow-beings,

it is also an expression of the sadness felt by the community as a whole.

In the final part of the study, an attempt is made to analyse the circumstances that have given rise to the changes in the social and cultural fabric of Ffair-rhos since the early 1960s. Census figures show that the number of Welsh speakers has steadily declined over the years. The inference is that English has inevitably become more widely used because of the influx of non-Welsh speakers, leading, in turn, to a progressive undermining of Welsh as the first and natural language of the community. By now, the 1970s concept of 'Y Fro Gymraeg' has all but disappeared. It was the increased capitalization of agriculture that started rural depopulation which in turn contributed to language loss and was particularly destructive of what could be regarded as the traditional Welsh way of life based on the Welsh language, nonconformity and a rural community.

The concluding chapter attempts to demonstrate that the idyllic and romantic image of Ffair-rhos as depicted by its four poets, is in complete contrast to the picture of rural Ceredigion as portrayed by Caradoc Evans in his stories and novels. It is evident from the poems of the Ffair-rhos poets, that the

chapels in their village were centres of its cultural life where people received not only the comforts and the inspiration of religion, but also practice and instruction in the public arts of singing, speaking, debating and organising. In the work of Caradoc Evans, however, the chapels appear to foster only hypocrisy and their members are represented as being without culture, charity, compassion or honour.

One can conclude from reading their works, that the early experiences of the Ffair-rhos folk-poets fashioned their creative work. In their literary creations the life as seen in Ffair-rhos is projected as an ideal for all humanity. Not that it was, or ever would be, an ideal life for all men.

PENNOD 1

FFAIR-RHOS - HANES, DATBLYGIAD A DIRYWIAD

O edrych ar bentref Ffair-rhos heddiw, mae'n rhyfedd meddwl fel y gallai'r lle unwaith ymhyfrydu yn ei weithiau mwyn ffyniannus, ei gapeli llawn, ei aelwydydd croesawgar a'i dafarndy poblogaidd, oblegid ar yr olwg gyntaf nid erys ymhlith yr ychydig dai annedd sydd yn weddill yno, namyn gweddillion o'r gogoniant gynt: magwrydd a chri cornchwiglen, brwyn a grug lle bu rhieni a phlant yn nyddu patrwm cymdeithasol clòs a gwydn, eneidiau hoff cytûn a frwydrodd yn erbyn gormes tlodi a thywydd gerwin llawer gaeaf hir a chreulon. Trist yw'r darlun o'r fro a bortreadir gan ei beirdd hwythau: bu yma Afallon unwaith yn gyforiog o lawenydd a chân, gobaith a bwrlwm diwylliannol, ond erbyn hyn nid oes yno ond:

Gwyllt fynydd lle nad oes ond grug a brwyn
A thorf penfelyn eithin ar y fron
Yn diflas ysgwyd pen i bregeth sych
Y gwynt. A gwaedd cornchwiglen unig mwy
Yn erlid ei gormeswr dros y rhos.

"Oherwydd dringodd Angau i'r ffenestri..."¹

Ond nid rhyw ddarn o dir a geir yma sy'n adlewyrchiad o The Waste Land T.S. Eliot, neu The Deserted Village Oliver Goldsmith, oblegid fe gawn yma heddiw ryw ugain o dai ac yn eu plith ysgoldy'r Methodistiaid

¹ W.J. Gruffydd, 'Ffenestri', Ffenestri a Cherddi Eraill (Llandysul, 1961), t.19.

Calfinaidd sydd yn prysur ddadfeilio: ni chynhaliwyd ynddo wasanaeth nac ysgol Sul ers chwarter canrif bellach. Yn wynebu'r Ysgoldy mae tafarn y Cross Inn ac er mai Saeson uniaith sydd yn cynnal a chadw'r lle bellach, o leiaf y maent yn cadw'r drws yn agored ac yn rhoddi cyfle i'r ymwelydd oedi ennyd tros ddiod a phryd o fwyd.

Ar Sgwâr Cross Inn ymgroesa dwy ffordd: y naill yn arwain o gyfeiriad Llanbedr Pont Steffan, Tregaron a Phontrhydfendigaid i Ysbyty Ystwyth a Phont-rhyd-y-groes a Phontarfynach, a'r llall yn cydio Ystradmeurig wrth Llynnoedd Teifi. Dyma'r ffordd y cerddodd Edward Richard arni fwy nag unwaith yn ôl y dystiolaeth y gallwn ei lloffa yn ei fugeilgerddi. Ar hyd y ffordd hon, hefyd, âi'r porthmyn â'u gwartheg a'u defaid, ac nid nepell o Lyn Teifi y mae'r Bedolfa lle y byddid yn pedoli'r anifeiliaid ar eu siwrnai i Henffordd a Llundain. Tua chwarter milltir i fyny o'r pentref i gyfeiriad Llynnoedd Teifi y saif Caersalem, ysgoldy'r Bedyddwyr, sefydliad a fedrai ymhonni ar un adeg fod ar ei lyfrau bum bardd cadeiriol: Evan Jenkins, Gordon Evans, Jack Oliver, W.J. Gruffydd a Dafydd Jones. Fel hyn y mae'r cyntaf o'r nythaid wedi disgrifio'r pentref, ac y mae'n ddarlun graffig ddigon ohono:

Un yn ei gil o'r golwg
A'r llall ar ben y rhiw,
Ac un â'i dolciog dalcen
At nant fach bur ei lliw.

I bobun, ar lawr, dwy babel;
Efallai tair uwchben.
Dwy simdde, a mwg mawn mynydd
Drwy un yn codi i'r nen.

Di-gynllun dai, ac unlliw
Eu muriau meini llwyd;
A lôn pob un i'w lannerch
Yn droeog hir i'r glwyd.

Ohonynt, wrth ei enw
Hawdd gwybod p'un yw p'un:
Ei glywed, heb ei weled
Y llaw a dynnai'r llun.

Tŷ-bach, a Chnwc-yr-eithin,
Graig-fach, Tŷ-draw, Glan-nant:
O deios bach, daw awydd
Gweld eto'r hanner cant.'

Cyffelyb yw'r darlun yn y soned 'Teg Edrych Tuag
Adref', o eiddo'r un bardd:

'Sgoldy, a thafarn, croesffordd rhyngddynt hwy,
Dwsin o dai, a dyna'r pentre i gyd.
Try teirffordd ar i waered; heol blwy
Uchod a arwain i'r mynyddoedd mud.'

Ni fydd y sawl sy'n chwilio am olud strydoedd
cynlluniedig, adeiladau rhwysgfawr a gwarineb dyffryn
ond yn wfftio unigedd pellennig a moelni ardal Ffair-
rhos. Gellid ei chymharu mor hawdd ag ardal Rhyd-ddu
T.H. Parry-Williams gan bwysleisio nad oes yma namyn
"llymder anial byd di-goed", ac na wêl y teithiwr ddim
byd amgenach nag "amlinell lom y moelni maith".' Bid a
fo am hynny, nid felly'n hollol y gwêl y beirdd

1 'Pentref', Cerddi Ffair Rhos (Llandysul, 1959),
t.60. Penderfynwyd peidio ag arfer [sic].
Derbynnir bod pob dyfyniad yn dilyn orgraff y
gwreiddiol.

2 Ibid., t.74.

3 T.H. Parry-Williams, 'Moelni', Cerddi (Aberystwyth,
1931), t.52.

bethau, ac y mae Dafydd Jones yn gallu ymffrostio fel hyn:

Ni luniwyd unlle'n lanach, - o ru'r byd
Goror beirdd yw mwyach;
Yn nhir mwnwr a mynach
Dihareb o bentre bach.¹

Ond yn 1862 disgrifiodd George Borrow y lle fel mangre bur noeth a diffaith i'r llygaid:

After wandering for some miles towards the south over a bleak moory country I came to a place called Ffair Rhos, a miserable village, consisting of a few half-ruined cottages, situated on the top of a hill. From the hill I looked down on a wide valley of a russet colour, along which a river ran towards the south. The whole scene was cheerless. Sullen hills were all around.²

Nid yw George Borrow yn defnyddio gormodiaith, oblegid ceir Edward Richard yntau yn disgrifio'r ardal yr un mor llwm ac anial gryn ganrif yn gynharach:

Er bod ambell fwthyn ar Fynydd y Brenin
I dderbyn bugeilddyn o'r ddryccin ar dro.
Er hynny ar groen hwnnw, o Ffair-rhos i'r Dderw,
Nid oes ond blew garw'n blaguro.³

Ardal agored a digysgod ydyw, yn arbennig felly yn y gaeaf. Yr oedd yn rhaid i Edward Richard fynd drwy'r pentref a'r fro i fugeilio'r defaid ym Mrwyno, darn o dir eang a llethrog yn ymyl Llynnoedd Teifi.

Hyd tua chanol y ganrif ddiwethaf nid oedd y tyddynnod yn eiddo i'r sawl a'u ffermiai, tir y Goron

¹ Yr Arloeswr a Cherddi Eraill (Abertawe, 1965), t.12.

² Wild Wales: Its People, Language and Scenery (Llundain, 1865), ail arg., t.280.

³ 'Bugeilgerdd yr Ail', Gwaith Edward Richard o Ystrad Meurig (Llanuwchllyn, 1912), t.16.

ydoedd. Yna penderfynodd y llywodraeth werthu'r hawl i bwy bynnag a garai ei phrynu. Manteisiodd amryw ar y cyfle i ddyfod yn berchen ar eu tyddynnod, a bu'n rhaid i'r sawl a fethodd â phrynu y cyfryw hawl oddi wrth y llywodraeth, fod yn denantiaid i'r Goron am weddill eu hoes. Cyn cau'r tyddynnod hyn i mewn, comin a thir agored ydoedd ardal Ffair-rhos yn gyfan gwbl fel yr ardaloedd cylchynol eraill. Cofir mai yn amser y Tuduriaid y dechreuwyd newid o dir agored i dir wedi ei gau. Daeth amryw yn bur gyfoethog yr adeg honno o ganlyniad i ddileu'r mynachlogydd, a daeth awydd arnynt am ragor o dir er mwyn ennill safle ac awdurdod. Ond nid cyn i ddulliau amaethu ddechrau gwella tua 1750 y daeth cau tir yn amlwg yn Sir Aberteifi.¹ Prin fod hen ddull y lleiniau yn addas ar gyfer y ffermio newydd a oedd yn rhoi pwyslais ar gynhyrchu a marchnata ar raddfa lawer ehangach. Gan hynny, y tir isel ffrwythlon a gaewyd yn gyntaf, ac erbyn 1815 yr oedd bron pob darn o dir isel a gwastad wedi ei amgáu.² Cafwyd caniatâd y Senedd i wneud hynny

¹ Gw. David Thomas, Cau'r Tiroedd Comin (Lerpwl, d.d.); Ivor Bowen, The Great Enclosures of Common Lands in Wales (Llundain, 1914). Yn ôl David Thomas caewyd tros filiwn o aceri o dir Comin yng Nghymru rhwng 1795 a 1895. Gw. hefyd Richard Phillips, 'Amgau Tir ar Fynydd Bach', Ceredigion: Cylchgrawn Hynafiaethwyr Sir Aberteifi, Cyf. vi (1968-1971), tt.350-363; Alun Eirug Davies, 'Enclosures in Cardiganshire', Ibid., Cyf. VIII (1976-79), tt.100-146.

² Yn 1795 yr oedd 206,720 o aceri yn Sir Aberteifi yn dir comin, erbyn 1895 nid oedd ond 33,264. Gw. David Thomas, Cau'r Tiroedd Comin, t.27.

a rhannwyd darnau helaeth o'r sir rhwng y ffermwyr a oedd piau'r tir o gwmpas y comin. Mae'n amlwg i'r cau hwn fod yn golled ddirfawr i drigolion Ffair-rhos a'r cylch.

Pan oedd tir agored neu gomin at eu gwasanaeth gallent gadw ychydig anifeiliaid i ychwanegu at eu cyflogau prin.¹ Ond wedi'r cau, nid oedd hyn yn bosibl. Ond cefnogid y cau gan y cyfreithiau newydd a gorfu i lawer o'r rhai hynny a arferai fynd â'u hanifeiliaid i bori ar y tir agored, eu gwerthu a dibynnu'n gyfan gwbl ar eu henillion yn y gweithfeydd mwyn neu ar y ffermydd.

Y tir agored hwn, wrth gwrs, oedd cynefin y tai unnos, ac yr oedd amryw ohonynt yn ardal Ffair-rhos, yn arbennig felly pan oedd gweithfeydd mwyn plwm Esgair-mwyn a Glog-fawr yn ffynnu. Yn y cyfnod rhwng 1830 a 1870 y codwyd y mwyafrif ohonynt ym mhlwyf y Gwnnws Uchaf. Yr oeddynt yn anghyfreithlon i bob pwrpas, ond yr oedd traddodiad ac arfer gwlad yn mynnu nad gwiw ymyrryd â hawliau'r sawl a godai dŷ unnos iddo'i hunan.² Y cam cyntaf wedi adeiladu'r caban, oedd amgáu darn o dir o'i amgylch, rhyw ddeg neu bymtheg erw fel arfer. Ymhen blwyddyn a diwrnod, gellid codi

¹ Gw. ar y sefyllfa ym mynyddoedd Tregaron, Evan Jones, Cymdogaeth Soar y Mynydd (Abertawe, 1979), tt.108-9.

² Gw. Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees, Welsh Rural Communities (Caerdydd, 1960), t.115; I.C. Peate, The Welsh House (Caerdydd, 1944); Report of the Royal Commission on Land in Wales (Llundain, 1896), tt.577 et seq.

tŷ cerrig o amgylch y caban unnos gwreiddiol, ond yr oedd yn ofynnol cario pob darn ohono allan drwy'r drws, bob yn garreg.

Mae'n fwy na thebyg mai tai unnos oedd y rhan fwyaf o dyddynnod Ffair-rhos i gychwyn. Yr oedd muriau'r tai tua llathen o drwch ac wedi eu gwneud o bridd a chalch neu o gerrig a thywyrch. Rhennid y tŷ yn gegin a pharlwr, y pen isaf a'r pen uchaf fel y'u gelwid hwy ar lafar.¹ Fel rheol yn y pen isaf y byddai'r tad a'r fam yn cysgu. Goleuid yr ystafell gan un ffenestr fach nad oedd modd ei hagor. Uwchben y pen isaf yr oedd hanner llofft, ac yno y byddai gweddill y teulu yn cysgu. Byddai yno ddau wely fynychaf ac os nad oedd hynny'n ddigon, rhoddid hawsal² ar y llawr. Yr oedd y lloriau o bridd neu gerrig gleision, a ffetanau blawd wedi eu golchi fyddai'r matiau. Plaen iawn oedd y bwyd ac ychydig iawn o le a gaed i ddodrefn mewn tai o'r maint hwn. O hyn oll, gellir casglu mai syml ddigon a thlawd oedd bywyd trigolion Ffair-rhos ddiwedd y ganrif ddiwethaf a dechrau'r ganrif hon. Rhoddir portread ohonynt gan Dafydd Jones yn ei bryddest 'Yr Arloeswr':

¹ Gw. J. Geraint Jenkins, Life and Tradition in Rural Wales (Llundain, 1976), tt.117-133; Alwyn D. Rees, Life in a Welsh Countryside (Caerdydd, 1950), tt.32-46; Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees, Welsh Rural Communities (Caerdydd, 1960), tt.147-151.

² Math o fatras wedi ei stwffio â brwyn.

Ffoes gwylltfil yr ucheldir
O'r heldir yn ddi-stŵr;
A'r 'hediaid yn gresynu
A synnu at ryfyg gŵr -

Cans daeth arloeswr barfog
Yn arfog ddewr drwy'r tARTH
A'r niwl, i lunio hafod,
A thrafod grugog barth.¹

Dal llygoden a'i bwyta, dyna oedd eu rhan yn fynych;
eithr dyma'r bobl a droes ddarn o wylltir mawnog yn
dyddynnod amaethyddol er gwaethaf amgylchiadau gerwin
ac anodd. Hwylt-hwy a roes fod i'r gymdogaeth fel yr
ydym ni yn ei hadnabod hi heddiw, er iddi, mae'n wir,
weld llawer tro ar fyd yn y cyfamser.

Yn ddiau, natur gorsog a mawnog y tir a roes i
bentref Ffair-rhos ei enw. Mae'r rhan gyntaf o'r enw
yn ein dwyn yn ôl i gyfnod yr Oesoedd Canol pan oedd y
mynachod yn Ystrad-fflur. Byddai'r mynachod hyn yn
cynnal cyfres o ffeiriau yma ar un adeg, er mwyn
gwerthu gwlan a defaid yr Abaty, ond fe'u gwelid yn
datblygu'n ddiweddarach.²

Ar Ddygwyl Iago (Gorffennaf 24), Gŵyl Fair yn
Awst (Awst 8), a Gŵyl y Grog (Medi 14) y cynhelid y
ffeiriau ar y cychwyn,³ ond yn ddiweddarach ceid un

¹ Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.14.

² Cyn sefydlu'r fynachlog yn Ystrad Fflur yn 1165,
cynhelid y ffeiriau ar Ros Gelli Gron yn agos i
lan afon Fflur.

³ Mae peth ansicrwydd parthed yr union ddyddiadau y
cynhelid y ffeiriau. Dyma'r dyddiadau a rydd Evan
Jones inni yn Cerdded Hen Ffeiriau: "Y Ffair Rhos
gyntaf ym mis Mehefin; Ffair-Rhos ganol, Awst 26;
Ffair-rhos Gŵyl Grog, Medi 25; a Ffair-Rhos fach,
Hydref 13". Ar y llaw arall dyma'r dyddiadau a
gyflwynir inni gan David Thomas mewn erthygl yn

arall ar Hydref 13.¹ Naturiol oedd cysylltu'r ffair â phererindod i Ystrad-fflur ar un o wyliau'r saint.² Cynhelid y ffeiriau ar gae o flaen tyddyn Llidiart-y-ffair. Yr oedd capel hefyd islaw'r cae, ar fanc Cefnmeurig, a Broncapel y gelwir y darn hwn o hyd.

Pan agorwyd gweithfeydd mwyn plwm Esgair-mwyn a Bronberllan, daeth y ffeiriau hyn yn boblogaidd iawn. Ceid yma lawer o firi a rhialtwch a dynion gwahanol bentrefi yn brwydro yn erbyn ei gilydd â phastynau. Honnwyd gan un o'r pentrefwyr iddi glywed unwaith am frwydr rhwng dau ddyn yn un o'r ffeiriau hyn, ac i un ohonynt gnoi bys ei wrthwynebydd â'i ddannedd ac iddo ei boeri o'i ben i'r tân wedi'r ornest.³ Dywedir hefyd i esgyrn dynol gael eu canfod ar fryn nid nepell o'r pentref. Ac at hyn, fe glywid sôn i borthmon o Sais ddod i un o ffeiriau'r pentref; gwelwyd ei geffyl wedi hynny yn llercian o gwmpas, ond ni wnaeth neb ei hawlio ac ni welwyd y dyn ychwaith byth wedyn.

Cymru Coch (1915/16): Gorffennaf 25, Awst 15 a Medi 14.

Gwyddys i ffeiriau gael eu cynnal yn Ffair-rhos ar y dyddiadau a nodir gan David Thomas yn 1709 a 1711. Mae'r almanac am y flwyddyn 1773 yn rhoddi pum dyddiad gwahanol i ffeiriau yn yr ardal. Nid hwyrach i'r union ddyddiadau amrywio ychydig gyda threigl y blynyddoedd.

¹ Gw. J. Eurfyl Jones, 'Fairs in Cardiganshire', Cardiganshire Antiquarian Society (1930), t.102.

² T.I. Ellis, Crwydro Ceredigion (Llandybie, 1952), t.51.

³ Adroddwyd yr hanes hwn wrth yr awdur gan y diweddar Mrs Mary Thomas, Bwlch-gwynt, Ffair-rhos. Gw. hefyd E.B. Morris, 'O Bont Rhyd Fendigaid i Bont ar Fynach', Cymru, Cyf. xxxii, Rhif 189 (Ebrill, 1907), t.237.

Yr oedd bechgyn Ffair-rhos yn enwog yn y cylch fel ymladdwyr brwd a ffyrnig mewn gwylmabsantau a ffeiriau'r ardal. Ger Llidiart-y-ffair y byddai maes y frwydr gan amlaf, ac yn erbyn dynion o gyfeiriad Ystradmeurig. Byddai dau dîm o ddeuddeg yn cyfarfod ac yn ymladd â phastynau a chicio. Ar ôl cyfnod o amser yn nhafarn y Cross Inn, byddai'r ymladdfa yn cychwyn. Gwŷr Ffair-rhos a fyddai'n fuddugol ymron yn ddieithriad, a byddent yn canlyn eu gwrthwynebwyr yr holl ffordd at Bont Meurig, pellter o ryw filltir cyn dychwelyd. Byddai pob pastwn yn cael ei baratoi'n dda ymlaen llaw. Wedi eu torri, byddid yn eu cadw o dan fantell y simdde am ddyddiau lawer er mwyn iddynt sychu'n dda a chaledu gogyfer â'r frwydr arfaethedig. Yna, rhaid oedd eu tynnu i lawr a'u taro ar foncyff arall naw o weithiau er mwyn rhoddi prawf digonol ar eu cryfder a'u heffeithiolrwydd fel arfau mewn brwydr.¹ Anaml y torrent pa mor galed bynnag yr ymleddid.² Yn ei lyfr Cerdded Hen Ffeiriau, ceir Evan Jones yn adrodd fel y clywodd Ben Evans, hen fasiwn gwlad o ardal Pen-uwch, yn sôn fel y byddent hwy fel ardalwyr yn arfaethu ar gyfer mynychu ffair Ffair-rhos. Rai

¹ Gw. Eurfyl J. Jones, 'Fairs in Cardiganshire', Cardiganshire Antiquarian Society (1930), t.103.

² Yr oedd ffeiriau eraill hefyd wrth gwrs yng Nghymru a oedd yn enwog am eu hymladdfeydd, er enghraifft, Ffair Dybie a gynhelid ym mhentref Llandybie drannoeth i'r Nadolig. Gw. Huw Walters, Canu'r Pwll a'r Pulpud: Portread o'r Diwylliant Barddol Cymraeg yn Nyffryn Aman (Dinbych, 1987), t.281.

wythnosau cyn hynny rhaid oedd mynd i gymoedd
Llangeitho i dorri pastynau cyll ac ynn:

Yna eu sychu a'u trwsio a rhoi prawf arnynt
trwy eu cledro ar risiau'r tŷ. Rhaid peidio
ag anghofio y mynychid y ffair hon gan lawer
o sipsiwn a ddeuai yno rai dyddiau cyn y
ffair yn eu carafanau, ac aros ar y comin
dros gyfnod amryw o ffeiriau. Rhai enbyd
oedd bechgyn y sipsiwn am ymladd. Fe
adroddir i sipsi gael ei ladd un noson
ffair; fe gafwyd ei gorff fore trannoeth ag
olion ergydion pastwn arno. Ni ddaeth neb i
wybod pwy a'i lladdodd.¹

Canlyniad yr ymgecru gwaedlyd hwn fu symud y ffeiriau
yn 1849 i bentref Pontrhydfendigaid, ac o'r amser
hwnnw hyd ddiwedd y ganrif y buont ar eu mwyaf
llwyddiannus. Byddent yn llawn ceffylau, merlod mynydd
ac ebolion o bob lliw. Yn wir, dywedid bod y lle'n
ferw gan y gweryru a'r bargeinio, y dadlau a'r taeru.
Byddid yn sicr o weld gweithwyr a phorthmyn, o bell ac
agos, yn prynu a gwerthu ceffylau yn Ffair-rhos, tra
cynhelid y ffair yn y pentref ei hun, ac yna'n
ddiweddarach ym Mhontrhydfendigaid. Un a fu'n dyst i
hyn yw'r diweddar Edward Williams, gŵr a aned nid
nepell o Abaty Ystrad-fflur:

Cofiaf ... am lawer o wŷr y wlad yn dod
gyda'r dydd â chesig a'u swclod er mwyn
gwerthu'r swclod. Deuai llawer o geffylau
trwm o gyffiniau Aberystwyth, ac yna o
gyfeiriad Cwmystwyth a Rhaeadr Gwy dorfeydd
o ferlod mynydd. O ardaloedd Tregaron a
Llanbedr y deuai'r rhan fwyaf o'r swclod gan
fod y ffermwyr bach yn awyddus i'w gwerthu
cyn y deuai'r gaeaf.²

¹ Cerdded Hen Ffeiriau (Aberystwyth, 1972), tt.71-72.

² Llawysgrif o eiddo'r awdur.

Neilltuwyd un cae yn arbennig at gadw rhai o'r
ceffylau hyn yn Ffair-rhos a delir i'w alw hyd heddiw
yn Gae Ceffylau. Ond nid ceffylau yn unig a werthid yn
y ffeiriau. Deuai un â llond cert o afalau yno i'w
gwerthu, arall â melysion, ac yr oedd amryw stondinau
yn gwerthu gwlanenni ac edafedd at wau hosanau. Fel
hyn y gwelodd Evan Jenkins bethau yn ystod dyddiau ei
lencyndod ef ddechrau'r ugeinfed ganrif:

Y pumed dydd ar hugain
O Fedi yn y fro
Lle ganwyd fi a'm codi
Mae ffair, mae'n wir 'i bod hi
Ar ddarfod er ys tro.

Ond yr oedd hi'n ffair ddihafal
Ers chwarter canrif gynt,
Lle cyrchai pob rhyw hogyn,
Y prysur a'r diogyn,
O bedwar cwr y gwynt.

. . . .

Mewn carafan ddi'r sipsiwn
Yn fore gyda'r dydd,
A'r plant a'r milgwn meinion,
A'r hen geffylau gweinion
Yn falch cael mynd yn rhydd.

A phob rhyw fath ar ddynion
A welid ar bob llaw;
Wynebau aml eu meflau,
Iddewon tew eu gweflau
Yn gymysg drwyddi draw.

. . . .

Dechreuai'r ffair geffylau
Oddeutu chwech o'r gloch,
Yr oedd yn banorama
Eu gweled hwy, a drama
Oedd gwrando'r porthmyn croch.

'Roedd llond pob ffordd ohonynt
A llond y cae yn grwn.
A gweddus oedd y rheol
I gadw plant o'r heol
Nes mynd o'r perygl hwn.

Merlynnod y mynyddau,
Ceffylau trwm y glyn
A'r rheini wedi eu sgleinio
Gogyfer â bargeinio,
Pob un mewn coler gwyn.

. . . .

Pe dwedwn i fod yno
I'r aswy ac i'r dde
Ddeg dwsin o stondinau
Mor glòs â rhes o binnau,
Ni fyddwn fawr o'm lle.

O flaen yr efail, stodin;
Wrth weithdy'r cobler, dwy.
Beth well a fawn i ronyn
Wneud catalog ohonyn'
Mor hir â'm braich neu fwy?

. . . .

Pan welid dodi lampau
Y paraffin i'w lle,
'Roedd pob rhyw bâr bucheddol
Yn ceisio mynd yn weddol
O gynnar tua thre.

Wrth fyned adre'n ddeuoedd,
Cwrddent, ymron bob cam
Â'r bechgyn a'r lodesi
Yn brysio i lawr yn rhesi
I ffair y nos yn llon.

. . . .

Yn awr am droi wrth fiwsig
Ar gefn hwyaden wen;
Yn awr am brofi'r cwawl,
Yn awr am dynnu'n ddwawl
Ar raffau hamog bren.

Chwi wŷr, yng ngolau'r lleuad,
A fedrwch gwympo chwap
Sgyfarnog chwim neu ffesant?
Anelwch i gael presant
Neu bluen yn y cap.

.

A'r clociau heibio i'r deuddeg
I gyd ymron â throï,
Fe fydd y cwmni gwisgi,
O feddwod ffair a chwisgi
At gefnu yn paratoi.'

Wele ddarlun byw iawn o Ffair Gŵyl Grog drwy lygaid un o'i beirdd. Mae'n amlwg, o'r hyn y gellid ei gasglu, i rai o brif ffeiriau'r wlad gael eu cynnal yn Ffair-rhos, ar un adeg, a'r ffeiriau hyn ynghyd â natur laith y tir o gwmpas, a roes i'r pentref ei enw, o leiaf ddau gan mlynedd yn ôl.

Gelwir y pentref hyd heddiw gan amryw yn Brookstown a thrigolion yr ardal, yn Brooksod. Mae tri thraddodiad lleol yn ceisio esbonio sut y daethpwyd i adnabod y pentref wrth y cyfryw enw. Mae un ohonynt yn honni bod dau fonheddwr yn byw ar un adeg ym mhlas Pantyfedwen, ger adfeilion Ystrad-fflur. Dau frawd oeddynt, Brooks oedd eu cyfenw, a hanent yn wreiddiol o ran ddeheuol y sir. Enw'r hynaf o'r brodyr oedd Evan Brooks. Ymhen peth amser, fe symudodd y ddau frawd i gyffiniau Ffair-rhos i fyw, ac yn ôl y sôn a geir, o linach yr Evan Brooks hwn y deilliodd yr Evansiaid a ddeil yn yr ardal.

Mae'r ail draddodiad yn honni fod gŵr o'r enw Richard Evans unwaith yn trigo ym Mhanttyfedwen. Yn wir, yn ochr ddeheuol yr eglwys bresennol mae carreg fedd yn tystio i ryw Richard Evans gael ei gladdu yno ar 27ain Hydref, 1742 yn 83 mlwydd oed.² Yn ôl yr hanes

¹ Cerddi Ffair Rhos, tt.11-15.

² Dyma'r arysgrif sydd ar y garreg fedd:

aeth mab i'r Richard Evans hwn yn drulliad at deulu Brooks yn Llanarth. Yr oedd gan y mab feddwl mawr iawn o'i feistr mae'n amlwg, a byddai'r enw Brooks yn cychwyn pob siarad ganddo. O fewn tipyn aethpwyd i alw Edward Evans y trulliad yn Frooksyn, oblegid ei gyfeiriadau mynych at ei feistr. A phan ddychwelodd i Ffair-rhos i fyw, daliwyd i gyfeirio ato wrth yr enw Brooksyn. Y canlyniad fu i'w blant hefyd gael eu galw yn Frooksod, ac o dipyn i beth aethpwyd i alw holl drigolion ardal Ffair-rhos wrth y cyfryw enw.

Traddodiad arall a gysylltir â'r enw yw i Richard Evans, y gŵr y cyfeiriwyd ato uchod, briodi gwraig yn dwyn y cyfenw Brooks ac i'r pentref a'r ardal yn gyffredinol, gael eu galw yn Brookstown o'i herwydd hi. Amhosibl gwybod erbyn hyn, wrth gwrs, pa draddodiad sydd ddilys neu a yw'r un ohonynt yn wir. Eithr, mae'n amlwg mai'r un yw teuluoedd Evansiaid plas Pantyfedwen ag Evansiaid Ffair-rhos, oblegid ym mynwent Ystrad-fflur gwelir bod beddau y naill deulu a'r llall yn gyfochrog. Bid a fo am hynny, ni thystia hyn i ddilysrwydd yr un o'r traddodiadau uchod a gysylltir â'r enw Brooks, a'r modd y daethpwyd i alw trigolion ardal Ffair-rhos yn Frooksod.

Ychydig o deithio a wnâi'r trigolion, ond byddai rhai o fechgyn y gymdogaeth yn mynd i Loegr ar un adeg i helpu gyda'r cynhaeaf ar rai o ffermydd mwyaf

'Here lyeth the body of Richard Evans of Pantyfedwen, Gent., who died the 27th of October, 1742, aged 83 years.'

toreithiog y wlad honno.' Uniaith hollol oedd y bechgyn hyn, ac eithrio ambell un a oedd wedi llwyddo i loffa gair neu ddau o Saesneg oddi wrth y Saeson hynny o Gernyw a oedd wedi dod i'r gweithiau mwyn i weithio. Dechreuodd yr arferiad o fynd i Loegr at y cynhaeaf yn ôl tua diwedd y ddeunawfed ganrif, pryd y gwelwyd nifer o ffatrioedd yn agor yn Lloegr a gweithwyr y tir yn cael eu denu i weithio ynddynt. A gwelodd y Cymry hynny a fedrai adael eu cartrefi am gyfnod o ryw bump i chwe wythnos yn yr haf, eu cyfle i ennill tipyn wrth weithio ar y ffermydd lle'r oedd galw am eu gwasanaeth.

Byddai cryn baratoi ar gyfer y daith, ac yn gynnar yn y gwanwyn rhaid oedd trefnu cael dillad addas a phâr o esgidiau newydd, pe gellid eu fforddio, ar gyfer siwrnai hir o tua chan milltir. 'Roedd yn rhaid bod yr enillion ychwanegol hyn yn foddion at gynnal y teuluoedd mwyaf lluosog yn yr ardal yn y ganrif ddiwethaf. Byddent yn ymaflyd codwm â thlodi ac yn llwyddo i gael dau ben llinyn ynghyd gan amlaf. Buasai ymdopi yn her, ond eto yn ddelfryd pwysig ar bob aelwyd fel ei gilydd. Diau fod Evan Jenkins yn mynegi teimladau llawer i bâr oedrannus yn yr ardal pan ganodd ei gerdd 'Dydd y cyfrif':

¹ Cymh. Evan Jones, Ar Ymylon Cors Caron (Aberystwyth, 1967), t.54; Ben A. Jones, Y Byd o Ben Trichrug (Aberystwyth, 1959), tt.58-59.

Dim ond deugain punt, och! elw sâl
Ar orau pedwar drwy'r flwyddyn gron;
Heb was na morwyn i godi tâl,
A phawb yn gwybod eu gwaith o'r bron.

A dau ohonom yn tynnu'n nes
At yr oriau sy'n hwy nag oriau gwaith;
Ond os cawn ni iechyd, ychydig bres,
A'r cario'n rhad, - dyna ben y daith.

Mae busnes ffermio, ers tro, o chwith,
Digon o lafur a'r elw'n brin,
Pe na bai am serch dau ola'r nyth,
Druan ohonom ni'r dyddiau hyn.

Yr wyau'n brin pan yn rot yr un,
Lwc ar ddau eidion o raen a lliw;
Rhaid dechrau'n gynnar ar fore Llun,
A gwylio'r ceiniogau neu fethu byw.

Bu gwlân dwy flynedd yn golled im;
Ac yna chwap, dyna godi'r pris,
Fel morwyn wamal, 'does wybod dim
Ple bydd y farchnad ymhen y mis.'

Yn ei hanfod, mater o ddewis syml oedd bywyd yn ôl y bardd: "gwylio'r ceiniogau neu fethu byw". Efallai fod yr aberth a'r llafur yn rhoi min ar yr anturio. Cyffelyb yw'r darlun a dynnir gan Dafydd Jones o'r tyddynnwr yn ei henaint musgrell:

Un hen a ŵyr am gyflawn oriau,
O alwad gwawr hyd gwrlid y gwyll
Yng ngorymdaith gwaith a fu'n gur
Ar rawd ei amarch o dymor i dymor,
Heb arian hael, ac yn brin o wyliau.

A gŵyr am orio g wae
Ei ddi-segurdod gyfnod gynt, -
Ias ei gur yn troi nos ei gwsg
Yn wefr i gyd awr ei foregodi
I'w lawn dasg i ddilyn y dydd;
Ac o'i ludded, heb gywilyddio
O'i rigol o chwys ar wegil a chefn,
Yn daer ei egni i'w lafur di-rwgnach:

¹ Cerddi Ffair Rhos, t.48.

A hwy, ben-feistri ei hur,
O lawr a maes yn cribddeilio'r misoedd.

Hen a llwyd, un musgrell ydyw
A rhan o'i gof ei arferion gynt;
Er na fedr ond prin rwympo pen-llinyn
Brau ac anwadal, i'w ddal wrth ddoe
Gwerin ei gyfeillgarwch,
A di-lun yw dolennau
Ei afael gynnwâr â daear a dyn ...'

Ni chafwyd yn Ffair-rhos gysur economaidd ffermydd mawrion, eithr yr hyn sydd yn nodweddiadol o'r cylch ydyw amllder y 'llefydd bach' neu'r tyddynnod. Ond fel y crybwyllwyd uchod, corsog a llaith yw natur y tir ac ychydig iawn ohono y gellid ei gyfrif yn ffrwythlon ac yn amaethyddol ei natur.

Prin iawn yw nifer y tyddynnod yn yr ardal sydd o dan fil o droedfeddi, ac ucheldir sydd yn ymestyn i fyny at bymtheg can troedfedd yw'r rhan fwyaf o'r ffermydd helaethaf yn y gymdogaeth. At ein pwrpas ni, gellid dosbarthu holl ffermydd Ceredigion fel hyn:

1. Ffermydd a gadwai weision a morynion. Yr oedd y rhain yn ffermydd sylweddol ac yn cadw teirw. Nid oedd yr un o'r ffermydd hyn yn ardal Ffair-rhos.
2. Ffermydd heb weirglodd. Yr oedd y rhain yn tyfu yd ar y ffridd, fel arfer, a gwair ar y 'caeau'. Cadwent wartheg yn ogystal â defaid. Dim ond tua hanner dwsin o'r rhain a oedd ym mhlwyf y Gwnnws Uchaf, lle saif pentref Ffair-rhos.
3. Tyddynnod neu 'llefydd bach' yn naliadaeth gwŷr a oedd â gwaith arall oherwydd nid oedd y tyddyn yn

'Yr Hen a Wyr', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.25.

ddigon i gynnal y teulu. 'Roedd y rhain yn dryfrith yn ardal Ffair-rhos.'

Lluosogrwydd y llefydd bychain oedd y rheswm dros ddibyniaeth y ffermwyr a'r tyddynwyr ar ei gilydd yn ystod dyddiau cneifio, torri mawn, rhwymo llafur, cario gwair a hau tatws. Adeg y cynhaeaf, fel arfer, gwelid y gwŷr a'r gwragedd a'r plant ar y meysydd. Yr oedd gan bawb eu dyletswydd: gwaith y dynion oedd taso'r llafur,¹ y gwragedd a fyddai'n rhwymo fynychaf, ac fe gynorthwyai'r plant i gario'r ysgubau ynghyd. Gallai'r tyddynnwr ddibynnu ar gefnogaeth a chymorth ei gymydog i ymgodymu â phob gorchwyl o bwys.

Ni chyflogid gwas ar y ffermydd, ac felly byddid yn dibynnu llawer iawn ar y plant i gyflawni mân orchwylion; gorchwylion ysgafn megis cario tshaff i'r gwartheg, torri coed, carthu a chario dŵr. Dyma ran o drefniadaeth cymdeithas o dyddynwyr.² Gellir gweld amryw ffactorau ynddi; dyletswyddau ychwanegol at waith y tyddyn, yr amrywiaeth mewn llafur teuluol, salwch, ymyrraeth y byd mawr y tu allan ar ffurf offer, peiriant a chymhorthdal, perthynas gwaed, cyfeillgarwch ac yn y blaen.⁴ Wrth astudio cyflwr ardal

¹ Gw. Dafydd Jenkins, 'Llafar Gwlad a Chymdeithas', Y Traethodydd, Cyf. CXXIX (1974), tt.256-276.

² 'Teisio' oedd y term a ddefnyddid mewn rhannau eraill o Geredigion.

³ Gw. Trefor M. Owen, 'Rhai Agweddau ar Astudio Cymdeithas yng Nghymru', Trafodion Economaidd a Chymdeithasol 1956-1963, goln. M.J. Jones ac R.O. Roberts (Caerdydd, 1966), tt.20-43.

⁴ Cymh. Trefor M. Owen, 'Rhai Agweddau ar Astudio Cymdeithas yng Nghymru', Trafodion Economaidd a

wasgaredig fel Ffair-rhos ar ddechrau'r ganrif hon, gellir gweld sut yr oedd benthyg cymwynas a'i thalu'n ôl yn elfen greadigol ym mywyd y gymdeithas, sut yr oedd yn cymhlethu bywyd, yn tynnu pobl i mewn i berthynas â'i gilydd ac yn creu bywyd cymdeithasol.

Wedi'r Rhyfel 1939-1945 daeth tro mawr ar fyd. Y pryd hynny, disodlwyd y crefftwr lleol gan gwmnïau busnes a ymsefydlodd nid o fewn i'r ardal fel y cyfryw, ond yn ddigon agos i roddi gwasanaeth i bob rhan o'r gymdeithas wledig. Hyn a achosodd newid yn y byd amaethyddol. Erbyn dechrau'r chwedegau, yr oedd gan y mwyafrif o ffermydd y fro dractor, a chyda'i ddyfodiad ef, gwelwyd trai mawr ar y bywyd cymdeithasol a ffynnai gynt yn yr ardal.

Wedi'r Ail Ryfel Byd, gellid dweud i'r gymdeithas, a oedd i bob golwg yn hunangynhaliol, ddechrau dibynnu ar sefydliadau allanol ac ar ddulliau modern o weithio ac o fyw. Galwyd llawer o'r bobl ieuainc i wasanaethu yn y Lluoedd Arfog adeg yr Ail Ryfel Byd, ac yn sgil hynny cawsant gyfle i ledu tipyn ar eu gorwelion a phrofi math newydd o fywyd. Daeth eu halltudiaeth orfodol yn fodd iddynt ddechrau rhoddi pwyslais ar bleserau a buddiannau personol, a chwilio am ffyrdd haws ac amgenach i ennill eu bywoliaeth wedi iddynt ddychwelyd i'w cynefin. Yn ystod y cyfnod hwn, hefyd, gwelwyd lleihad sylweddol yn y boblogaeth ac y mae'r tai gweigion a'r bythynnod

Chymdeithasol 1956-1963, goln. M.J. Jones ac R.O. Roberts (Caerdydd, 1966), t.35.

adfeiliedig yn dyst i hynny.¹ Daeth newid eco-gymdeithasol, atynfa at fywyd trefol a chyfleusterau byw yn y trefi, yn gyfryngau i weddnewid hanfod diwylliant ardal wledig megis Ffair-rhos.

Gellid maentumio bod y newid diwylliannol a ysgubodd drwy'r fro, yn deillio o'r broses o gyfnewid syniadaeth â'r byd modern, technolegol, o'r tu allan, naill ai wrth i unigolion ddod â syniadau newydd i'r gymdeithas, neu o dan ddylanwadau mwy uniongyrchol megis y radio a'r teledu.² Tystiodd W.J. Gruffydd yn ei hunangofiant wresoced oedd y derbyniad lleol i gyfryngau diwylliannol dieithr yn yr ardal. Yn Ysgoldy

¹ Wele ffigurau a godais o wahanol Gyfrifiadau dros y blynyddoedd.

1851 - 642

1891 - 532

1901 - 535

1921 - 536

1951 - 416

1961 - 364

1971 - 300

1981 - 272

Gan i'r llywodraeth ad-drefnu ffiniau'r plwyfi yn 1986 nid oes modd cymharu ffigurau 1991 â'r uchod. Rhan o blwyf Ystrad-fflur yw Ffair-rhos erbyn hyn a chafwyd gwared ar y Gwnnws Uchaf, y Gwnnws Isaf, Caron, a.y.b. Er bod plwyf Ystrad-fflur yn llawer iawn mwy o faint o ran arwynebedd daearyddol, nid yw'r boblogaeth ond yn 261, a 172 o'r rheiny sydd yn medru'r Gymraeg. Mae hyn mewn ardal wrth gwrs a ystyrid ar un adeg yn gadarnle'r iaith Gymraeg. Rhwng 1976 a 1981 gwelwyd gostyngiad o 18.2% yn y nifer a fedrai'r Gymraeg yn y Gwnnws Uchaf. Yn yr un cyfnod hefyd gwelwyd cwmp yn y boblogaeth o 300 (1971) i 272 (1981).

² Cymh. Duncan Mitchell, 'Depopulation and Rural Social Structure', The Sociological Structure, Cyf. XLII, Rhan 4, tt.3-9.

Caersalem, er enghraifft, y gwelodd ac y clywodd gramaffon am y tro cyntaf erioed mewn Cwrdd Adloniadol. Fel hyn y cofnodir y digwyddiad yn Meddylu:

Saif un cwrdd yn glir yn y cof. Sibrydodd rhyw grwt yn gyfrinachol yng nghlust ei gyfaill, a chyn pen deuddydd aeth y sôn ar led y byddai Jac Oliver yn dod â'r gramaffon i Gaersalem, ac yr oedd pawb ohonom, hen ac ifanc, yn edrych ymlaen yn eiddgar i weld a chlywed y wyrth ryfedd. Daeth y noson fawr ... Wedi inni gyrraedd, gwelem giw enfawr yn dirwyn yn araf drwy'r drws cul. Sut un oedd y gramaffon, tybed? Wedi cyrraedd y sedd yn ymyl y ffenestr, gwelais y ddyfais anghyfarwydd ar astell gerllaw'r pulpud. Dyma'r tro cyntaf i mi weld gramaffon.'

Estyniad pellach ar ddylanwad cyfryngau megis y set radio a'r gramaffon yw'r teledu, sydd bellach yn un o'r dyfeisiadau modern mwyaf dylanwadol ar feddwl a theithi bywyd y gwladwr yn gyffredinol. Erbyn hyn, collodd yr ymweliadau Sadyrnol â thref neu bentref mwy, megis Aberystwyth, Llanbedr Pont Steffan a Phontrhydfendigaid, eu hapêl. Gwell gan ieuenctid yr ardal bellach yw mynd i dafarn am ddiod neu i le bwyta am bryd o fwyd.

Mewn astudiaeth gymdeithasol o blwyfi gwledig yn Lloegr, atgofir ni gan Duncan Mitchell o werth yr uned

¹ Meddylu, t.30. Dangosir brwdfrydedd cyffelyb mewn cyfarfod a gynhaliwyd mewn ardal wledig arall, yng nghapel Bethania, Talor, yn Sir Gaerfyrddin ar y 12ed o fis Tachwedd, 1930 pan "darawyd ar nodyn newydd yn y cwrdd, trwy gael ychydig o ganeuon cysygreddig ar y gramophone gan Mr. Percy Phillips. Daeth nifer luosog ynghyd a chafwyd amser hapus". - The Cymric Times, 21ain Tachwedd, 1930, t.7.

fechan deuluol yn y gymdeithas wledig a'r bodlonrwydd a all roi i'r aelodau. Mewn llawer ardal wledig, ar dro yn unig y cynhelir dawn, gêm bêl-droed neu yrfa chwist, rhywbeth cwbl wahanol i gonfensiwn adloniant y bywyd trefol:

The nature of the work, whether it be on a farm or in one of the small rural crafts such as the blacksmith's or the wheelwright's is such to provide that emotional release which in urban society tends to be diverted into the compulsive round of pleasurable activities - the cinema, the football match, the dance hall and the greyhound racing track. Furthermore, the prevalence of small-scale farming is conducive to closely integrated family units and despite certain exploitive aspects of such family life regarding unpaid family labour on the land, there is a greater satisfaction obtained from family life than is found in urban society, which reduces this desire to take part in the more overt forms of social activity.¹

Mor hawdd fuasai mabwysiadu'r dadansoddiad uchod at bwrpas ein hastudiaeth o ardal Ffair-rhos, ac yn wir at gefn gwlad Cymru'n gyffredinol. Prin yw'r ffermydd hynny bellach sydd yn dibynnu ar gymorth gwas neu forwyn, ac o ganlyniad y mae'r berthynas deuluol agos ar wahanol ffermydd yn gyfle i feithrin pleser personol i aelodau'r teulu yn eu gwaith beunyddiol. Hyn sydd yn cyfrif am y ffaith y gall cymdeithas wledig hepgor, i raddau helaeth iawn, y ganolfan gymdeithasol. Yr aelwyd ydyw cnewyllyn cymdeithasu, ac ar wahân i gyfarfodydd pwysicaf y capel, y mae'r holl

¹ 'Social Disintegration in a Rural Community', Human Relations, Cyf. 111 (1950), t.293.

weithgareddau yn deillio ac yn dychwelyd i'r fagwrfa ar yr aelwyd.

Wedi dweud hynny, yn ôl Alwyn D. Rees,¹ mae'r berthynas annatod a fodola rhwng yr unigolyn a'i gymdeithas yn ei hamlygu ei hun yn glir mewn angladdau cyhoeddus yn y wlad, lle daw pobl o wahanol gapeli ac eglwysi o ddalgylch eang, i dalu teyrnged a gwrogaeth i'r ymadawedig a'i deulu.² Y pryd hynny yr amlygir pa mor ddibynnol yw trigolion ardal fel Ffair-rhos ar ei gilydd.

Eithr ni ellir honni fod cymdeithas hunangynhaliol bur yn ffynnu yno, un sy'n annibynnol ar y byd allanol. Y gwir yw mai cymdeithas ydyw sydd yn dibynnu ar ardaloedd eraill am swcr a chynhaliaeth,³ yn ogystal ag ar ei hadnoddau ei hun.

Wrth sôn am ddiwylliant cymdeithas fel yr hon a gaed yn Ffair-rhos ddechrau'r ugeinfed ganrif, diwylliant a fenthycir o'r tu allan i ffiniau ardal ydyw'r math mwyaf cyffredin a'r pwysicaf. Dywedir wrthym gan gymdeithasegwyr fod llwyddiant a ffyniant

¹ Life in a Welsh Countryside, t.100.

² Gw. John Williams, Fferm a Ffair a Phentre (Aberystwyth, 1958), tt.50-52.

³ Am ddiffiniad o gymdeithas gwbl hunangynhaliol, gw. Robert Redfield, The Little Community, chweched arg. (Chicago, 1964), t.113:

"The members of a little community define themselves as a group partly by contrast with less well-known people who are 'out there' - and who are not quite like themselves". Efallai fod hyn yn wir am wahanol lwythau anghysbell ar gyfandir Affrig, ond cyferbyniol hollol fu hanes y gymdeithas yng nghefn gwlad Cymru ar hyd yr oesau.

cymdeithas yn dibynnu ar gysylltiadau allanol, neu ni wna ond ymdroi yn ei hunfan. Gan hynny, y mae'n ddilys dweud y datblyga diwylliant cymdeithas wrth i aelodau'r gymdeithas honno dderbyn a gwrthod yn eu tro, arferion a syniadau o'r tu allan i'w milltir sgwâr eu hunain. Er mor fewnddrychol y gall astudiaeth fel hon ymddangos ar brydiau, yn arbennig felly i ddarllynydd o'r tu allan, y mae'n werth atgoffa'n hunain nad yw diwylliant a thraddodiadau ardal fel Ffair-rhos ddim amgen na rhan o draddodiad mwy, sef y genedl ei hun. Ceisir, felly, gyfiawnhau a phwysleisio'r ddamcaniaeth hon wrth fynd rhagom i sôn am gyfraniad llenyddol ardal Ffair-rhos, yng nghyswllt traddodiadau a gweithgaredd llenyddol cyffelyb mewn ardaloedd eraill yng Nghymru.

Yr hyn a geir mewn gwirionedd, wrth astudio barddoniaeth beirdd ardal arbennig, ydyw ffyniant traddodiad bychan o fewn i ffiniau'r traddodiad barddol mawr yng Nghymru, traddodiad y gellir olrhain ei achau yn ôl i'r chweched ganrif. Er y pwysleisir o hyd, hynodrwydd barddol a diwylliannol ardal Ffair-rhos, mae'n werth cofio'r un pryd mai hynodrwydd ydyw o fewn ffrâm patrwm sydd dipyn mwy cyffredinol a chenedlaethol.

O astudio barddoniaeth a syniadaeth beirdd mewn amryw ardaloedd yng Nghymru, y mae'n bosibl gwerthfawrogi'r gwahaniaethau rhwng y gwahanol ardaloedd. Fel y ceisiwyd dangos uchod, i raddau

helaeth, fe ymledodd gorwelion diwylliannol y gymdeithas i gydymffurfio â phatrwm cyffredinol y byd allanol. Yn y broses honno, collwyd hynodrwydd ac unigolrwydd ac esgorwyd ar batrwm o syniadaeth dipyn mwy unffurf a chyson. Yng ngoleuni hyn, gellir dirnad yn gymharol hawdd yr hyn a eilw Richard Hoggart yn gymdeithas sydd yn bodoli neu'n ffynnu ar ffiniau dau ddiwylliant. Cyfeiria ef ymhellach at "the friction point of two cultures" lle y cyfranogir o draddodiad mwy yn ogystal â meithrin y diwylliant lleol sydd yn prysur golli urddas oblegid y dylanwadau allanol, gelyniaethus.¹ Os oes i'r gymdeithas ei chnewyllyn bywiol, y mae'n agored i ddylanwadau estronol o'r fath, oblegid fel y dywed Trefor M. Owen, trwy ei gweld fel rhan o system fywiol yn unig y mae ei gwerthfawrogi. Rhan o'r jig-so ydyw, ac fel darn sydd yn ffitio i'w le yn y darlun y mae ei phrif werth yn aml.²

¹ The Uses of Literacy (Llundain, 1963), t.292.

² Trafodion Economaidd a Chymdeithasol, t.42. Gw. Prys Morgan, 'Gwerin Cymru - Y Ffaith a'r Ddelfryd', Trafodion Cymdeithas Anrhydeddus y Cymrodorion (1967), Rhan 1, tt.117-131. Gw. ymhellach ar natur y dylanwadau estronol, Isabel Emmet, A North Wales Village (Llundain, 1964), t.12.

ESGAIR-MWYN

Mae'n iawn honni mai'r briodas rhwng y diwydiant mwyn plwm a'r fro a esgorodd ar bentref ac ardal Ffair-rhos. Y diwydiant a ddug ei phoblogaeth i'r ardal, ac a ddenodd bobl o bob rhan o Brydain. Daeth rhai o Gernyw, rhai o swydd Derby neu fannau eraill yn Lloegr, ac, wrth gwrs, denwyd Cymry yma o rannau eraill o'n gwlad ni. Dylid cofio, fodd bynnag, nad ffenomen newydd yw mwyngloddio yng Ngheredigion a bod W.J. Lewis yn ei lyfr Lead Mining in Wales yn dadlau bod ansawdd y tomenni rwbl mewn rhai gweithfeydd mwyn, yn awgrymu i'r Brythoniaid fod yma yn cloddio, ganrifoedd yn ôl. Yn ddiweddarach o gryn dipyn, tua 1300, yr oeddidd yn codi mwyn yng Ngenau'r-glyn ger Aberystwyth a Llanddewibrefi, ond ymddengys fod prinder mawr o weithwyr y pryd hynny. Yn amser Harri VII a'i olynydd, wedi dirywiad hir, ceisiwyd adfywio'r diwydiant drachefn, ond ni chafwyd fawr o lwyddiant nes i Elizabeth I esgyn i orsedd Lloegr. Y pryd hwnnw, teimlid bod angen arian mawr er mwyn llywodraethu'r deyrnas yn effeithlon. Fel y dywed W.J. Lewis:

When Elizabeth came to the throne, England seemed ready for commercial and industrial expansion. Freed from the anxieties occasioned by the former sovereign's policies the merchants were less inclined to oppose changes in fiscal policy than they might otherwise have been. To ensure independence for her country, Elizabeth had two great needs, the need for munitions of war and a chronic need of money to replenish the royal coffers. There was also a shortage

of silver with which to reorganise the realm's coinage system.'

Yn gyffredinol, felly, prin fu'r mwyngloddio yng Ngheredigion hyd 1690, oblegid y Rhyfel Cartref. Yn y flwyddyn 1690, er hynny, canfuwyd gwythiennau gwerthfawr yn Esgair-hir, yng ngogledd y Sir. Fel rhan o'r gwaith hwn y ffurfiwyd cwmni enwog y 'Mine Adventurers' o dan reolaeth Syr Humphrey Mackworth, perchennog pyllau glo yn ardal Castell-nedd. Bu gweithio diwyd yno am tuag ugain mlynedd, ond yn fuan wedyn wynebwyd problemau ariannol mawr a lesteiriodd y datblygiad. Cafwyd cyfnod o dawelwch wedyn yn y gweithfeydd. Bu cloddio yma a thraw ar hyd y ddeunawfed ganrif, ac efallai mai rhwng 1740 a 1760 y gwelwyd y cyfnod mwyaf llewyrchus a chynhyrfus yn holl hanes y diwydiant yng Ngheredigion. Dyma'r adeg y canfuwyd gwythiennau toreithiog yng ngwaith y Darren ger Goginan, yng ngwaith Cwmsymlog ac yn 1752 yng ngwaith Esgair-mwyn ger Ffair-rhos.

Yr oedd gwaith Esgair-mwyn yn hen ac wedi bod yn segur am ganrifoedd cyn i Lewis Morris ei ddarganfod drachefn, a'i hawlio fel eiddo'r Brenin yn fuan wedi iddo gael ei benodi gan y Trysorlys i'w swydd newydd fel asiant a goruchwyliwr i'r Goron yn 1746. Cafwyd 1,000 tunnell o fwyn o Esgair-mwyn yn ystod y flwyddyn gyntaf. Fel y'n hatgoffeir gan W.J. Lewis:

He now [Lewis Morris] applied himself with considerable energy to the three-fold task of developing Esgair-mwyn, searching for

¹ Lead Mining in Wales (Caerdydd, 1967), t.37.

other ore deposits, and laying claim to mines belonging to the King which were being worked by unauthorised persons; actions which did not endear him to the Cardiganshire landowners. What upset them most, however, was the success at Esgair-mwyn, the extent of which was probably exaggerated by popular rumour. It so excited the envy of neighbouring squires that they took action.¹

Gwrthwynebwyr ffyrnicaf Lewis Morris yn yr ardal ar y pryd oedd yr Arglwydd Lisburne, Thomas Powell, Nanteos, Charles Waller a John Ball, asiant lleol y 'Company of Mine Adventurers', fel y'i gelwid. Yr oedd Lisburne a Powell, y tirfeddianwyr lleol, yn ceisio cael meddiant o Esgair-mwyn, a chredai John a David Williams, perchnogion Llwyn-y-mwyn a Gilfach-y-rhew, y ddwy fferm a ffiniai â'r gwaith, nad oedd yr hyn a wnaethai Lewis Morris namyn lladrad noeth ar ran y Goron.²

Rheolasai Lewis Morris waith Esgair-mwyn yn llwyddiannus am gyfnod o ryw naw mis, pan ddaeth dau ustus sirol gyda'r sirydd a'i ddirprwy ar 23 Chwefror, 1753, ynghyd â John Ball a byddin fechan o fwynwyr o waith Grogwynion a rhai cannoedd o weithwyr William Powell i fyny i Esgair-mwyn a bygwth bywydau Lewis Morris, ei asiantwyr a'i weithwyr pe na throsglwyddent y gwaith ar unwaith i'r tirfeddianwyr.³ Yn wir, aeth Herbert Lloyd o Ffynnon-bedr cyn belled â dal gwn

¹ Lead Mining in Wales, t.101.

² Gw. S.R. Meyrick, History of Cardiganshire (Brecon, argraffiad 1907), t.105.

³ Gw. D. Lleufer Thomas, 'Lewis Morris in Cardiganshire', Y Cymmrodor, Cyf. XV (1902), tt.1-87.

llwythog wrth arlais Lewis Morris, ei restio yn y fan a'r lle a'i ddwyn am gyfnod byr i garchar Aberteifi. Ymhen rhyw chwarter awr, gollyngwyd ef yn rhydd i rodio o fewn ffiniau'r fwrdeistref. Yna, ar y 4ydd o Ebrill, ymddangosodd o flaen y llys a rhyddhawyd ef yn ddiamod.¹

Gan fod Lisburne yn Uchel Sirydd Ceredigion ar y pryd, ac felly'n cynrychioli'r Brenin, nid rhyfedd iddo chwarae'r ffon ddwybig a chaniatáu i eraill faeddu eu dwylo yn ei le. John Ball a gymerodd at reoli'r gwaith wedi'r cythrwfl, a dywedir iddo ddwyn gwerth £3,000 o fwyn a oedd yn gorwedd ar fanc y gwaith. Pan gyrhaeddodd y newydd Lundain fod Lewis Morris wedi ei restio, addawyd iddo bob cefnogaeth gan y llywodraeth.² Gorchmynnwyd iddo gael ei ryddhau ar fyrder. Ar ôl ymchwiliad i'r achos, dilewyd enwau'r ustusiaid a oedd wedi tramgwyddo oddi ar y comisiwn. Hefyd, er gwaethaf y gwrthwynebiad o du'r tirfeddianwyr, daeth mintai o'r Scots Grays o dan orchymyn Thomas Johnes,³ i warchod gwaith Esgair-mwyn. Pan ddaeth yn amser i glywed yr achos o flaen y llys yn Llundain, aeth Lewis Morris yno gyda thua phedwar

¹ Gw. Bethan Phillips, Peterwell (Llandysul, 1983), tt.63-71. Am grynodedeb o helynt Esgair-mwyn, gw. Tegwyn Jones, Y Llew a'i Deulu: Hanes Lewis Morris yng Ngheredigion (Tal-y-bont, 1982), tt.23-26.

² Gw. Additional Morris Letters, gol. H. Owen, Rhan 1 (Llundain, 1949), t.961.

³ Gw. Thomas Rees, A Topographical and Historical Description of Cardiganshire (Llundain, 1910), t.414.

ugain o lygad-dystion, i gyd yn barod i dystio fod y gwaith wedi bod erioed ar dir y Goron a thrwy hynny yn eiddo'r Brenin. Eithr ni alwyd ar yr un ohonynt wedi'r cyfan i roi tystiolaeth, a diwedd yr holl helynt fu buddugoliaeth i'r Goron, er bod elfen gref o gyfamodi hefyd. Cadwodd y Brenin y tir ac Esgair-mwyn ond nid erlynwyd y prif derfysgwyr a oedd wedi peri'r anghydfod yn y lle cyntaf.

Fe gostiodd yr achos yn ddrud i'r gwrthwynebwyr, a honnir i Powell Nanteos orfod benthyca £1,500 i dalu'r costau. Ond byrddydd o lawenydd a brofodd Lewis Morris, oblegid erbyn 26 Ionawr, 1756 yr oedd wedi ei ddiswyddo a John Paynter,¹ rheolwr gwaith Cwmsymlog, wedi ei benodi i'w swydd. Y rheswm am y diswyddiad annhymig oedd bod gelynyon Lewis Morris ymhlith y tirfeddianwyr lleol, ac eraill, yn hau sibrydion ynghylch ei onestrwydd a'i addasrwydd i drin cyfrifon ac arian ar ran y Goron. Penodwyd dau ŵr gan y Trysorlys i archwilio'r cyfrifon, sef John Tidy, un o Arglwyddi'r Trysorlys a John Paynter. Yn eu hadroddiad, awgrymwyd nad oedd Lewis Morris wedi eu cynorthwyo fel y dylai, a'i fod wedi cuddio rhai dogfennau pwysig rhagddynt. Byr iawn oedd y cyfnod y bu John Paynter a'i fab yn berchen ar y gwaith hefyd, oblegid erbyn diwedd y ganrif yr oedd, fel y mwyafrif o'r gweithfeydd mwyn i'r de o'r afon Rheidol, yn nwylo Probert a'i Gwmni.

¹ Ar berthynas Lewis Morris a Paynter, gw. Tegwyn Jones, Y Llew a'i Deulu, t.44.

Agorwyd gweithfeydd newydd yng nghyffiniau Esgair-mwyn tua diwedd y ddeunawfed ganrif, megis Esgair-ddu, gwaith a fu'n dra llwyddiannus, a Chwmgwyddel y daeth criw o bobl o Winster yn Swydd Derby i'w gychwyn. Ond wedi torri lefel am tua deugain i hanner cant o lathenni, bu'n rhaid iddynt roi'r gorau i'r fenter. Erbyn hynny yr oedd y diwydiant ym mhob rhan o'r Sir, ysywaeth, ar i oriwaered, er bod gwaith y Fron-goch yn 1785 wedi rhoi rhyw gymaint o fywyd newydd ynddo.

Truenus oedd bywyd y mwynwr a'i deulu yn ystod y blynyddoedd hyn; y cyflogau'n fach a'r rheolwyr yn gwneud cryn elw ar draul yr anghenus a'r anllythrennog. Ym mhumdegau'r ddeunawfed ganrif, enillai mwynwyr Esgair-mwyn cyn lleied â rhwng swllt a phedair ceiniog ar ddeg y dydd. Wyth ceiniog oedd tâl labrwr a thair ceiniog ar ddeg a gâi'r seiri a'r cowper. Telid naw swllt yr wythnos i'r gofaint oblegid fod cymaint o alw am eu gwasanaeth. Yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg nid gwella wnaeth y sefyllfa, er hynny, ond dirywio. Codai pris bwyd, ond safai'r cyflogau yn eu hunlle. Ni ddechreuodd cyflogau godi hyd tua 1820, a chwe blynedd yn ddiweddarach, telid 1s.8d. y dydd i'r mwynwyr neu 2s. ar y mwyaf. Ymhen ugain mlynedd arall, rhoddid cyflogau o rhwng 15s. a 16s. yr wythnos i'r mwynwyr ac 11s. i'r labrwyr. Telid ffioedd breision i swyddogion a'r cyfreithwyr am 'eu

gwasanaeth gwerthfawr', fel y dywedid. Atgoffir ni o hyn gan W.J. Lewis:

At Esgair-mwyn in 1853 the manager, who lived and worked in London, received a salary of £375 a year as well as £75 for the use of his offices.'

Pa ryfedd, felly, fod yr Eldorado hwn yn hudo buddsoddwyr neu *entrepreneurs* i'r ardal i gychwyn gweithfeydd mwyn y gobeithient wneud ffortiwn ohonynt. Erbyn 1870, dywedir fod mwynwyr Esgair-mwyn yn ennill oddeutu 21s. yr wythnos, swm a oedd dipyn yn uwch na'r hyn a enillai mwynwyr mewn rhannau eraill o Gymru. Ni welwyd cynnydd mewn cyflogau o gwbl wedyn am weddill y ganrif, a'r gyflog gyffredinol i fwynwyr profiadol Ffair-rhos oedd 15s. yr wythnos, a 12s. i'r labrwr. Gwelwyd peth cynnydd wedyn, yn arbennig adeg y Rhyfel Byd Cyntaf, ac yn fuan wedyn telid cyflog o ryw 5s.6d. a 6s. y dydd i'r mwynwyr. Tawel fu pethau yn Esgair-mwyn trwy gydol y ganrif ddiwethaf. Roedd pris mwyn wedi disgyn ar y marchnadoedd a chaewyd amryw o weithiau mwyn Ceredigion yn wythdegau'r ganrif. Yn ail hanner y ganrif bu'r gwaith yn eiddo i Robat Girdwood, a'i gwerthodd ym 1885 i P. Barker a James McIguhan a oedd yn berchen ar Waith y Castell, ger Dyffryn Castell. Yn 1890 nid oedd ond dau ddyn yn gweithio yn Esgair-mwyn ac yn 1892 prynwyd y cyfan gan Thomas Ward, Sheffield, er mwyn chwalu'r adeiladau a'r offer a'u defnyddio yn sgrap. Yr oedd gan Ward storfa at y

' Lead Mining in Cardiganshire, tt.197-198.

pwrpas hwn yng Nglan-y-fferi. Yn y cyfamser aethai mintai o bobl o'r ardal at Thomas Ward, gan grefu arno i gadw'r gwaith ar agor am gyfnod gan nad oedd gwaith amgen i'r dynion yn y cyffiniau.

Ufuddhaodd Thomas Ward i gais y gwŷr, ac yn eironig ddigon gwelir mai rhwng 1892 a 1928 y bu'r gwaith ar ei fwyaf llewyrchus. Erbyn 1906 cyflogid 62 o weithwyr yno oblegid fod y galw am y mwyn ar gynnydd. Yn 1913 cyflogid 60, 37 ohonynt o dan ddaear a'r gweddill ar yr wyneb. Bu 1906 yn dra ffyniannus gan mai dyma'r flwyddyn y cafwyd cynnyrch gwerth £7,990 o'r gwaith. Cafwyd pedair tunnell o arian o'r ddaear yn 1910, y flwyddyn fwyaf toreithiog o'r cyfan, yn ôl pob tebyg. Ni lwyddwyd i gyrraedd yr un mesur o lwyddiant byth wedyn. Caewyd y gwaith yn 1928 oherwydd diffyg gwerthiant, gan fod pris y mwyn yn dal i ostwng ar y marchnadoedd ledled y byd. Yn wir, erbyn 1931 yr oedd pob gwaith mwyn drwy Geredigion wedi ei gau.

Ar wahân i'r tyddynnod a'r ychydig ffermydd mawr yn ardal Ffair-rhos, gwaith mwyn plwm Esgair-mwyn oedd yr unig ddiwydiant a gynigiai fywoliaeth i'r trigolion. Yno y gweithiai gwŷr a gwragedd, a phlant cyn ieuenged â thair ar ddeg oed. Fel rheol, y gwaith cyntaf a gâi hogyn ifanc oedd "dramio", sef llanw a gwthio tram yn llawn o gerrig a mwyn i'r "ffas" neu'r "pàs" yn y siafft. Ei arfau oedd rhaw, picas a gordd. Byddai'r mab, fel arfer, yn mynd i'r gwaith yng nghwmni'r tad, gan gychwyn gweithio am chwech o'r

gloch y bore. Cerddai amryw rai milltiroedd i gyrraedd y gwaith, gan fynd â'u tocyn a'u poteleidiau tun o de ar eu cefnau. Gwisgai'r mwynwr bâr o esgidiau o waith crydd y pentref yn llawn o hoelion. Iraid a roddid arnynt i'w cadw'n ystwyth a diddos, a byddai hyn hefyd yn atal y lledr rhag pydru. Am ei draed, gwisgai hosanau glas o wlân cartref a fyddai'n ymestyn i fyny dros y ben-glin. Gwisgai grys yn cau y tu ôl, fest wlanen a 'dronsus' o wlanen cartref wedi eu gwneud gan wniadyddes leol. Yna, byddai trowsus molsgin gwyn, a iorcs lledr o dan y penliniau, strapen ledr o gylch y corff, gwasgod molsgin a llewys iddi, côt ddiwedydd wedi mynd yn rhy wael i'w gwisgo ar brynhawniau, crafat du a gwyn am y gwddf a chap brethyn. Ar ben y siafft newidid y cap am het galed o ledr, ac o dan hon gwisgid cap tebyg i gap nos. Yr oedd gan bob un bastwn, nid ffon. Ar yr het gosodid talpyn o glai ac yn y clai y gannwyll a roddai oleuni o dan y ddaear. Cyn cychwyn i lawr, byddai'n rhaid galw yn yr efail i gasglu'r ebillion (neu'r teryd) a'r bicas a oedd wedi cael eu hogi. Cludid yr ebillion i lawr y siafft mewn sling a orffwysai ar yr ysgwydd.

Yr oedd y siafft tua 12 troedfedd sgwâr. Ar un ochr yr oedd lle i'r sgip ddod i'r wyneb. Roedd hwn ynghlwm wrth raff y peiriant 'glanio'. Rhedai'r sgip ar bedair olwyn ar oseiliau (*runners*) pren. Yn y rhan arall o'r siafft yr oedd ysgolion. Yr oedd rhywbeth tebyg i 'ddrws-clep' yma, a byddai pob un yn ei dro yn

cau hwn pan âi i lawr i'r siafft. Âi'r siafft i lawr yn blwm am tua deuddeg llath. Ysgolion pren tua decllath o hyd, a ffyn haearn bob rhyw droedfedd a ddefnyddid i fynd lawr i'r lefelau. Yn y lefelau eu hunain yr oedd yr awyrgylch yn llaith ac yn afiach.

Yng nghysgod y gwaith mwyn hwn y magwyd Beirdd Ffair-rhos, a'i fodolaeth a roddai fara beunyddiol ar eu byrddau. Ychydig o'r mwynwyr a welodd oed yr addewid, ond fel y gofyn W. Jones-Edwards yn ei hunangofiant, Ar Lethrau Ffair Rhos:

Pa sawl gweddi daer a esgynnodd o berfeddion daear yng Nglogfawr, Esgair-mwyn a Bronberllan? Faint o englynion, telynegion a phryddestau a gyfansoddwyd yn y tyllau tan-ddaearyl hyn?'

Mwynwyr oedd tadau y mwyafrif o Feirdd Ffair-rhos ac y mae bywyd gwaith Esgair-mwyn yn cael ei adlewyrchu'n fyw yn eu gweithiau, fel y cawn weld yn y penodau dilynol.

Cyn gorffen saga Esgair-mwyn, dylid sôn mai yn ystod ei gysylltiad â'r gwaith hwn y daeth Lewis Morris ar draws y coblynnau, neu'r 'Knockers' fel y'u gelwid yn gyffredin. Yn ystod 1754 ysgrifennodd liaws o lythyron at ei frodyr ac eraill, ac yn rhai ohonynt y mae'n crybwyll y coblynnau. Disgrifia hwy fel bodau anweledig ac o natur dda. Clywir hwy, meddai, ond nis gwelir. Gwelai hwy fel rhagarwyddion i'r gweithwyr, "fel y mae breuddwydion o rai damweiniau yn digwydd i rai, felly y coblynnau i eraill". Cyn iddo ddarganfod

¹ Ar Lethrau Ffair Rhos (Aberystwyth, 1963), t.39.

Esgair-mwyn, honnai Lewis Morris fod y coblynnau hyn yn gweithio'n ddygn ddydd a nos yno, ac i lawer o bobl onest a sobr eu clywed. Wedi iddo ddarganfod y gwaith, fodd bynnag, peidiodd y coblynnau â'u llafur. Digwyddodd yr un peth yn hollol pan gychwynwyd gweithio yn Llwyn-llwyd, meddai; pan gyrhaeddwyd y mwyn peidiodd y curo ac ni chlywyd hwy wedi hynny.

Credai Lewis Morris y dylid gweithredu bob amser yn unol â dymuniadau'r coblynnau, a soniai amdanynt yn ei lythyrau â pharchedig ofn. Teg ychwanegu nad oedd y coblynnau yn gyfyngedig i Ffair-rhos yn unig, gan fod Evan Isaac yn sôn yn Coelion Cymru¹ fod pobl ardaloedd yr Wyddfa a'r Fflint yn credu yn eu bodolaeth hefyd, a bod mwynwyr Lloegr, yr Alban a gwledydd eraill yn credu'n gryf yn eu dylanwad a'u buddioldeb. Yn sir Amwythig fe'u gelwid yn "Hen Ddynion" ac fe'u cysylltid ag Edric, arwr Sacsonaidd o'r unfed ganrif ar ddeg a ddedfrydwyd gan Wiliam Goncwerwr nid i farwolaeth, ond i grwydro gweithfeydd mwyn plwm am byth. Roedd gwŷr Cernyw hefyd yn credu ynddynt ond iddynt hwy, ysbrydion yr Iddewon a groeshoeliodd yr Iesu oeddynt, a'r penyd am eu pechod oedd eu bod yn gorfod treulio gweddill eu hamser dan ddaear yn cynorthwyo mwynwyr. Mae'n debyg mai oherwydd fod cynifer o fwynwyr Cernyw wedi dod i ardal Ffair-rhos yr awgrymodd David Jenkins mai hwy a blannodd yr ofergoel ym meddwl mwynwyr yr ardal.²

¹ Coelion Cymru (Aberystwyth, 1938), tt.35-38.

² Bro Dafydd ap Gwilym (Aberystwyth, 1992), t.62.

PENNOD 2

Y CEFNDIR DIWYLLIANNOL

Ychydig o drigolion ardal Ffair-rhos ar ddechrau'r ugeinfed ganrif oedd heb gysylltiad o ryw fath â bywyd y capel. Gwir fod rhai aelodau a oedd yn selog yn eu henwad a bod eraill nad oeddent ond yn aelodau mewn enw. Er hynny, pur anodd fuasai eu didoli oddi wrth y capelwyr pybyr a'u galw yn bobl y byd. Fel y'n hatgofir gan Isabel Emmet yn ei hastudiaeth o blwyf Llanfrothen:

If people are to live harmoniously with each other, and indeed, with themselves, they must pretend not to know half of what they do know about each other.¹

Effeithiwyd yn drwm ar y gymdeithas yng Nghymru gan y diwygiadau crefyddol a chafwyd yn arweinwyr bobl ddarbodus, mynychwyr capeli, dynion cyhoeddus, yn dda ar eu gliniau ac ar eu traed, yn awyddus i'w plant gael 'dod ymlaen yn y byd', yn awyddus i fod yn berchen ar eu tai, yn hoff o drafodaeth, o wleidyddiaeth, o brynu llyfrau a chylchgronau, yn gyfranwyr at achosion da, yn ddirwestwyr, yn geidwaid y Saboth.²

¹ A North Wales Village (Llundain, 1964), t.114.

² Dywed John Rhys a Brynmor-Jones, yn The Welsh People (Llundain, argraffiad 1906), t.474: 'The most earnest and religious people in the whole kingdom' (Am y Cymry). Gw. hefyd J.E. Caerwyn Williams, 'Gweledigaeth Owen Edwards', Taliesin, Cyf. IV, tt.5-29, a Welsh Rural Communities, goln. Alwyn Rees ac Elwyn Davies (Caerdydd, 1960), tt.142-153.

Dywedir wrthym gan y Parch T.R. Morgan yn Llawlyfr Coffa Can-mlwyddiant Carmel - Eglwys y Bedyddwyr Pontrhydfendigaid,¹ i gynifer â 95 o bobl gael eu bedyddio yn ardal Ffair-rhos adeg Diwygiad 1904/5. Canlyniad i hyn oedd i'r Bedyddwyr fynd ati i sicrhau adeilad pwrpasol ar gyfer addoli uwchlaw pentref Ffair-rhos. Ar y Gefnaint, cafwyd tir ar brydles gan y diweddar Edward Evans, Park House, ac yno yr adeiladwyd Ysgoldy Caersalem. Cost yr adeilad y pryd hynny oedd £200. Unodd Eglwyswyr a Methodistiaid i roi cymorth, a'r crefftwyr yn unig a gafodd eu talu. Gwnaeth eraill y gwaith yn wirfoddol. Ac yma, ynghyd ag Ysgoldy Gorffwysfa, capel y Methodistiaid Calfinaidd, a adeiladwyd yng nghanol y pentref yn 1880, y cynhelid holl weithgareddau diwylliannol yr ardal. Y capeli hyn oedd canolfan y gymdeithas a ffocws pob gweithgaredd pentrefol.

Roedd rhai yn y gymuned nad oeddent mor uniongred eu safiad, mae'n wir; hwynt-hwy oedd y 'werin gyffredin ffraeth', y werinos ddi-hid. Yn y llyfr, Welsh Rural Communities, ceir y dadansoddiad llwyrfa o'r gwahaniaeth gwerthoedd hwn rhwng pobl y capel a phobl maes y byd, rhwng y 'defaid' a'r 'geifr', neu rhwng 'bois y pop' a 'bois y dafarn'. Mae'r gyfrol yn cynnwys astudiaethau o ardaloedd Aber-porth, Tregaron, Aberdaron a 'Glan-llyn' (Llanuwchllyn), ond mae lle i gredu bod y dadansoddiad yn ddigon nodweddiadol o bob

¹ (Aberystwyth, d.d.), t.38.

ardal wledig yng Nghymru.' Gan fod dwy o'r ardaloedd yn perthyn i Geredigion, y maent o ddiddordeb i ninnau yn ein hastudiaeth o natur y gymdeithas yn Ffair-rhos yn y cyfnod y dechreuodd amryw o feirdd yr ardal farddoni gyntaf.

Fel yr awgrymwyd uchod, yr oedd yn bodoli yn ardal Ffair-rhos, ddechrau'r ganrif, ddwy ffordd o fyw. Yn ei astudiaeth o Aber-porth geilw Dafydd Jenkins hwy yn 'Buchedd A', a 'Buchedd B', gan ddefnyddio'r hen air 'buchedd' i ddynodi ffordd o fyw, yn yr ystyr foesol. Pobl 'Buchedd A' ydyw'r bobl ymdrechgar, gapelgar, yn awyddus i berchnogi eu tai ac i ddatblygu'n foesol a materol yn y byd.² Pobl 'Buchedd B' ydyw'r werin sydd ar ymylon bywyd y capel neu'r eglwys, pobl heb brisio llawer ynghylch eu dyfodol yn y byd hwn nac yn y byd ysbrydol ychwaith.³ Gwelir yr un

¹ Gw. hefyd David Jenkins, The Agricultural Community in South-West Wales at the Turn of the Twentieth Century (Caerdydd, 1971), tt.211 a 216.

² Yr un cymeriad a oedd i'r gymdeithas hanner-diwydiannol chwarelyddol yn y Gogledd hefyd. Fel hyn y'i disgrifir hi gan Dafydd Roberts: "...gwerin syml, ddifffuant, egwyddorol, Anghydfurfiol, radicalaidd, yn meddu ar werthoedd 'da', yn gyforiog o'r diwylliant Cymraeg ar ei orau, ac yn perthyn i gymdeithas ddidwyll, hawdd ei deall, gwerth ei hefelychu". ('Y Deryn Nos a'i Deithiau: Diwylliant Derbyniol Chwarelwyr Gwynedd', Cof Cenedl 111: Ysgrifau ar Hanes Cymru, gol. Geraint H. Jenkins (Llandysul, 1988), t.154.

³ Gw. Dafydd Roberts, Ibid., tt.169-178. Mae'n ddiddorol sylwi hefyd fod Caradog Prichard yn rhoddi tipyn mwy o sylw i fywyd 'Buchedd B' ymhlith trigolion Bethesda. Gw. Afal Drwg Adda - Hunangofiant Methiant (Dinbych, 1973); Y Rhai Addfwyn: Atgofion Lleol am Ardal Bethesda

math o raniad yn y cymunedau eraill.¹ Ond rhaid prysuro i ychwanegu nad oedd dim gelyniaeth rhwng y naill ffordd o fyw a'r llall. Yn ogystal â dau fath pendant o fyw, sef 'Buchedd A' a 'Buchedd B', yr oedd yr hyn a elwir hefyd yn 'Buchedd A' *minus*, a 'Buchedd B' *plus*. 'Roedd y cyd-fyw a'r ymdoddi o un i'r llall yn allweddol ac amlinellir goblygiadau hyn gan Trefor Owen yn ei gymhariaeth o fywyd Llanuwchllyn â bywyd cymundod Bresbyteraidd sobr yn yr Alban.² Y gwahaniaeth sylfaenol rhwng capeli Glan-llyn a rhai Ynysoedd Heledd ydyw fod y capeli ym Meirion wedi cymryd lle blaenllaw ym mhethau'r byd, yn ddiwylliannol ac yn

(Caernarfon, 1971). Gw. hefyd H.D. Hughes, Y Chwarel a'i Phobl (Llandybie, 1960); T.H. Jones, Cerddi ac Atgofion Twm Bethel (Pen-y-groes, 1976); Ernest Roberts, Bargen Bywyd fy Nhaid (Llandybie, 1963); Ernest Jones, Senedd Stiniog: Hanes Cyngor Dinesig Ffestiniog 1895-1974 (Bala, 1978).

¹ Cymh. sylwadau Dafydd Roberts am y gymdeithas chwarelyddol a bywiog yng Ngogledd Cymru yn union wedi'r Rhyfel Byd Cyntaf: "Ychydig iawn o wahaniaeth oedd rhwng y gymdeithas neu fywyd bro mewn ardal fel Bethesda ac ardal gyfatebol megis y Tymbl neu Rydaman yn yr un cyfnod ... cynigiai'r capeli a'u diwylliant un maes amlwg ar gyfer pobl ifainc a theuluoedd sefydlog; ac fe gynigiai'r tafarnau fath gwahanol o weithgarwch ac adloniant... Nid cymdeithas ddu a gwyn, o bechaduriaid a'r cadwedig rai, a nodwedddai'r rhannau hyn o Wynedd, ond yn hytrach cymdeithas lle y llithrai mynychwyr yr oedfa a'r dafarn drwy ei gilydd, yn unedig ym mhrofiad y chwarel. Y gorchwylion dyddiol yno a osodai stamp ar gymuned a chymdeithas, a dyma'r undod profiad a unai'r dirwestr a'r diotwr." ('Y Deryn Nos a'i Deithiau: Diwylliant Derbyniol Chwarelwyr Gwynedd', Cof Cenedl 111: Ysgrifau ar Hanes Cymru, gol. Geraint H. Jenkins, tt.177-178.

² Welsh Rural Communities, tt.234-244.

wleidyddol, tra bo'r capeli ymneilltuol yr edrychwyd arnynt yn yr Alban, wedi aros yn gymdeithas 'ysbrydol' yn unig, a throi o'r neilltu bethau 'maes y byd'.

Mae cyfartaledd 'Buchedd A' a 'Buchedd B' yn gwahaniaethu o fro i fro wrth gwrs. Ond, ddechrau'r ganrif, yr oedd y mwyafrif llethol o drigolion Ffair-rhos yn perthyn i 'Fuchedd A'. Hyn sydd yn profi cymaint o ddylanwad a gafodd Ymneilltuaeth diwygiadau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a dechrau'r ganrif hon, ar hunan ymwybod yr ardal. Yr hyn sydd o ddiddordeb i ni yw mai i 'Buchedd A' y perthyn Beirdd Ffair-rhos hefyd. 'Roedd y rhai a oedd yn barddoni, hefyd, yn gynheiliaid y capeli, a hwy a oedd yn geidwaid y diwylliant brodorol yn yr ardal. Mewn ardaloedd eraill yng Nghymru, ymddengys mai rhai 'Buchedd B' gan amlaf a oedd yn amddiffyn yr hen ddiwylliant Cymraeg.' Dibrisiai hen arweinwyr Ymneilltuaeth yng Nghymru² y baledi a'r cerddi clerwrol, ffraeth, ond y mae'n amlwg fod yn rhaid i ddynion deallus wrth batrwm o werthoedd pendant. Mae lle i ofni, bid siŵr, i Feirdd Ffair-rhos yn gyffredinol wneud 'llaeth yn hufen i gyd', ac iddynt

¹ Gw. Prys Morgan, 'Gwerin Cymru - y ffaith a'r ddelfryd', Trafodion Cymdeithas Anrhydeddus y Cymmrodorion, Rhan 1 (1967), tt.117-131.

² Cymh. W.J. Gruffydd, Hen Atgofion (Aberystwyth, 1936), tt.16-18. Yma fe gawn W.J. Gruffydd yn dweud fod ei nain yn wraig a oedd yn ddibrisiol ddigon o fywyd y capel ac o'r Methodistiaid, - ond ganddi hi serch hynny yr oedd yr hen ddiwylliant Cymraeg, yn benillion a hen hanesion, i'w cyflwyno i'w hŵyr, nid gan y Calfiniaid sychdduwiol yn ei deulu.

gyflwyno inni batrwm un rhan o gymdeithas yn unig, sef 'Buchedd A', gan honni, er nad yn fwriadol hwyrach, eu bod yn disgrifio pawb a phobun yn ddiwahân yn yr ardal. Y gymdeithas burlan, syberw a bortreadir gan y beirdd, a chymeriad fel Cadwgan Thomas sydd yn destun cân iddynt. Am hwn, fe honnir gan W.J. Gruffydd:

Carthodd feudy er gogoniant i'w Waredwr
A chymysgu gwair y lloi yn Gristnogol-onest
Mentro i'r nos dros ddiarffordd lwybr a sticil
I gasglu grawnsypiau Canaan oddi ar bren ei Gaersalem.¹

Er mai dyma'r math o gymeriad a fabwysiadwyd fel cyff gwawd gan Caradoc Evans,² rhaid cydnabod mai'r crefyddwyr duwiolfrydig hyn a roes arweiniad i'r werin bobl yn eu "cylchoedd bychain", chwedl Gwenallt, a hwy hefyd a fu fwyaf blaenllaw yn cyflyru hanes modern Cymru. Fel y dywed yr Athro W.J. Gruffydd am draddodiad cymdeithasol Cymru: 'Natur y traddodiad ... oedd mai'r bobl feddwl-flaenllaw ydyw gwir gynrychiolaeth y werin Gymreig'.³ O blith y bobl feddwl-flaenllaw hyn, yr hanai Beirdd Ffair-rhos.

¹ 'Dau Gymydog', Ffenestri a Cherddi Eraill, t.59.

² Gw. My People, gol. John Harris, (Chippenham, 1987). Ac yn y cyswllt hwn y mae rhagymadrodd John Harris yn arbennig o berthnasol; gw. 'The Society of Manteg: Rulers of Sion', tt.17-20. Dyma a ddywed John Harris wrth fynd i'r afael â chrefyddolder cyfrol o storïau Caradoc Evans: "My People portrays the culture of South Cardiganshire as dependent upon a rigid class system, itself legitimised by a debased form of religion. Though Evans came to regard the essence of that culture as residing in its religion he did not confine himself to the chapel and its corruptions". (t.17).

³ Owen Morgan Edwards (Aberystwyth, 1937), tt.8-9.

'Buchedd A' a fu'n asgwrn cefn y gymdeithas yng Ngheredigion drwy'r cenedlaethau.' Ond gyda'r diboblogi a flinodd gefn gwlad er y pumdegau, mae lle i gredu bod y garfan hon yn araf ddiflannu o'r tir, a bod y mwyafrif o'r trigolion yn perthyn i 'Buchedd B' erbyn hyn. Yn ddiau, y werin grefyddol, yn 'ei Bethel a'i bwthyn', ys dywed Crwys, a bortreadir yng ngweithiau Evan Jenkins, Dafydd Jones, Jack Oliver a W.J. Gruffydd, ac ni cheir nemor ddim o'r ffraethineb, y cerddi coch mentrus a'r gwamalu cellweirus sydd mor nodweddiadol o ddosbarth arall. Hyn sydd yn gwneud gwaith Beirdd Ffair-rhos mor wahanol i weithiau Beirdd y Cilie, dyweder, lle mae'r elfen ddigrif a choeg yn chwarae rhan mor amlwg.¹

Nid oes gan Feirdd Ffair-rhos ddiddordeb ym mhobl yr ymylon, y gwrthgilwyr neu'r Twm Nansi a'r Wil Bryan mewn cymdeithas, ac yr oedd rhai ohonynt ar gael yn Ffair-rhos, bid siŵr, er mor biwritanaidd ydoedd natur pethau yno wedi Diwygiad Evan Roberts.² Pobl sobr, bid

¹ Efallai bod y rhinweddau bucheddol a diwylliannol hynny a gysylltir â 'Buchedd A' i'w gweld yn fwy amlwg mewn cymdeithas wledig fel a geid yn Ffair-rhos wedi 1890. Ond mae'r duedd yn adlewyrchu tuedd gyffredinol Ymneilltuaeth a Radicaliaeth yng Nghymru, sef i gymryd safbwynt y wlad yn hytrach na safbwynt y dref. Gw. David Williams, History of Modern Wales (Llundain, 1950), tt.235-236; Alun Llywelyn-Williams, Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys (Caerdydd, 1960), tt.141-142 ac Owen Morgan Edwards, Er Mwyn Cymru (Wrecsam, 1927), tt.65-66.

² Cymh. D. Gwenallt Jones, Cofiant Idwal Jones (Aberystwyth, 1937), tt.253-257.

³ Ar effaith gyffredinol y diwygiad hwn yng Nghymru gw. R. Tudur Jones, Ffydd ac Argyfwng Cenedl: Cristionogaeth a Diwylliant yng Nghymru 1890-

siŵr, oedd gwerin y Beirdd, a chrefydd wedi cyflyru'r werin honno i barchu 'pethau'r meddwl' ac i frwydro dros addysg a chydabyddiaeth fucheddol yn wyneb gormes a thlodi.

'Roedd natur a gwead cymdeithas dyddynol a gwerinol Ffair-rhos gynt yn ddigon cymhleth. Dichon fod y gymdeithas yn gwbl nodweddiadol o'r Werin Wledig Gymreig honno a bortreadwyd gan Grwys yn ei gerdd 'Gwerin Cymru': gwerin ddiwylliedig, grefyddol, fucheddol sydd yn coleddu hanfodion gorau bywyd.' Ond fel y dywed John Rhŷs a D. Brynmor-Jones yn The Welsh People, creadigaeth y Diwygiad Methodistaidd a'r diwygiadau eraill yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg yw'r syniad a gyflwynir inni gan y beirdd o gymdeithas werinol ddelfrydol, ac ynddi rinweddau crefyddol amlwg.² Dyma'r werin ddeallus a oedd yn ffoli ar ei beirdd ac yn awyddus i hybu addysg a fyddai'n galluogi'r plant i ddatblygu'n fucheddol a manteisio ar swyddi cyfforddus, coler-a-thei. Hi yw'r werin y mae rhai o feirdd Ffair-rhos yn hiraethu amdani yn rhai o'u cerddi mwyaf llwyddiannus.

1914, Cyfrolau 1 a 2 (Abertawe, 1981 a 1982), yn arbennig Cyf. 2, tt.188-227.

¹ Cymh. Gerwyn Williams, Y Rhwyg (Llandysul, 1993), t.8.

² The Welsh People (Llundain, argraffiad 1906), tt.472-474. Am dwf hanesiaeth Cymru yn y 19g. gw. Alun Llywelyn-Williams, Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys (Caerdydd, 1960), tt.16-25. Gw. ymhellach E.G. Millward, 'Beirdd Ceredigion yn Oes Victoria', Cenedl o Bobl Ddewrion: Agweddau ar Lenyddiaeth Oes Victoria (Llandysul, 1991), tt.62-79.

Gan nad oedd yn Ffair-rhos na neuadd na chanolfan gymunedol, datblygodd y ddau ysgoldy yn y pentref yn ganolbwynt pob gweithgarwch diwylliannol. Cynhelid cyfarfodydd cystadleuol yn ysgoldy Caersalem yn gyson hyd ganol y pumdegau, ac yn rheolaidd ar ddiwedd mis Chwefror cynhelid Cwrdd Bach Ffair-rhos yn Ysgoldy Gorffwysfa. Roedd, yn y cyrddau, gystadlaethau canu ac adrodd, gwaith llaw a llenyddiaeth. Y cyfarfodydd hyn a roes lwyfan i'r beirdd gyntaf. Caent gyfle yma i lunio limrigau, brawddegau a phenillion i achlysur neu ddigwyddiad yn yr ardal, a deil rhai o'r cynigion ar gof gwlad o hyd. Gan y cynhelid y cyfarfodydd yng nghapeli'r fro, pobl y capel a fuasai'n eu trefnu hwy hefyd. Llwyddid i ddenu cystadleuwyr o gylch eang i'w mynychu, a'r arian yn mynd i goffrau'r capeli i gynorthwyo gyda chostau cynnal gweinidog ac adeiladau yn ystod y flwyddyn. Roedd diwylliant y pentref ynghlwm wrth y capeli, a'r capeli yn dibynnu ar y bwrlwm cymdeithasol diwylliannol am nawdd a chefnogaeth. Nid oedd modd i'r naill na'r llall fodoli'n annibynnol ar ei gilydd gan mai'r un bobl a oedd yn eu cynnal a'u bwydo.

Yr oedd, yn y fro, elfen gystadleuol frwd o ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen. Yn rheolaidd, cynhelid Eisteddfod Calan y Bont, Eisteddfod Gŵyl Ddewi Swyddffynnon, eisteddfodau Pasg Llanddewibrefi, Llanilar a Methodistiaid y Bont, ac eisteddfodau Awst Eglwys y Bont a Chapel Maes-glas

Ysbyty Ystwyth. Yn yr eisteddfodau hyn gallai llawer o'r beirdd gwlad fwrw prentisiaeth a dod i amlygrwydd gyntaf ymhlith eu cydardalwyr. Yr eisteddfodau mynych oedd symbyliad y creu, a hwy a fu'n ysbardun i'r beirdd. Y testun, mewn rhaglen eisteddfod, oedd y symbyliad cychwynnol, y lefain yn y blawd, ac eilbeth oedd y cyffro awenyddol. Beirdd eisteddfodol oedd Beirdd Ffair-rhos yn eu hanfod, gan fod yr eisteddfod a'r cyfarfodydd cystadleuol yn rhan hanfodol o'u cefndir diwylliannol. Un o rinweddau'r eisteddfod oedd ei bod yn cynnig beirniadaeth na ddôï yn hysbys ymhlith cyfoedion, a beirdd eraill y fro. 'Roedd y wobwr a gynigid yn rhoi rheswm i ymdrechu a rhoi sglein ar y cyfansoddiad.

Gan amlaf, gallai'r beirdd gwlad y tu allan i faes cystadleuaeth eisteddfodol, heb unrhyw fath o orfodaeth i ganu'n uwch na'u cyraeddiadau o fewn y gymdeithas,¹ fforddio canu'n rhwydd, yn grefftus ond heb fod yn arbennig o ddisglair. Os dymunent ennill mewn eisteddfod, 'roedd yn rhaid wrth ofal a chrefft ac ymrwymiad celfyddydol. Llwyddodd rhai o feirdd gwlad Ceredigion, fel beirdd mewn ardaloedd eraill drwy Gymru, i ddringo o lwyfan y cyfarfodydd cystadleuol i ennill llawryfon eisteddfodau megis Pontrhydfendigaid, Tregaron a Llanilar, ond ychydig oeddynt hwy o'u cymharu â'r degau a fuasai'n cystadlu

¹ Cymh. Alan Llwyd, Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol-Hanesyddol (Caernarfon, 1986), t.413.

ar y limrig neu'r frawddeg yng Nghwrdd Bach Ffair-rhos, er enghraifft. Fel yr awgryma T.H. Parry-Williams yn ei ragymadrodd i Caniadau Isgarn, (sef cyfrol o gerddi o waith un o gyfeillion Evan Jenkins), llwyddodd rhai i wrteithio eu hawen, ond arhosodd eraill yn eu hunfan.'

Yn ddiamau, yr oedd ennill mewn eisteddfod neu gyfarfod cystadleuol yn ddull amlwg o ennill cydnabyddiaeth ac ymenwogi dipyn mewn cymdeithas ddiwylliedig. Yr oedd yr eisteddfod yn rhan o fywyd trigolion Ffair-rhos a'r golofn farddoniaeth yn y papur lleol yn cymell rhai o'r rhigymwyr mwyaf hyderus i gyhoeddi eu gwaith o bryd i'w gilydd. Nid oedd yn rhaid wrth addysg brifysgol cyn gallu ysgrifennu pennill yn cofnodi rhyw ddigwyddiad arbennig yn yr ardal neu gerdd goffa i rywun. Yr oedd y rhan fwyaf o bobl, a hwythau'n gyfarwydd ag emynyddiaeth Gymraeg, yn atebol i lunio cerdd neu rigwm yn ôl y galw.

Datblygodd y penillgarwch hwn yn rhan gynhenid o ddiwylliant y fro ac nid oedd hyn yn syndod gan fod y trigolion wedi eu cyflyru gan y cyfarfodydd llenyddol, yr eisteddfod a'r golofn farddol. Nid aethpwyd ati'n fwriadus i ddysgu rheolau a thechneg ac yn y blaen, fel yr aeth rhai ati'n ddiweddarach i feistroli celfyddyd Cerdd Dafod. Yn hytrach, yr oeddynt yn dibynnu i raddau pell ar eu greddfau artistig, a heb wybod nemor ddim am acen a'r angen am nifer arbennig o

¹ Caniadau Isgarn (Aberystwyth, 1949), t.xvii.

sillafau mewn llinell. Cyn belled â bod llinell yn swnio'n gywir, byddai'n dderbyniol.'

Wedi i Evan Jenkins fynychu ysgol Sir Tregaron a Choleg Prifysgol Aberystwyth y dechreuodd estheteg Cerdd Dafod gael gafael o ddifrif ar rai o drigolion Ffair-rhos. Ond mae'n deg dweud bod yr ysfa greadigol hon wedi bod yn rhan anhepgor o ddiwylliant Ffair-rhos a'r cylch er diwedd y ganrif ddiwethaf pan oedd crefydd a'r eisteddfodau yn eu bri. Ni cheir cyfeiriad o gwbl, er hynny, fod yna 'feirdd cydnabyddedig' yn byw yn y fro cyn hynny. Mae'n amlwg, felly, mai ffenomen bur ddiweddar yn hanes y fro yw'r traddodiad barddol a dyfodd o'i chwmpas yn ystod y ganrif hon. Yn rhyfedd ac annisgwyl ddigon, y mae i ardaloedd megis Aberdâr² a Dyffryn Aman³ draddodiad barddol hwy a chyfoethocach nag ardal Ffair-rhos.⁴

¹ Cymh. R. Gwyndaf Jones, 'Y Cwlwm sy'n Creu', Trafodion Cymdeithas Hanes Sir Ddinbych, Cyf. 15 (1966). Wrth ymdrin â thraddodiad llenyddol bro Hafod Elwy a'r cylch, y mae Robin Gwyndaf Jones yn sôn am rigymwyr yr ardal fel hyn: "...o gofio nad oedd gan y codlwyr hyn fawr o allu llenyddol, y mae'n ddiddorol sylwi mor gryf oedd apêl rhythm ac odl, y 'glec' neu'r 'trawiad' iddynt. Nid oedd yr un rheol i'w chadw, gan na wyddent am yr un rheol. Eu clust oedd eu hunig lawlyfr cerdd dafod..." (t.189).

² Gw. D. Jacob Davies, Cyfoeth Cwm (Abercynon, 1965).

³ Gw. T.J. Morgan, 'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe', Journal of the Welsh Bibliographical Society, Cyf. IX, Rhif 4 (Ebrill, 1965), tt.162-185.

⁴ Hefyd perthyn i dde Ceredigion draddodiad llenyddol cyfoethocach na'r hyn a gafwyd yn Ffair-rhos, gw. Geraint Bowen, 'Traddodiad Llenyddol Deau Ceredigion 1600-1850', Traethawd

Soniwyd eisoes fel yr oedd eisteddfodau a'r cyfarfodydd cystadleuol yn droedle i ddawn Beirdd Ffair-rhos, ond yn anfynych iawn y câi'r beirdd gyfle i gwrdd i drafod eu cyfansoddiadau ac i gyfnewid syniadau. Penderfynwyd, felly, gan rai ohonynt gwrdd yn rheolaidd fin nos ar aelwyd gweithdy'r crydd yng nghanol y pentref.¹ Yr aelodau oedd Tomas Evans, crydd y pentref, Evan Jenkins, Dafydd Jones a Jack Oliver, pan fyddai gartref yn ymweld â'i deulu.

Evan Jenkins oedd yr arweinydd, a gellid dweud iddo ef, yn ystod y seiadau hyn yng ngweithdy'r crydd, gyfrannu yn ddiwylliannol fel y cyfrannodd D.L. Moses²

-
- M.A., Caerdydd, 1943. Yn y gogledd fe gawn fod i blwyf gwledig megis Bodedern, ym Môn, draddodiad sydd yn ein dwyn yn ôl i c.1292; gw. Dafydd Wyn William, 'Y Traddodiad Barddol ym Mhlwyf Bodedern Môn', Traethawd M.A., Bangor, 1970, t.11.
- ¹ Cymh. sylwadau Geraint Jenkins yn Crefftwr Gwlad (Llandysul, 1971): "Yn yr ardaloedd lle'r oedd crefft yn ffynnu, yno yn aml y ffynnai llenyddiaeth a barddoniaeth y bardd gwlad hefyd. Hyd y dydd heddiw, y mae yng Nghymru weithdai seiri a theilwriaid sydd yn gynheiliaid seiadau llenyddol ac yn ganolfannau diwydiannol yr ardaloedd", (t.13). Gw. hefyd Dic Jones, 'Chwedl a Choel', Barn, Rhif 167 (Rhagfyr, 1976), t.383.
- ² Gw. T.J. Morgan, 'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe', Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul, 1972), tt.93-96.
- Dyfynnir ar dud.94 eiriau Watcyn Wyn am D.L. Moses: "Cofiaf yn dda fod rhyw gyfaredd o'i gylch i mi pan yn ieuanc, am mai efe oedd oracl barddonol y gymdogaeth". Dywedir gan Huw Walters yn Canu'r Pwll a'r Pulpud: "...fel athro beirdd y cofir am D.L. Moses yn nyffryn Aman, oblegid ef yn anad neb arall a ddadlennodd gyfrinachau'r traddodiad barddol Cymraeg i brydyddion yr ardal. Datblygodd cymdeithas fywiog o garedigion llên a chân ymhlith carfan fechan o lowyr ifainc ym mhen ucha'r dyffryn yng nghanol y ganrif ddiwethaf, a

yng nghylch Brynman a Thaliesin Hiraethog' yng nghymdogaeth Hafod Elwy. Efe a oedd yn meithrin yn egin-feirdd y cylch, ddiddordeb yng nghelfyddyd Cerdd Dafod ac fe'i sefydlodd ei hun fel oracl bron ymhlith ei ddisgyblion. Hwyrach nad oedd gan Evan Jenkins gymaint o ddisgyblion ag a oedd gan D.L. Moses, ond llwyddodd i gyfrannu'n helaeth i'r traddodiad barddol a gysylltir â phentref Ffair-rhos. Nid oedd Tomos Evans y Crydd yn fardd fel y cyfryw, ond yr oedd ganddo ddiddordeb yn 'y pethe', a chan nad oedd na chaolfan na gweithdy arall yn y pentref, tyfodd Gweithdy'r Crydd yn rhyw fath o fecu ymhlith beirdd a deallusion y pentref. Yn wir, gellir dweud i weithdy Tomas Evans, fel y dywedwyd am siop y crydd ym Mrynman, a oedd hefyd yn gyrchfan i eneidiau hoff cytûn y fro, droi'n sefydliad diwylliannol o bwys:

Dyrchafwyd y crydd yn unfryd i'r swydd o *speaker*, nid o angenrheidrwydd ar gyfrif ei ddisglair ddoniau, ond am mai ef oedd perchennog teml y Senedd, ac fel cydnabyddiaeth o'i ddirfawr gymwynas yn ei gosod i'r cyfryw bwrpas ... Yr oedd ei air ef yn ddeddf, a'i awdurdod yn derfynol ar bob dim.²

Gwelir mai gweithdy'r crydd oedd gyrchfan y beirdd ym mhentref Brynman, lle cyfarfyddai y Pia a Gwydderig

phob un ohonynt yn drwm dan ddylanwad D.L. Moses..." (t.103).

¹ Gw. Robin Gwyndaf Jones, 'Y Cwlwm sy'n Creu', Trafodion Cymdeithas Hanes Sir Ddinbych, Cyf. 15 (1966), tt.203-204.

² Emlyn Aman, 'Y Parliament', Y Genhinen, Cyf. XIV, Rhif II (Gwanwyn, 1964), t.66.

ar gyfer gwahanol gystadlaethau. Disgrifir y lle gan Tom Davies, un o drigolion y pentref, mewn ysgrif yn dwyn y teitl, 'Y Pia a Gwydderig yn eu Senedd':

Siop Tomas Howells y Crydd oedd *Parliament* y pentref. Dwy ystafell oedd ynddi, - lle i werthu esgidiau parod (ystafell y ffrynt oedd hon), ac ystafell dipyn yn llai ei maint y tu ôl iddi - dyma'r gweithdy, y lle i g'wiro sgidiau. Diau bod y siop yn bwysig, ond ddim agos cyn bwysiced â'r gweithdy...

Anodd iawn dywedyd pam na sut y cafodd y siop yr enw *Parliament*. Collwyd yr enw Siop Tomos Howells, eithr arhosodd y *Parliament*. Nid oedd enw arall. Y *Speaker* neu'r Llefarydd oedd Tomos Howells, ac fel Aelodau'r Tŷ yr adnabyddid y rheini a fynychai'r lle.'

Dichon fod y gyfeillach lenyddol debyg i'r hyn a geir yn Ffair-rhos a Rhydaman, yn gyfrwng delfrydol i ddysgu elfennau celfyddyd barddoniaeth ac i'r beirdd fanteisio ar farn lleygwyr fel Tomos Evans y Crydd a Tomos Howells. Ddiwedd y pedwardegau lluniwyd cerdd gan Evan Jenkins ar gyfer y rhaglen radio, Brethyn Cartre, a gynhyrchwyd ar ran y B.B.C. gan John

¹ Erwau'r Glo, gol. Huw Walters (Abertawe, 1976), t.76. Gw. hefyd Robin Gwyndaf Jones, 'Y Cwlwm sy'n Creu', Trafodion Cymdeithas Hanes Sir Ddinbych, Cyf. 15 (1966): "Nid adrodd cerddi yn unig a wnâi'r beirdd hyn yn nhai ei gilydd ond eu cyfansoddi hefyd. Yng Nghreigie Bleiddie, mae'n debyg, cartref Taliesin Hiraethog y cyfarfu Llew Hiraethog, Tom Owen, Thomas Jones a Dafydd Jones pan gafwyd ymryson englyna rhyngddynt ar y testun 'Glan Alwen yn yr Haf' ac englyn Dafydd Jones yn cael ei gydnabod yn orau. Pa well cyfrwng i fardd loywi'i arfau na'r mynych seiadau hyn? Yr oedd hi'n braf cael perthyn i'r frawdoliaeth farddol ac aent i rywle bron bob nos". (tt.203-204).

Griffiths, ac ynddi mae'r bardd yn darlunio'r Crydd wrth ei waith beunyddiol:

Mae gweithdy y crydd yn ein pentre bach ni
Yn aelwyd a chlwb ac yn goleg i mi
Lle cefais wybodaeth, lle cefais fwynhad
Er pan own i'n grwtyn yn ysgol y wlad.

O weithdy y crydd, pan fyddaf yn rhydd
I hwnnw y cyrchaf ar derfyn y dydd.

I'r gweithdy lle'r euthum i gyntaf erioed
Yn grwtyn direidus i fesur fy nhroed,
Cyn bod sgidiau parod mewn ffasiwn bid siŵr
Pa sgidiau fel sgidiau gwaith llaw am ddal dŵr?

Pan wasgai yr esgid yn dynn at ei fron,
Y crydd oedd yn brysur a mudd 'radeg hon,
Rôl stydio yr esgid i'r dde ac i'r chwith
Fe ganai fel hedydd a gododd o'i nyth.

Golygfa i'w chofio gan bawb yn yr hwyr
Oedd ei weled yn pwytho y gwadnau mor llwyr,
Estynnai ei freichiau a chodai ei lef
Ac ail i bregethwr cymanfa oedd ef.

Cnoc, cnoc ar y morthwyl wrth hoelio drachefn
Un cnoc i bob hoelen, dan sythu ei gefn,
Rôl lliwio'r esgidiau yn ddu fel y frân
Y pâr oedd yn ddiddos a theilwng o gân.

Daeth llawer o newid ar fyw yn y wlad
Er pan own i'n grwtyn ieuengaf fy nhad;
Mae'r merched a'r bechgyn yn gadael y lle
Am sgidiau dal adar o siop yn y dre.'

Datblygodd cymdeithas Gweithdy'r Crydd ym mhentref Ffair-rhos gyda'r blynyddoedd, a phan lansiwyd y rhaglen Ymryson y Beirdd yn 1947 gan y BBC, nid yw'n rhyfedd i ddau aelod o'r cylch, sef Evan Jenkins a Dafydd Jones, gael eu dewis yn aelodau o'r tîm

¹ Copiwyd o sgript y rhaglen a anfonwyd gan y BBC at yr awdur.

gwreiddiol a gynrychiolai Sir Aberteifi.' Lluniodd Beirdd Ffair-rhos aml i englyn cofiadwy iawn ar gyfer y rhaglen honno. Dyma bedair enghraifft:

Y MWNCI

Mewn coedwig y câr drigo - yn y sŵ
Mae'n syn ei gaethiwo,
Diau caled yw coelio
Y daw un dyn o'i waed o.

OWAIN GLYNDŴR

Teyrn Sycharth ac ail Arthur - un â'i sawdl
Ar y Saïs didostur,
Eilun beirdd i Walia'n bur
Ei ffawd fu troi'n ffoadur.

YR HEN EFAIL

Ei gêr dan rwd seguryd - a'r taw hir
Lle bu'r taro diwyd,
A wêl fwth ac efail fud
A wêl fedd hen gelfyddyd.

GORSEDD Y BEIRDD

Nid y cledd ond y weddi - a'i harddwch
A rydd urddas arni,
Mae noddod o fewn iddi
I'r Gymraeg rhag ei marw hi.

Rhoes cwmnïaeth y gweithdy gyfle i feirdd dibrofiad megis Dafydd Jones a Jack Oliver i ymenwogi dipyn ac i ennill clod ac urddas ymhlith y trigolion. Dangosai'r gymdeithas, yr adeg honno, barch i'w beirdd ac i'w phregethwyr, fel y'n hatgofir ni gan T.J. Morgan:

Rhaid inni gofio mor ddigyfle oedd bywyd bechgyn talentog y cyfnod hwn a'r gymdeithas hon, mor brin o siawns i ddangos eu talent, i'w mynegi eu hunain, i dorheulo mewn tipyn

¹ Gw. W. Rhys Nicholas, The Folk Poets, Cyfres 'Writers of Wales' (Caerdydd, 1978), tt.47-8.

o gyhoeddusrwydd ac i ennill clod a pharch ac urddas. Pregethu a barddoni oedd yr unig gyfryngau a roddai dipyn o siawns iddynt, y naill neu'r llall, neu'r ddau gyda'i gilydd, a dyna'n syml pam y cafwyd cynifer o bregethwyr a beirdd yng Nghymru'r cyfnod yma - gormod neu syrffed, mewn gwirionedd, a barnu o un safbwynt; ond o safbwynt cymdeithasol, nid yw'n anodd dyall sut y cafwyd y fath luosogrwydd.'

Gwelir bod i farddoni werth a swyddogaeth gymdeithasol o bwys, ac i'r hwn nad oedd wedi gallu manteisio ar freiniau ysgol a choleg, yr oedd mynychu seiadau Gweithdy'r Crydd yn gwarantu cyfle i gyfranogi o bethau'r meddwl a'r deall. Fel y dywedodd T.J. Morgan am ddosbarth o feirdd tebyg yn ardal Cwmaman a Chwmtawe:

Gwerinwyr o feirdd lleol yw'r rhain yn ceisio meithrin y gynneddf synhwyrus a blasu harddwch yr artist, fel petai gwladwr neu löwr sydd heb brofi dim ond cwrw neu ddiod fain a bara-chaws yn cael siawns i brofi gwin a neithdar y duwiau - llond gwniadur â blaen llwy.'

Wrth edrych ar gefndir cymdeithasol trigolion ardal Ffair-rhos, mae'n amlwg i Ymneilltuaeth, ac yn arbennig enwad y Bedyddwyr, chwarae rhan bwysig yn y moldio cychwynnol. Cafodd diwygiadau 1859 a 1904 ddylanwad sylweddol ar y dull o fyw, ac ychydig iawn o weithgareddau cymdeithasol a gynhelid yn yr ardal nad oeddent yn gysylltiedig rywfodd â'r Capel.

¹ 'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe', Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul, 1972), t.98.

² 'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe', Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul, 1972), tt.114-115.

Er nad oedd yna wahaniaeth amlwg rhwng safonau cymdeithasol a chrefyddol y trigolion, cyfrifid yr eglwyswyr gan amryw yn dipyn o snobyddion. Yr oedd hyn yn y cyfnod pan oedd ystadau Trawsgoed, Nanteos a Sunny Hill, Tregaron yn ffynnu. Rhaid oedd bod yn eglwyswr, yr adeg honno, cyn cael tenantiaeth fferm, a phan oedd gwaith yn brin byddai'n amod hefyd gan ambell ffarmwr fod y gwas a'r forwyn yn mynychu'r eglwys ym Mhontrhydfendigaid. Pan oedd bri ar y mwyn, a'r gweithwyr yn anodd eu cael, gwelid ambell eglwyswr yn cyflogi gweision a oedd yn Fethodistiaid ar yr amod eu bod yn mynychu'r plygain a Sul y Groglith yn yr eglwys. Aelodau'r dosbarth canol oedd y Methodistiaid, ffermwyr a masnachwyr yn bennaf. Y dosbarth isaf oedd y mwynwyr, y gweision ffermydd, y morynion a'r rhai a weithiai ar y ffyrdd. Bedyddwyr oedd y rhain fel arfer, yr enwad cryfaf o ddigon ym mhentref Ffair-rhos.

Mae'n amlwg fod crefydd yn cyffwrdd â bywyd y trigolion adeg gŵyl a gwaith. Estyniad o'r crefyddolder hwn, fel y gwelwyd eisoes, oedd y cyfarfodydd cystadleuol a gynhelid yn rheolaidd yng nghapeli'r pentref, ac er y gellid bod wedi cynnal y seiadau a drefnwyd yng ngweithdy'r crydd yn y dafarn leol, ni fuasai hynny wedi bod wrth fodd dau o hoelion wyth y Bedyddwyr, sef Dafydd Jones a Tomos Evans y Crydd, a oedd yn flaenoriaid gyda'r Bedyddwyr. Clywais

Dafydd Jones yn honni ychydig flynyddoedd cyn ei farw yn 1991, na thywyllodd dŷ tafarn erioed yn ei fywyd.

Byddai Evan Jenkins yn mynychu tafarn y Cross Inn yn rheolaidd, fodd bynnag, ac o'r herwydd fe'i cyfrifid ef yn fwy o rebel na'r gweddill o'r Beirdd. Gwelwyd llawer brwydr ffyrnig a gwaedlyd yn cychwyn ar nos Sadwrn tâl yn Cross Inn, ac ar ôl stop-tap byddai'r brwydro'n ailgychwyn ar y sgwâr y tu allan i ddrws y dafarn. Gobaith llawer o blant a phobl ifainc oedd y byddai yno dipyn o ymgecru ar y sgwâr ar ôl yfed, fel y gallent fod yn llygad-dystion iddo. Ond brwydr neu beidio, byddai amryw o bobl ifainc y gymdogaeth yn cyfarfod ar y sgwâr am sgwrs, yn arbennig felly hirddydd haf. Y sgwâr, hefyd, oedd canolbwynt masnachol y pentref, a byddai'r cigydd, y groser a fan y pobydd yn aros yn gyson i adael nwyddau yn y dafarn i wahanol bobl. Yr oedd hwn yn esgus da i rai pobl fynd yno i'w casglu - drwy ddrws y cefn.

Gan nad oedd pentref Pontrhydfendigaid ond milltir i ffwrdd, byddai amryw yn mynd i lawr yno am hwyl ac i gymdeithasu. Yr oedd yno bedair tafarn a digon o le o boptu'r bont i gael sgwrs â rhai o weision a morynion ffermydd y cyffiniau. Unwaith y flwyddyn yn unig y byddid yn ymweld â'r dref agosaf, sef Aberystwyth, sef adeg Calan Gaeaf pan oedd y ffeiriau cyflogi yn eu grym. Yr oedd yr achlysur hwn yn rhywbeth i edrych ymlaen ato, a theithid yno ar fws Lloyd Jones neu ar y trê'n o "Strata" ger Ystradmeurig.

Rhaid oedd mynd i Dregaron neu dalu am fws eto i Aberystwyth, pe buasai amgylchiad a olygai fod angen dillad arbennig. Cedwid y dillad newydd wedyn fel "dillad dydd Sul" am flynyddoedd, a byddai rhyw ddwy wisg yn ddigon am oes gyfan.

Ychydig o wragedd a phlant a gollai drip yr Ysgol Sul a rhaid oedd trefnu'n ofalus ar gyfer yr amgylchiad cyffrous. Rhoddid swllt i'r plant i brynu cyllell neu declyn a fyddai'n addas ar gyfer gwahanol orchwylion. Yr oedd y cyrraedd yno yn fwy o hwyl o'r hanner na'r lle ei hun. Manteisid, wedyn, ar y cyfle i siarad ac anghofid, am ychydig oriau, holl ofalon bywyd pob dydd. Mor ofalus y cadwyd dros y blynyddoedd y mygiau a brynwyd ac enwau megis Porth-cawl a Llandrindod wedi eu hysgrifennu mewn llythrennau aur o'u hamgylch.

Gwerinol a syml oedd bywyd yn ardal Ffair-rhos, ac ychydig o fynd a dod a wnâi'r trigolion. O'n safbwynt ni heddiw, efallai yr ymddengys y ffordd o fyw yn gul a phiwritanaidd gan fod y pentrefwyr a'r gwladwyr yn troi'n barhaus o gwmpas eu gwaith beunyddiol a'r capeli. Roedd gwerthoedd yr ardalwyr yn Fictoraidd yn eu hanfod a dyrchafwyd egwyddorion moesol uwchlaw unrhyw ystyriaeth ac athroniaeth arall. Er i'r trigolion ddioddef gan dlodi materol, cynigiai'r gydwybod ymneilltuol wobr yn y byd arall. Ni chafwyd yma unrhyw wrthryfel yn erbyn dwrn dur perchenogion gwaith Esgair-mwyn, er enghraifft, nac yn

erbyn y tirfeddianwyr yn eu hystadau bras. Y duedd oedd derbyn eu tynged yn ufudd gan obeithio hawlio'r wobwr fawr yn yr "heulog wlad o hedd". Cofiwn am yr emyn Fictoraidd sy'n amlinellu'r athrawiaeth hon:

The rich man in his castle
The poor man at his gate,
God made them, high or lowly
And ordered their estate.

Clywais fy nhad, a hanai o Ffair-rhos, yn sôn fwy nag unwaith fel y clywsai hen wraig grefyddol yn honni ar ucheldir Ffair-rhos na fuasai'r hwn a aned i geiniog fyth yn gallu ei gwneud yn ddwy. Hynny yw, dyletswydd y gweithiwr cyffredin oedd derbyn ei dynged yn llawen gan fod rhagluniaeth fawr y nef wedi trefnu gwahanol raddau mewn cymdeithas. Mewn gwirionedd, nid oedd Rhagluniaeth namyn gair arall am ffawd neu'r annifffiniadwy. Yr oedd eu crefydd yn efengylaidd ei natur a chwilient am ateb i holl helbulon bywyd rhwng cloriau'r Beibl. Ychydig iawn a gadwai lyfrau yn y tŷ ac eithrio'r llyfr emynau, Taith y Pererin a Geiriadur Charles. Roedd papurau'r enwad hefyd yn boblogaidd a chaniateid i aelodau'r teulu eu darllen ar y Saboth. Byddai darllen unrhyw lyfr arall ar y cyfryw ddiwrnod yn gyfystyr â phechu yng ngolwg y saint.

Eto, y fagwraeth barchus a daionus hon a roes i'r fro ei safonau moesol a chymdeithasol ac a fu'n elfen mor allweddol yng ngweithiau'r beirdd gwlad a flodeuodd yn yr ardal yn ystod yr ugeinfed ganrif.

PENNOD 3

Y BARD D GWLAD A'I GEFNDIR

Mae Gwilym R. Tilsley yn ei gyflwyniad i'r Arloeswyr a Cherddi Eraill gan Dafydd Jones, yn dweud am yr awdur:

Os oes erbyn hyn unrhyw ystyr bendant a llythrennol i'r ymadrodd "bardd gwlad", ni wn i am neb sy'n ei ffitio'n well na Dafydd Jones.

Pan goronwyd y bardd yn Eisteddfod Genedlaethol Aberafan yn 1966, disgrifiwyd ei orchest yn y papurau newydd Saesneg yn 'Working Class Victory' ac mewn rhagair i Cerddi Ffair Rhos, mae T. Llew Jones yn disgrifio Evan Jenkins yntau fel bardd gwlad "gan iddo ganu yn bennaf i'r gymdeithas wledig yn Sir Aberteifi, - i'r ffermwr a'r hewlwr, y crydd a'r bugail". Ar ben hynny, yn Barddoniaeth y Chwedegau geilw Alan Llwyd gerddi Jack Oliver yn gynnyrch "Bardd gwerinaidd adnabyddus".¹ A diau gennyf fod swm sylweddol o farddoniaeth gynnar a pheth o gynnyrch diweddar W.J. Gruffydd hefyd, fel ei gyd-bentrefwyr, yn syrthio'n esmwyth i'r un categori.

Nid hwyrach, felly, cyn mynd rhagom i ddisgrifio natur cerddi Beirdd Ffair-rhos, mai da o beth fuasai

¹ Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol-hanesyddol (Caernarfon, 1986), t.406.

ein hatgoffa ein hunain beth yn hollol yw ystyr y term 'bardd gwlad' erbyn hyn. Gellir defnyddio diffiniadau rhai o'n beirniaid llenyddol cyfoes wrth geisio mynd i'r afael â'r genre hwn mewn llenyddiaeth fodern. Mae'n amlwg mai term ydyw a berthyn i'r ugeinfed ganrif, ond ni ddefnyddiwyd mohono'n gyffredinol gan feirniaid hyd bumdegau a chwedegau'r ganrif pan fabwysiadwyd ef i ddisgrifio math arbennig o fardd a ymhyfrydai yn ei gymdeithas a'i gymuned leol ei hun.

Nid yw hyn yn gyfystyr, wrth gwrs, â dweud nad oedd y math hwn o fardd yn bod cyn hynny. Yn wir, fe ganfyddir i'r gwrthwyneb yn y man, ond fe'i gelwid yn fardd gwerin, yn fardd lleol neu yn fardd pentref fel y'n hatgoffeir ni gan Saunders Lewis.¹

Yn ôl Victor John, ymddengys fod i farddoniaeth Gymraeg dair ffrwd gyfochrog, neu gellir dweud bod tri chategori o feirdd sy'n ysgrifennu heddiw yng Nghymru:

Trosiad strôclyd a ddaeth i'm meddwl ar ôl darllen gwaith y tri bardd hyn [sef Isfoel, Dewi Emrys a Bobi Jones] - barddoniaeth ein cyfnod yn afon ddigon bywiog a honno'n cael ei phorthi gan dair ffrwd eithaf prysur - ffrwd y beirdd gwlad, ffrwd yr eisteddfod a ffrwd beirdd yr adwaith modern. Pob un ohonynt yn ei ffordd arbennig ei hun yn grymuso lli'r afon, yn ei gloywi a'i dyfnhau ac yn rhoi lliw arbennig i'w dyfroedd.²

¹ Mewn adolygiad ar Beirdd y Babell, gol. Dewi Emrys, Baner ac Amserau Cymru, 22 Mawrth, 1939, t.5.

² 'Tair ffrwd ein Barddoniaeth', Y Faner, Hydref 28, 1965, t.6.

Y mae'n amlwg fod i'r tri dosbarth o feirdd eu cyfraniad i'n traddodiad llenyddol, a phob un ohonynt yn ei dro yn grymuso rhywfaint ar y traddodiad hwnnw. Rhwyddach gan eraill yw corlannu'r beirdd naill ai fel rhai traddodiadol neu fel rhai modern, ond mae Bedwyr Lewis Jones yn sôn hefyd am fath arall o fardd, sef awdur y "canu telynegol yn ei lendid cabol", a dywed fod gwreiddiau'r ysgol hon o feirdd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg:

Dyma'r canu a gychwynnodd gydag Ieuan Glan Geirionydd ac Alun ganrif a chwarter yn ôl, a dod i'w lawn flodau ar ddechrau'n canrif ni.¹

Mae'n amlwg, felly, fod mwy nag un ysgol o feirdd ar gael yng Nghymru a bod un ohonynt yn perthyn i'r bardd gwlad. Mewn adolygiad ar Ail Gerddi Isfoel yn Y Genhinen, mae Waldo Williams yn pwysleisio mor ddwfn yw traddodiad y bardd gwlad yn Llenyddiaeth Cymru; sonnir am ei wreiddiau yn "rhedeg trwy orffennol ei genedl" a dywedir bod ei "fôn yn anrhydeddus".² Cred Waldo mai glynu wrth ei briod swydd a wna'r bardd gwlad, fel beirdd y tywysogion gynt, sef canu ffeithiau agored, hysbys i'w gymdeithas. Byddai ar ei

¹ Rhagymadrodd i Cerddi Heddiw, goln. Gwilym Rees Hughes ac Islwyn Jones (Llandysul, 1968), t.XII.

² 'Bardd Gwlad', Y Genhinen, Cyf. 15 (1964-65), t.436.

orau a'i fwyaf naturiol wrth ganu ar y mesurau caeth.¹
Coleddir y ddamcaniaeth hon gan Rachel Bromwich
hithau, a gwelir bod y bardd gwlad yn llinach
anrhydeddus y Cywyddwyr:

The poetry of the Bardd Gwlad belongs to the
main stream of Welsh Poetry in the way that
neither of the other kinds do, for its
aristocratic antecedents are to be found in
the classical praise-poetry of the fifteenth
and sixteenth-century cywyddwyr.²

O hyn gellir casglu nad arbrofwr cyfoes yw'r bardd
gwlad, fel y cyfryw, a bod i'w swyddogaeth hanes a'i
dwg yn ôl i'r Oesoedd Canol. Braint arbennig beirdd yr
uchelwyr y pryd hynny oedd prydyddu a chanu cerddi
megis y rhai a luniwyd gan eu cyndeidiau. Bu'r bardd
uchelwrol yn eiddigeddus ddigon dros ei grefft, ond
wedi dirywiad y gyfundrefn farddol yng nghyfnod y
Dadeni³ a cholli'r nawdd a roddid gan y tywysogion a'r
boneddigion i'r beirdd swyddogol,⁴ bu cyfle i'r beirdd

¹ Cym. R. Gerallt Jones, Ansawdd y Seiliau ac Ysgrifau Eraill (Llandysul, 1972), t.137.

² Poetry Wales, Cyf. 4, Rhif 3 (Gwanwyn, 1969), t.60.

³ Ar achos y dirywiad a'i oblygiadau, gw. Aneurin Lewis, gol., Agweddau ar Hanes Dysg Gymraeg: Detholiad o ddarlithiau G.J. Williams (Caerdydd, 1969), tt.55-56; Saunders Lewis, Meistri a'u Crefft (Caerffili, 1981), tt.172-176; ac yn arbennig rhagymadrodd T.H. Parry-Williams, Canu Rhydd Cynnar (Caerdydd, 1932); Brinley Rees, Dulliau'r Canu Rhydd, 1500-1650 (Caerdydd, 1952).

⁴ Ar ddibyniaeth y beirdd ar nawdd, gw. D.J. Bowen, Gruffudd Hiraethog a'i Oes (Caerdydd, 1958); Idem, 'Gruffudd Hiraethog ac argyfwng Cerdd Dafod', Llên Cymru, Cyf. II, tt.147-160.

mwy distadl a chlerwrol ennill cydnabyddiaeth a phoblogrwydd ymhlith eu pobl. O ganlyniad i'r newid diwylliannol a chymdeithasol, sicrhawyd hinsawdd briodol i'r canu rhydd fwrw gwreiddiau mewn daear a oedd wedi cael ei hawlio gan gyfundrefn haearnaidd pedwar mesur ar hugain Einion Offeiriad a Dafydd ab Edmwnd am oesau lawer.

Gwelwyd, y pryd hwnnw, fod i'r cerddi rhydd swyddogaeth gymdeithasol allweddol er eu bod yn brin o holl gymhlethdodau mesurau Cerdd Dafod. Roedd eu themâu yn seiliedig ar fywyd pob dydd yn y gymuned, ond yn hytrach na chanu mawl i'r tywysogion a'r uchelwyr, canent hwy i'w cydnabod a'u cyfeillion. Canent hefyd ar dro am gariad a thristwch, llawenydd a chrefydd, a dychanent dueddiadau a ffasiynau newydd. Diddorent eu cynulleidfa â phenillion ffraeth a digrif, gan roddi disgrifiad byw o ddigwyddiadau hynod yn y gwahanol ardaloedd. Ond fel y'n hatgoffeir ni gan W. Rhys Nicholas:

The 'free verse' poetry, at first, had none of the complexities of the poetic art of the strict metres, and it demanded much less discipline. Its main virtues were directness and simplicity.¹

¹ The Folk Poets, Cyfres 'Writers of Wales' (Caerdydd, 1978), t.10. Gw. ymhellach Bobi Jones, I'r Arch: Dau o Bob Rhyw (Llandybïe, 1959), tt.136-168.

Gan nad yw enwau'r awduron yn ymddangos wrthynt, ni wyddys i sicrwydd pwy oedd awduron y cerddi rhydd hyn, ond mae'n amlwg mai beirdd y bobl oeddynt, gan fod eu hiaith yn nes at yr iaith lafar na'r hyn a geir yng nghynnyrch Beirdd yr Uchelwyr. Y mae holl awyrgylch y canu yn dipyn mwy gwerinol, gan awgrymu mai ffrwyth yr awen boblogaidd yw'r cerddi rhydd cynnar.

Gan fod llawer o ganu'r beirdd gwlad ar y mesurau rhydd yn ogystal â'r mesurau caeth, mae'n deg honni iddynt etifeddu elfennau o ddau draddodiad sylfaenol yn hanes llenyddiaeth Gymraeg:

- (1) Y traddodiad tywysogaidd a'r gyfundrefn farddol gydnabyddedig a swyddogol. I'r traddodiad hwn y perthyn y beirdd gwlad cynganeddol sydd yn canu englynion a chywyddau i aelodau blaenllaw o'r gymuned, yn mawrygu'r crefftwr, yn ymrysona, ac yn marwnadu yn null y Cywyddwr.
- (2) Y canu rhydd rhythmig a'i aceniad rheolaidd sy'n ein tywys yn ôl at y canu rhydd cynnar, a'r traethodl yn yr Oesoedd Canol. Nid canu a apeliai at ddosbarth arbennig o feirdd oedd hwn, ond canu ac iddo apel fwy cyffredinol yn y gymdeithas. I'r traddodiad hwn y perthyn y beirdd gwlad gwerinaidd, rhai ohonynt fel Jack Oliver (neu Wil

Parsal a Twm Bethel yn y Gogledd) yn ymwrthod â'r gynghanedd yn gyfan gwbl.

Er ein bod yn pwysleisio natur traddodiad y bardd gwlad ac yn ceisio olrhain ei ddatblygiad drwy'r oesau, dylid cofio'r un pryd ei fod yn berchen, fel y bardd coleg, ar ymwybyddiaeth ddiwylliannol ei oes. Dichon y llywid natur a dull ymateb y bardd gwlad i'w destun gan liaws o wahanol ddylanwadau, gan ei addysg, er enghraifft, neu ei ddiffyg addysg, gan ei fagwraeth a'i amgylchfyd (gallai fod yn ffermwr neu'n chwarelwr), gan ei argyhoeddiadau crefyddol neu gan ei gyfeillion, neu hyd yn oed gan ei reddf noeth yn unig.¹ Beth bynnag a fai'r cymhelliad teflir goleuni ar y berthynas rhwng pob dyn unigol a'i gilydd ym mhob oes.

Er mor weithredol yw confensiynau'r gorffennol yn y cyd-destun hwn, gellid dadlau yn achos nifer o feirdd gwlad y ganrif ddiwethaf nad adennill y gorffennol oedd eu nod. Eilbeth iddynt oedd cymhendod ieithyddol a gwarchod purdeb cystrawennol yr iaith Gymraeg. Arhosodd y syniadau a'r safonau esthetaidd hyn yn sylfaenol ddigyfnewid hyd gyfnod beirdd gwlad yr ugeinfed ganrif. Yr oedd yr hyn a ddywedid yn bwysicach o lawer iddynt na'r modd y ceisid ei ddweud.

¹ Ar y pwynt hwn a'i oblygiadau, gw. Alun Llewelyn-Williams, Y Bardd a'i Gymdeithas (Caerdydd, 1966).

Nid oedd bywyd yn ei hanfod, ychwaith, yn gymhleth i feirdd gwlad yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, mwy nag i feirdd gwlad yr ugeinfed ganrif. Gwyddent am bechodau'r byd, ac am natur cenfigen, llid, malais, cybydd-dod, meddwdod, anlladrwydd, a thrais mewn cymdeithas, ac ni welent fod angen pendroni uwchben ystyr bywyd. Yr oedd bywyd yn ddigon unplyg a syml iddynt, ac yr oedd crefft y bardd yn ymddangos yr un mor syml a dealladwy fel nad oedd ysgrifennu barddoniaeth yn golygu mwy na chyfuno'r ddwy elfen gyfarwydd hyn. Nid oedd raid trafod syniadau ychwaith, na chwilio am bynciau dyrys i'w trin. Etifeddodd y gymdeithas stoc o syniadau a oedd yn fwy neu lai sefydlog, ac i raddau gellir dweud mai porthi'r syniadau hynny a wnaeth y bardd gwlad o genhedlaeth i genhedlaeth.

Cafwyd lluosogrwydd o feirdd gwlad yn ardaloedd diwydiannol y chwareli a'r gweithiau glo, yn enwedig tra oedd gweithiau'r ardaloedd hynny ar eu mwyaf llewyrchus. Erbyn hyn, ein tuedd naturiol yw cysylltu'r bardd gwlad â'r bywyd amaethyddol o ran testunwaith. Yn ôl Bobi Jones:

Sonia am y byd a edwyn ei hun, a phan fydd yn ymadael â hynny (e.e. pan sgrifenna Dic Jones am Batagonia) mae'n peidio â bod yn fardd gwlad. O ran cynnwys ei ganu, byd natur, y cymeriadau yn ei gynefin, a digwyddiadau'i fywyd personol, dyma'r

ffrwyth naturiol; ac o ran ffurf, disgwylir i hyd ei waith fod yn gymharol fyr.¹

Ond fel y pwysleisir gan Alan Llwyd, ni ellir cyfyngu'r bardd gwlad i fuarth fferm yn unig, a chywirach fyddai inni ei gysylltu ag amryw gynefinoedd.²

Dyma ffactorau a bwysleisir gan T.H. Parry-Williams hefyd mewn rhagymadrodd i gasgliad gan Isgarn (Richard Davies), un o feirdd gwlad mwyaf poblogaidd ardal Tregaron. Fel hyn y mae'n crynhoi natur a nodweddion crefftwrol y bardd gwlad yn gyffredinol:

Fe gydnabyddir bod yr ysfa neu'r reddf i rigymu neu brydyddu yn ei hamlygu ei hun mewn rhai dynion, a hynny'n gynnar ar eu bywyd. Nid yw'r reddf yn gwneud hynny heb gael ei deffro o'r tu allan gan ganu eraill. Felly rhyw fath o ymateb yw'r amlygiad hwn. Dynwared neu efelychu sy'n digwydd yn gyntaf, ac y mae hynny ynddo'i hun yn rhywbeth na all pawb ymhél ag ef. Wedyn, o dipyn i beth, daw, efallai, fwy o ôl gwreiddioldeb a chymeriad i'r gwaith. Nid yw'r bardd, o bosibl, yn trafferthu i astudio elfennau'r grefft y mae ei reddf naturiol yn ei atynnu ati, ac nid yw, hwyrach, yn ymboeni i ymgynabod â gwaith y goreuon sy'n ymarfer â'r grefft honno. Os felly, gwaith amrwd a bras fydd ei waith o hyd, gan nad yw'r bardd yn hidio ryw lawer am ddysgu defnyddio offer ac arfau ffeiniach a mwy amrywiol i wneud ei waith yn fwy gorffenedig a chaboledig ... Yn y wlad y deuid ac y deuir ar draws dynion fel hyn yng

¹ Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972 (Llandybïe, 1975), t.76.

² Barddoniaeth y Chwedegau - Astudiaeth Lenyddol-Hanesyddol (Caernarfon, 1986), t.404.

Nghymru; a dyna, am a wn i, pahan y gelwir y beirdd hyn yn feirdd-gwlad.¹

Wrth geisio diffinio hanfod y bardd gwlad, pwysleisia J.M. Edwards mai bardd y gymdeithas ydyw yn bennaf, un a fwriodd ei brentisiaeth mewn eisteddfodau a gynhelid ar hyd a lled y wlad gynt:

Bardd ei gymdeithas yw'r bardd gwlad. Felly y bu erioed ac fel aelod o'r gymdeithas wledig y cyflawna'i swydd. O ffynnon y bywyd cymdogol hwnnw y sugna'i ysbrydoliaeth ac nid o unrhyw ffynhonnell lyfryddol, addysgol nac athronyddol. Nid yw'n unwedd â'i natur i goleddu uchelgais nac i fod yn uchel-ael, nac yn wir i ymgyrraedd at unrhyw nod na safon ymwybodol feirniadol. Gan mai'r gair llafar yw tad llenyddiaeth, bydd ganddo well siawns na llawer mwy "llenyddol" eu hamcan i gynnal a bywhau ffrwd ein barddoniaeth draddodiadol.²

Â J.M. Edwards rhagddo i sôn am y cyfarfodydd cyhoeddus ysbeidiol a gynhelid drwy Geredigion i groesawu'r milwyr a ddôl adref o'r fyddin adeg yr Ail Ryfel Byd, ac fel y buasai'r cyfarfodydd hyn yn llwyfan cyntaf i'r bardd gwlad arddangos ei ddawn i'r byd a'r betws. Rhoddent gyfle hefyd, megis yr eisteddfodau blynyddol niferus yn yr ardal, i gyfeillion o gyffelyb anianawd gyfarfod ac ymgynabod.³ Gyda mwy o hyder, dechreuai ambell un yrru pwt o gân i

¹ Rhagymadrodd, Caniadau Isgarn (Aberystwyth, 1949), t.XII.

² Y Crefftwr ac Ysgrifau Eraill (Llandybie, 1976), t.40.

³ Gw. T.J. Morgan, Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul, 1972), t.3.

golofnau'r papur lleol. Roedd y golofn farddol yn y papurau lleol, ac mewn cylchgronau cenedlaethol o ran hynny, yn cynnig drws agored i fardd gwlad ifanc, ac roedd yn lle da iddo fwrw ei brentisiaeth.

Pwysleisia Thomas Parry natur gymdeithasol y farddoniaeth werinaidd:

Peth trwyadl gymdeithasol ydyw. Ennill adwaith gan ei gyd-ddynion yw amcan y bardd, nid datod clymau unrhyw gymhlethdod yn ei gymeriad ei hun.¹

Dywed yr un awdur mai 'achlysurol' yw llawer o'r farddoniaeth hon, hynny yw, mae a wnelo hi â gwyliâu arbennig neu ag arferion gwerin gwlad. Eto y mae eraill ymhlith y beirdd gwlad sydd yn anelu'n uwch ac yn llwyddo i feistroli cyfryngau celfyddyd a berthynai'n wreiddiol i urdd o feirdd proffesiynol ac a fwriadwyd i ddiddanu'r uchelwr yn ei blas.

Fel bod cymdeithasol, bu gan y bardd gwlad ddiddordeb arbennig yn niwylliant y gorffennol ac mewn digwyddiadau megis nosweithiau llawen, y ffeiriau, cyfarfodydd boddi'r cynhaeaf, cyfarfodydd metheglin, nosweithiau gwau, twmpath chwarae, dawnsiau, taplasau, pilnos, neithiorau, yr Wylmabsant, noson Galangaeaf a Noswyl y Meirw. Ar yr adegau hyn, elfen o'r pwysigrwydd mwyaf yn y difyrrwch oedd y gân a'r stori.

¹ Y Faner, Ionawr 26, 1979, t.11.

Rhaid cofio nad oedd y Diwygiad Methodistiaidd eto wedi chwythu difodiant dros y nosweithiau llawen a'r wylmabsantau.

Y rhain i gyd a gynhaliodd y bardd gwlad a'n llenyddiaeth werinol drwy'r oesau. Hebddynt, mae'n debyg, byddai swyddogaeth y bardd gwlad yn ddiystyr. Y sefydliadau hyn sydd wedi ffurfio a bwydo ein llenyddiaeth werinol, ac anodd, os nad amhosibl, yw llawn werthfawrogi camp y bardd gwlad heb ystyried natur y gymdeithas Gymreig o ganol y ganrif ddiwethaf ymlaen. Nid diben ynddo'i hunan oedd ei farddoniaeth, cyfrwng ydoedd a'i swyddogaeth yn amrywio o gerdd i gerdd. Yn y lle cyntaf, trosglwyddid llawer o'r cerddi ar lafar, ond yna daeth y golofn farddol a'r cylchgrawn yn fwy poblogaidd, gan roddi elfen o barhad i rai ohonynt.

Bu bri ar fod yn fardd drwy'r cenedlaethau yng Nghymru, ac yr oedd ymhél â'r gelfyddyd farddol yn sicrhau clod ac enwogrwydd i bobl. Yn y cyswllt hwn gwelodd T.J. Morgan arwyddocâd arbennig i ganu'r bardd gwlad:

Confensiynol eu mynegiant neu beidio;
gwerinwyr o feirdd lleol yw'r rhain [sef
beirdd lleol Cwmaman a Chwmtawe] yn ceisio
meithrin y gynneddf synhwyrus a blasu
harddwch yr artist, fel petai gwladwr neu
lowr sydd heb brofi dim ond cwrw neu ddiod
fain a bara-chaws yn cael siawns i brofi

gwin a neithdar y duwiau - llond gwniadur a
blaen llwy.¹

Ar y cychwyn, pur anllythrennog oedd y beirdd gwlad,
hyd nes i addysg sefydliadol ddod yn rhad ac am ddim i
bawb ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Cyn hynny,
ar lafar yn bennaf y trosglwyddid llawer o'r cerddi,
ac felly yr oeddynt yn eiddo i'r gymdeithas gyfan.
Diau fod y cynhyrchion cymdeithasol hyn yn fodd i
gyfannu'r gymuned ac yn rhoddi i'r bobl elfen o
agosatrwydd cymunedol. Yr oedd pawb yn ddiwahân yn
gallu cyfranogi o'r un gelfyddyd ac o'r un profiad
llenyddol, ac fel y dywed T.J. Morgan wrth ymdrin â
beirdd gwlad Cwmaman a Chwmtawe:

Llenyddda oedd yr unig gyfrwng ym myd y dyall
ac o blith y celfyddydau a oedd o fewn
cyrraedd gwerinwyr a dyma'r unig ffordd i'r
gwerinwr dyallus i arddangos ei ddiwylliant
yn Gymraeg. Fe ddaeth cerddoriaeth i
gyflawni'r un dibenion ym mhrofiad
llaweroedd, ond ar y cyfan, iawn dweud mai
trwy farddoniaeth y gallai'r rhan fwyaf
arfer dawn greadigol a dod i'r amlwg.²

Byddai'r eisteddfodau cadeiriol neu goronog a'r holl
gystadlaethau barddol yn rhoi digon o gyfle ym mhob
man a thrwy gydol y flwyddyn, i'r beirdd gwlad i

¹ 'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe',
Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul,
1972), tt.114-115.

Ailadroddir yr un syniad gan yr awdur yn 'Arddel
Disgybl', Barn, Rhif 29 (Mawrth, 1965), t.149.
² Diwylliant Gwerin ac Ysgrifau Eraill (Llandysul,
1972), t.32.

ymarfer eu dawn ac i fwrw prentisiaeth. Yn wir, fe ddaeth eisteddfota a llunio cerddi ar gyfer cystadlaethau, yn arfer a gyfunai ddifyrrwch a difrifwch ac yn gyfrwng i ddiddori cynulleidfa. Ond efallai mai'r hyn y dylid ei bwysleisio, yw mai'r eisteddfodau hyn yn aml oedd y cyfrwng i ddiwyllio'r bardd gwlad, a'r cyfrwng i hybu'r diwylliant mydryddol ymhlith trigolion ardaloedd anghysbell.

Er bod gan yr eisteddfod gysylltiad â'r dafarn yn hanesyddol, erbyn y ganrif ddiwethaf yr oedd i bob pwrpas yn sefydliad y capel, ac felly'n ddarostyngedig i amodau a dosbarthiadau piwritanaidd grefyddol. Yn y capel, fynychaf, y cynhelid yr eisteddfodau lleol ac adlewyrchid dylanwad y gweinidog yng ngherddi arobryn y cyfnod. Ond, er yr argraff grefyddol a rydd y cyfansoddiadau eisteddfodol, mae'n deg dweud mai rhan yn unig o gerddi gwerin y cyfnod sydd yn sychdduwiol a haniaethol. Mae rhan arall yn adlewyrchu ysgafnder llofft stabl a bywyd y gymdeithas yn ei amrywiol agweddau, boed drasig neu lawen, ac nid oedd yr un testun yn rhy ddistadl i'r bardd gwlad ganu arno.

Pan fyddai'r beirdd gwlad yn canu ar y mesurau caeth yn y ganrif ddiwethaf, fel yn y ganrif hon, gwnaent ddefnydd helaeth o'r gyhydedd naw ban, y gyhydedd hir, rhupunt a thoddaid, y cywydd a'r englyn.

Roedd y mesur tri thrawiad yn boblogaidd hefyd er yr ail ganrif ar bymtheg.¹ Mae beirdd y canu rhydd yn hoff o benillion pedair llinell, - wyth sillaf (fel llawer o awduron yr hen benillion telyn), penillion o linellau saith a chwe sillaf ac o'r mesur triban. Arddull syml sydd i'r cerddi ac mae elfen gref o'r iaith lafar yn rhoi iddynt naws gartrefol a chynefin. Gan i amryw ohonynt gael eu trosglwyddo ar lafar yn wreiddiol, yr oedd yn ofynnol i'r mesurau fod yn ganadwy ac i'r geiriau fod yn ddealladwy ar y darlleniad neu'r gwrandawriad cyntaf. Cenedl amryw o'r cerddi mewn cyfarfodydd adloniadol ar alawon poblogaidd megis 'Farewell Home', 'Home Sweet Home', 'Robin yn Swil', 'Llwyn Onn' neu 'Penrhaw'.² Roedd yn rhaid i'r rhythm a'r odl foddio'r glust, a gwnâi'r beirdd gwlad ddefnydd pwrpasol o unrhyw dechnegau ac addurniadau cyfarwydd megis y gynghanedd, cyseinedd, proest ac ailadrodd. Felly y sicrhaent ystwythder mynegiant a pherseinedd.

Er eu hoffter o addurniadau, rhaid dweud mai awen ddiriaethol yw eiddo llawer o'n beirdd gwlad mwyaf gwerinaidd a bod eu gwaith heb ddibynnu'n ormodol ar addurniadau barddonllyd confensiynol y beirdd

¹ Gw. Alan Llwyd, Barddoniaeth y Chwedegau, t.427.

² Dafydd Owen, I Fyd y Faled (Dinbych, 1986), tt.169-170.

traddodiadol. Gellir dweud, hefyd, eu bod yn eu mynegi eu hunain yn foel ac yn uniongyrchol, fel arfer, heb rodres nac ymfflamychu chwaith.

Y mae'r rhan fwyaf o ganiadau'r beirdd gwlad traddodiadol i bethau cynefin ac i bobl gyffredin; nid canu i'r anghyfarwydd nac i'r mawrion fel a geid gan y Cywyddwyr gynt. Mor ddistadl a phlwyfol yr ymddengys llawer o'r canu mwyaf gwerinaidd; cerdd briodas i hwn a hon, penillion marwnad i ŵr lleol, neu benillion i groesawu wyres gyntaf rhyw hen fam-gu, penillion wedyn i groesawu gweinidog neu flaenor yn ôl o'r ysbyty - cerddi ardal a lwyddai i adlewyrchu holl weithgarwch y gymdeithas. Dyma a geir gan feirdd megis Jack Oliver ac Isfoel y Cilie, a degau o rai tebyg iddynt a lenwai golofnau barddol ein papurau ac a gasglodd iddynt eu hunain, gannoedd os nad miloedd o wobrau yn eisteddfodau'r wlad. Cerrig ateb cymdeithas oedd y beirdd hyn a chanu a wnaent, gan amlaf, oblegid fod rhywbeth ar fin digwydd, yn digwydd, neu wedi digwydd i rywun a adwaenent.¹ Cerddi a baledi lleol nofelyddol oeddynt mor fynych, yn adrodd hanes troeon trwstan a phrofiadau bywyd pob dydd y trigolion. Y mae stori, ac yn fynych elfen o ddrama, ynghlwm wrth amryw o'r

¹ Robin Gwyndaf Jones, 'Cerddi Llafar Cymdeithas Fynyddig', Taliesin, Cyf. 22 (Gorffennaf, 1971), t.12.

cerddi. Dyna un rheswm a sicrhaodd gadwraeth y dosbarth hwn o farddoniaeth ar lafar. Fel y dywed Robin Gwyndaf Jones:

Nid yw safon lenyddol y cerddi hyn bob amser yn uchel (mae llacrwydd mynegiant, er enghraifft, yn amlwg yn y mwyafrif ohonynt), ond nid yn ôl eu gwerth llenyddol y dylid eu barnu. Nid ceisio ymgynghraedd at y safon uchaf bosibl oedd y prif gymhelliaid y tu ôl i'w cyfansoddi oherwydd nid diben ynddo'i hunan oedd y canu hwn, ond llawforwyn, cyfrwng mynegiant i ddiwallu angen arbennig.¹

Gellir dweud mai beirdd ymarferol oedd y beirdd gwlad gan eu bod yn cyflawni swyddogaeth fel pob crefftwr arall yn y gymdogaeth. Yr awen yn ei dillad gwaith a gawn ganddynt, felly, yn hytrach nag yn ei thŵr ifori. Gwasanaethent gymuned ac adwaenent bawb a phopeth yn y gymuned honno. Ychydig o fynd a dod a fyddai ymhlith y boblogaeth; yr oedd pawb yn gyd-ddibynnol ac yn gallu cyfranogi o'r un bywyd crefyddol, diwydiannol a diwylliannol lleol. Dichon fod y sefydlogrwydd hwn ymhlith y boblogaeth yn hybu gweithgarwch y bardd gwlad ac yn hwyluso llawer ar ei waith, gan ei bod yn haws i wasanaethu cymdogaeth glôs, gadarn a chynnes na

¹ Robin Gwyndaf Jones, 'Cerddi Llafar Cymdeithas Fynyddig', Taliesin, Cyf. 22 (Gorffennaf, 1971), t.12.

chymdogaeth a oedd yn chwalu ac yn ailymffurfio'n barhaus.¹

Roedd yna wahaniaethau dosbarth, wrth gwrs, a dichon i hynny lesteirio rywfaint ar yr unoliaeth gymdeithasol. Cyfrifid y crefftwr yn uwch i fyny'n gymdeithasol na'r llafurwr mewn gwaith plwm, er enghraifft. I'r un dosbarth â'r llafurwr y perthynai'r gweision ffermydd yn gyffredinol, ond yr oedd tipyn o wahaniaeth rhwng mab ffarm a gwas ffarm, ac ychydig iawn o forynion ffermydd a fyddai'n breuddwydio priodi mab y fferm yr oeddynt yn gwasanaethu ynddi. Byddai'n ofynnol i fab ffarm briodi â merch un o'r ffermydd cyfagos a thrwy hynny gydymffurfio â'r patrwm confensiynol yn y gymdeithas. Yr oedd gan bawb ei swyddogaeth a'i safle, a gwa'r sawl a heriai ei dynged, ac a ddrylliai'r norm anysgrifenedig.

Gwnâi'r beirdd gwlad lawer i hybu'r unffurfiaeth hon yn y patrwm cymdeithasol cydnabyddedig, a hwy a fuasai'r cyntaf i ddychanu'r sawl a geisiai wrthryfela yn ei erbyn mewn rhyw ddull neu fodd. Fel yn hanes Beirdd yr Uchelwyr, hwy oedd cynheiliaid y safonau a'r traddodiad a goleddid gan y gymuned a wasanaethid ganddynt. Yr oedd amryw o'r beirdd gwlad wedi byw yn

¹ Cymh. D. Jacob Davies, Cyfoeth Cwm (Abercynon, 1965) a Robin Gwyndaf Jones, 'Blodeuyn Bach mewn Gardd', Barn, Rhif 34 (Awst, 1965), tt.292-293.

eu cynefin am gyfnod hir, adwaenent bawb yn yr ardal,
ac yn aml canu a wnaent i'r rhai y gwyddent y gallent
dynnu eu coes ar gân, heb eu digio. Y cwlwm adnabod
hwn oedd yn creu'r farddoniaeth.¹

Yr oedd dawn y bardd gwlad yn rhan annatod o
weddusrwydd a digrifwch y gymdeithas wledig Gymreig; y
bardd hwn a groniclai ei helyntion hi, ac a addurnai
ei muriau a'i cherrig beddau. Nid boddhau'r darllengar
a'r uchel-ael oedd y nod, ond boddhau'r math o ŵr a
ddisgrifir gan Elfed yn ei gerdd 'Dinodedd':

Amaethwr Cymreig, dyna i gyd, -
Ei ddiwrnod i'w dyddyn a roes:
Ac erwau mynyddig, a drud,
Fu ganddo i'w trin drwy ei oes.

Fe aeth i ben talar â'i gŵys,
Heb gael fawr o'i ganmol gan neb;
A phwy ddaeth i'w angladd, o bwys?
Sawl grudd welwyd yno yn wleb?

'Doedd ganddo fawr talent i gyd,
Ond talent i blygu at waith;
Ychydig filltiroedd o fyd
A welodd drwy ystod ei daith.

Os clywodd ryw leisiau o bell,
I'w wawdd i ymadael â'i wlad,
Atebodd ei galon, mai gwell
Oedd aros lle 'rhosodd ei dad.²

Dyma gymdeithas y gymdogaeth dda lle'r oedd pobl yn
cyd-fyw dan yr un amodau, er nad mewn heddwch bob

¹ Robin Gwyndaf Jones, 'Y Cwlwm sy'n Creu - Agwedd
ar Gymdeithas yn Hafod Elwy a'r Cylch', Trafodion
Cymdeithas Hanes Sir Ddinbych, Cyf. 15 (1966),
tt.186-215.

² Caniadau Elfed (Caerdydd, 1909), t.120-121.

amser, efallai. Mewn cymdeithas gymdogol, glòs ei gwead o'r fath, un o ddyheadau pennaf dyn yw cael cyfathrebu â'i gyd-aelodau, cael sgwrs a chlonc a stori. O'i ddyddiau yn yr ogof gynt hyd heddiw, ymhoedd dyn mewn sŵn geiriau, a sigl a swae acen ac alaw.

Y mae a wnelo barddoniaeth â hoffter dyn o'r cain, y prydferth a'r hardd. Boed gywydd cywrain y bardd llys, neu bwt o rigwm o waith y bardd gwlad, yr un yn ei hanfod oedd y boddhad esthetaidd. Pobl syml o gefndir cyffredin yn ymgolli ennyd mewn darn o gelfyddyd; cynnyrch y ddawn barod i ddweud llawer mewn ychydig, i roddi trefn ar anhrefn geiriau, i "gloi synnwyr mewn clysineb". Byddai gwrando ar hanes doniol tro trwstan yn cael ei adrodd yn gywrain ar ffurf stori mewn rhyddiaith, yn ddifyrrwch diguro, ond yr oedd yr hwyl yn aruthrol fwy wedyn, ac yn boddhau gwrandawr gymaint â hynny'n well, ped adroddid yr un hanes ar gân. Trwy gyfrwng mesur ac odl, byddai'r bardd yn sicrhau i'w stori neu'r hanes, ffurf fwy parhaol a chofiadwy. Llwyddai i rwydo moment mewn hanes, troi digwyddiad yn y gorffennol yn weithred gyffrous yn y presennol, ail-fyw drama neu gostrelu profiad o fewn mydr ac odl.

Pwysleisiwyd eisoes mai bod cymdeithasol yw'r bardd gwlad, un yr oedd gan y gymdeithas hawl arno. Nid cyfansoddi cerddi er hunan-foddhad a wnâi, ond cyfansoddi yn bennaf er boddhau eraill. Boed fawl neu farwnad, boed faled neu drihan, carol, telyneg neu emyn, disgwyliai'r bobl yn eiddgar amdanynt. Y bardd, drwy ei ddawn a'i grebwyll, a oedd yn creu, ond y gymdeithas gymdogol, ddiwylliedig, yn amlach na pheidio, oedd yn ysgogi ac yn cynnal y creu. Yr oedd angen y naill ar y llall.

Gan fod i'r bardd statws mor allweddol a chanolog yng ngwead y gymdeithas, rhoddid iddo barch ac anrhydedd gan ei gydardalwyr. Gwir iddo gael ei anrhydeddu weithiau mewn parchedig ofn, oblegid gallai pobl ddwyn gwarth a sarhad arnynt eu hunain drwy fod yn destun cân neu'n gocyn hitio. Byddai ambell dro trwstan yn cael ei droi'n destun cân gan fardd fel Jack Oliver. Byddai amryw o'r trigolion yn ofni beirdd gwlad fel hyn fel y pla rhag ofn iddynt gael eu gwneud yn wrthrych cerdd, yn enwedig petaent yn gysylltiedig â rhyw ddigwyddiad neu'i gilydd yn y gymdogaeth.¹ Fel y

¹ Gellid cymharu hyn â swyddogaeth y *fili* yn llenyddiaeth gynnar Iwerddon. Byddai melltith yn ymgyplysu'n naturiol â'r dychan, a byddai'r naill a'r llall i'w hofni lawn cymaint. Ar hyn gw. J.E. Caerwyn Williams, Traddodiad Llenyddol Iwerddon (Caerdydd, 1958), tt.46-48; Howard Meroney, 'Studies in Early Irish Satire', The Journal of

dywed W.J. Phillips, mewn astudiaeth ar feirdd gwlad

Dyffryn Aman:

Mae'n sicr fod presenoldeb bardd mewn cymdogaeth yn y cyfnodau hyn [sef y 30au a'r 40au] yn tueddi i gadw'r bobl rhag gwneuthur amryw o fân droseddau. Ceir awgrym gan Geidrym fod Beirdd Dyffryn Aman yn cynnal eu llysoedd eu hunain er mwyn barnu'r troseddwyr lleol hyn.¹

Yr oedd ar y gymdeithas ofn ei beirdd yn y dyddiau hynny, ac nid yw'n rhyfedd eu bod yn hawlio cymaint o barch felly ymhlith trigolion pentrefi cefn gwlad Cymru. Yr oedd ar lawer o'r pentrefwyr ofn bod yn 'destun canu', fel y byddid yn ei ddweud. Deil amryw i ddefnyddio'r ymadrodd hwn o hyd yn ardal Ffair-rhos, a chlywais rai o'r trigolion yn ei ddefnyddio fel rhybudd fwy nag unwaith: 'Fyddan nhw'n gwneud canu i ti os na fyddi di'n ofalus'. Cyfeirio at y beirdd a wna'r rhagenw 'nhw' bid siŵr, er bod yr hen arfer o ganu cân i dro drwstan lleol wedi darfod o'r tir ers blynyddoedd bellach.

Weithiau, ar ôl prydyddu am rai blynyddoedd ac ymenwogi dipyn, câi rhai o'r beirdd gwlad gyfle i gyhoeddi cyfrolau o'u gweithiau, ond fel yr awgrymwyd eisoes, colofnau barddol y papurau lleol oedd pen draw

¹ Celtic Studies (1953), tt.59-130; K. Meyer, Ancient Gaelic Poetry (Glasgow, 1906), t.7.
'Beirdd Gwlad Dyffryn Aman', Y Genhinen, Rhif 3, Cyf. VII (Haf, 1962), t.150. Gw. hefyd D. Parry-Jones, My Own Folk (Llandysul, 1972), t.117.

y rhan fwyaf ohonynt, neu gylchgrawn yr enwad o bryd i'w gilydd. Er mwyn grymuso eu techneg lenyddol, byddai nifer o'r beirdd gwlad hyn hefyd yn ceisio ymgynabod â'r cynganeddion gan ddilyn Yr Ysgol Farddol, gan Ddafydd Morganwg. Canlyniad hyn fu gweld cyhoeddi cannoedd o englynion digon di-fflach yn Y Geninen ac yn Cymru O.M. Edwards.

Cerddi cymdeithasol Beirdd Ffair-rhos sydd yn eu cysylltu â'r bardd gwlad traddodiadol, eu diddordeb yn eu cyd-bentrefwyr, eu marwnadau, eu telynegion a'u henglynion, eu cerddi natur ac achlysurol a'u meddylfryd gwladaidd. Nid yw eu galw yn feirdd gwlad yn gyfystyr â maentumio nad oeddent yn perthyn i ddosbarth neu gategori arall o feirdd hefyd. Yr oeddynt oll yn gystadleuwyr cyson mewn eisteddfodau ledled y wlad, er enghraifft, a bron pob un ohonynt wedi ennill degau o wobrau mewn eisteddfodau lleol, taleithiol a chenedlaethol. Mae'n deg dweud, hefyd, mai eu buddugoliaethau mewn eisteddfodau niferus a ddug gryn amlygrwydd iddynt dros y blynyddoedd ac a sicrhaodd i Ffair-rhos y teitl 'Pentre'r Beirdd'. Rhoes yr eisteddfod uchelgais iddynt a llwyfan i ennill enwogrwydd a chydabyddiaeth, ac oni bai am y dwymyn eisteddfodol hon, mae'n annhebyg y buasent wedi parhau i gyfansoddi barddoniaeth am gymaint o

flynyddoedd. Yr eisteddfod a oedd yn creu ynddynt yr uchelgais ac yn eu harwain i diroedd amgenach o hyd.¹

¹ Cymh. J.M. Edwards, 'Yr Eisteddfod Leol', Y Crefftwr ac Ysgrifau Eraill (Llandybïe, 1976), tt.51-56.

PENNOD 4

YR ARLUNWYR A'R BEIRDD GWLAD

Bu'n bodoli yn hanes diweddar Cymru, fel yn hanes llawer gwlad arall mae'n siŵr, berthynas glòs a ffrwythlon rhwng y bardd gwlad a'r arlunydd lleol. Yn y dyddiau pan oedd y faled ar awr ei hanterth, er enghraifft, byddai artistiaid fel James Cope o Gaernarfon, a llawer o arlunwyr eraill anhysbys bellach, yn gwneud darlun ar gyfer y faled, a'r argraffwyr wedyn yn gosod y llun hwnnw ar yr wyneb-ddalen cyn ei gwerthu o dŷ i dŷ. Ysgrifennodd Isaac Thomas o Aberteifi rai degau o faledi ar amrywiol bynciau yn ymwneud â bywyd y fro ac i fudiadau megis y mudiad dirwest. Y cam nesaf fyddai gofyn i arlunydd fel James Cope dynnu llun perthnasol ar gyfer tudalen flaen y faled, a byddai hwnnw'n ychwanegu yn fawr at ei hapêl gweledol. Bryd arall, byddai'r beirdd yn llunio cerddi yn seiliedig ar ryw lun neu'i gilydd a welsent yn un o gofnodolion y cyfnod. Dyma, er enghraifft, a wnaeth Ywain Meirion. Yn wir, lluniwyd rhai degau o faledi a oedd wedi eu hysbrydoli gan waith arlunwyr lleol. Yr oedd amryw ohonynt yn gerddi

gwleidyddol eu natur ac yn gefnogol i'r ysbryd Prydeiniol a oedd yn cyniwair drwy'r wlad ar y pryd.¹

O hyn, gellid casglu fod y ddwy gelfyddyd yn cyfranogi o'r un ffynhonnell ddiwylliannol yng Nghymru. Ni wyddys i sicrwydd erbyn hyn, fel y dengys Peter Lord inni, union hanfod y berthynas rhwng y bardd a'r arlunydd, nac ychwaith sut y byddai'r bardd neu'r argraffwr yn cydnabod yr arlunydd am ei wasanaeth. A chan na chredid ar y pryd fod i waith yr arlunwyr lleol hyn unrhyw arwyddocâd parhaol, ychydig, neu ddim yn fynych, a wyddom amdanynt. Ni cheir eu henwau hyd yn oed ar waelod y rhan fwyaf o'r lluniau sydd yn addurno'r cannoedd baledi a gasglwyd dros y blynyddoedd. Beth bynnag, yr oedd gan y beirdd gwlad ochr yn ochr â'r arlunwyr lleol eu cyfraniad, ac ymddengys fod swyddogaeth y ddwy garfan yn gorgyffwrdd yn fynych, yn arbennig felly yn niwylliant crefyddol y ganrif ddiwethaf yng Nghymru.

Tua chanol y ganrif ddiwethaf, tyfodd o gwmpas rhai o hoelion wyth y Methodistiaid Calfinaidd ryw fyth, a byddai'r werin bobl wrth eu bodd yn prynu portreadau ohonynt er mwyn eu rhoddi ar furiau eu bythynnod. Yn wir, gwnaeth yr arlunwyr lleol, neu'r

¹ Gw. Peter Lord, Words with Pictures (Aberystwyth, 1995).

arlunwyr naïf fel y'u gelwir gan haneswyr celf, lawer i hybu delwedd gwŷr crefyddol fel Christmas Evans a John Elias a ddaeth, maes o law, yn arwyr iconaidd bron ymhlith eu canlynwyr ledled Cymru. Yr hyn a wnâi llawer o'r arlunwyr naïf hyn oedd efelychu portreadwaith a luniwyd gan arlunwyr gwlad, megis Hugh Hughes neu William Roos, ac erbyn diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg gwelid lluniau'r cewri Methodistiaidd yn addurno cannoedd o aelwydydd Cymru.

Yn fras, gellid honni mai arlunwyr dihyfforddiant ac amhroffesiynol oedd yr arlunwyr naïf ac mai gweithgaredd oriau hamdden yn unig oedd arlunio iddynt. Yr oedd yr arlunwyr gwlad ar y llaw arall yn wŷr proffesiynol, ond dihyfforddiant, tra oedd yr arlunwyr academiaidd yn arlunwyr proffesiynol hyfforddedig a'r mwyafrif ohonynt wedi mynychu ysgolion celf ac academiâu Llundain. Dengys Peter Lord, yn ei lyfryn The Aesthetics of Relevance,¹ bwysiced oedd cyfraniad yr arlunwyr naïf a'r arlunwyr gwlad yn niwylliant gwledig Cymru ar un adeg ac iddynt gyfrannu at hybu'r ddelwedd grefyddol a chymdeithasol o Gymru am flynyddoedd lawer. Yr oedd eu gwaith celf yn mynd law yn llaw hefyd â gwaith y beirdd gwlad, ac

¹ The Aesthetics of Relevance (Llandysul, 1993).

nid rhyfedd, felly, mai'r un dyn yn fynych a fyddai'n cyflawni'r ddau orchwyl.

Wrth ystyried swyddogaeth y gair o'i gyferbynnu â swyddogaeth y llun, mae Peter Lord yn tybio fod gan y llun fantais:

The advantage of the picture over the word is that it can crystalise a complex net of understandings in a single image, comprehensible in a moment. That image may become an icon if the understandings it represents are sufficiently important in the culture. The culture of Wales has a number of such icons - The Preacher, The Bard, the landscape of Wild Wales, and so on.¹

Er pwysleisio bwysiced yw'r diwylliant gweledol yn hanes Cymru, mae Peter Lord yn cydnabod fod amryw yn edrych ar gelfyddyd yr arlunydd fel rhywbeth uchel-ael a Seisnigaidd braidd:

The corollary of the dismissal of visual culture as a manifestation of Englishness within the national language wall, displayed by the defeatists, has been the elevation of the word to an almost religious status, and the sanctification of its exponents. Expressing pride in the indigenous literary tradition is one thing, but that tradition seems to have carried live into the twentieth century the notion of the status of the Bard in Celtic society as the unique seer of the culture, which is quite another.²

Yn lleol, serch hynny, gellid tybio fod y bardd gwlad a'r arlunydd naif yn gallu cyd-fyw'n ddedwydd a

¹ Gwenllian: Essays on Visual Culture (Llandysul, 1994), t.73.

² The Aesthetics of Relevance, t.24.

mwynhau'r un math o statws cymdeithasol ymhlith eu cydbentrefwyr. Y mae'n amlwg hefyd fod yr arlunwyr yn cymdeithasu llawer â'r beirdd gwlad, ac nid rhyfedd hynny o gofio swyddogaeth y ddwy garfan mewn cymdeithas.

Awgrymwyd yn barod mai ymateb i'r galw ymhlith y gymuned leol a wnâi'r arlunwyr naïf, ac iddynt gynnal a bwydo eu diddordeb mewn Anghydfurfiaeth ac yn statws eu harwyr, a hynny mewn cyfnod pan oedd crefydd yn ffordd o fyw a'r diwygiadau yn dal mewn grym. Nid yw'n syndod mai arlunydd naïf o'r enw Robert Hughes, Uwchlaw'r Ffynnon, oedd yr unig un i gofnodi cyfarfyddiad Thomas Charles, John Elias a Henry Rees yn 1814, a hynny ar ffurf llun naratif.¹ Ysbardunwyd dychymyg yr arlunydd gan hanes a gyhoeddwyd yng nghofiant Henry Rees am unig gyfarfod tair cenhedlaeth o arweinwyr Methodistaidd.

Fel rheol byddai rhywun yn talu'r arlunydd gwlad am bortread, a dymuniad y noddwr fel arfer fyddai cael cofnod syml a chywir o edrychiad yr eisteddwr, yn hytrach na broliant i'w chwaeth gan arlunydd a allai ddynwared ffasiynau estheteg diweddaraf y deallusion. Defnyddiai ambell arlunydd gwlad fath o *camera obscura*

¹ Gw. Peter Lord, 'Iconograffeg Poblogaidd y Pregethwr', Barn, Rhifau 330/331 (Gorffennaf/Awst, 1991), t.42.

er mwyn sicrhau proffil cywir. Pobl a oedd yn llwyddo drwy eu hymdrechion eu hunain yn hytrach nag aristocratiaid goludog oedd eisteddwyr Hugh Hughes a'r rhan fwyaf o'r arlunwyr gwlad eraill. Gwerinwyr wedi eu rhwymo wrth athroniaeth o ddod ymlaen yn y byd drwy ymdrechion caled mewn busnes. Rhannai'r arlunwyr eu hunain yr un eiddoleg â hwy ac atgyfnerthid ymdrechion llawer yn eu plith gan eu crefydd, a ddehonglai lwyddiant bydol a gras Duw fel dwy ochr i'r un geiniog.

Soniwyd uchod fel yr hybodd Hugh Hughes ddelwedd y tadau Methodistiaidd gan greu iconau ohonynt ymhlith y genedl, a rhwng 1811 a 1814, tynnodd yr arlunydd gwlad hwnnw bortreadau cryn nifer o aelodau'r Hen Gorff. Y mae haneswyr celf y gorffennol wedi cysylltu'r nodweddion a ystyrid yn ddiffygion y diwylliant gwledol yng Nghymru ag Anghydfurfiaeth. Y mae Peter Lord yn ei astudiaethau diweddar wedi awgrymu fod Cyfres y Tadau Methodistiaidd o waith Hugh Hughes yn tystio mor fas ydoedd dehongliad o'r fath. Gwir i rai o'r Piwritaniaid selocaf wahardd delwau crefyddol a chelfyddyd weledol ac nid oedd portread, hyd yn oed, yn dderbyniol, gan ei fod yn amlygiad o'r balchder dynol. Yr oedd y Methodistiaid fel rheol yn fwy hyblyg na'r Piwritaniaid, ac eto rhaid oedd i'r

ddelwedd ohonynt fod yn adlewyrchiad cywir o realiti corfforol, ac nid yn un ffasiynol. Codai arlunio ar destunau dychmygol neu chwedlonol fwy o anawsterau iddynt gan nad oedd lluniau o'r fath yn adlewyrchiad syml a diymhongar o grefftwaith Duw, a thueddent felly i gyffroi'r emosiynau afresymol. Yn ail hanner y ganrif ddiwethaf, daeth moeseg ffuglen yn destun llosg ymhlith diwinyddion a llenorion yng Nghymru am resymau cyffelyb. Eto i gyd, ni weithredodd yr Anghydfurfwyr Cymreig i wahardd creu lluniau yn gyfan gwbl.

Fel arfer, byddai'r arlunwyr gwlad a'r arlunwyr naïf yn adnabod eu gwrthrychau, a phan aeth Hugh Hughes ati i greu portreadwaith o'r Tadau Methodistiaidd, gellir casglu ei fod yn eu hystyried yn arweinwyr personol iddo, os nad yn arwyr.¹ Yr oedd yn arlunio o'r tu mewn i gyffro mudiad a oedd yn dal yn ei anterth ysbrydol. Dyma grŵp o weithiau sydd yn cofnodi diwedd oes arwrol Methodistiaeth, ac fe ellir eu hystyried yn yr un dosbarth â cherddi mawl y traddodiad barddol. Yn ôl Peter Lord, y mae rheswm i gredu hefyd i'r gyfres gael ei chreu "fel moliant i'r genedl, yn ogystal ag i'r mudiad".²

¹ Peter Lord, Hugh Hughes: Arlunydd Gwlad 1790-1863 (Llandysul, 1995), t.30.

² Hugh Hughes, t.30.

Nid oes hanes hir i bortreadwaith yng ngwledydd Ewrob. Cynnyrch athroniaeth Hiwmanistaidd y Dadeni Dysg ydoedd. Ymledodd o'r Eidal a gwledydd gogleddol y cyfandir i Ynysoedd Prydain. Ni ddatblygodd ysgolion celf nac academiâu ychwaith yn yr ynysoedd hyn tan yn ddiweddar. Felly, o'i gymharu â barddoniaeth Gymraeg, y mae arlunio'n dal yn ei ieuenctid yng Nghymru, fel yn wir yng ngwledydd eraill Prydain. Sefydlwyd y gyntaf o'r academiâu celf oblegid fod arlunwyr Seisnig yn dechrau teimlo'r angen am hyfforddiant a fyddai'n eu galluogi i gystadlu yn well yn erbyn arlunwyr o'r cyfandir.

Parhaodd yr hen drefn y tu allan i Lundain ar ei gwedd draddodiadol, a chynhyrchodd arlunwyr cyffredin a oedd yn geidwadol eu syniadau estheteg.¹ Nid oedd y ffasiynau celfyddydol diweddaraf o bwys i arlunwyr gwlad, i arlunwyr naïf, nac ychwaith i'r cwsmer achlysurol a gomisiynai bortread. O ganlyniad, ymhlith y rhai a weithiai ym mherfeddion gwlad, treiglodd nodweddion arddullioli cydnabyddedig a oedd â'u gwreiddiau mewn confensiynau herodraeth, i mewn i'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, a rhoddodd y geidwadaeth hon elfen o gysondeb i arddull yr arlunwyr gwlad a'r

¹ Gw. Peter Lord, The Aesthetics of Relevance, t.17.

arlunwyr naif am gyfnod hir. Mae ceidwadaeth yn elfen bwysig, hefyd, ym mhob agwedd ar waith y beirdd gwlad hwythau. Nid oes yn eu gweithiau odid ddim arbrofi arddulliol na mydryddol. Mae eu cyfrolau mor gyson geidwadol a chynefin â gweithiau'r arlunydd gwlad. Er bod rhai o'r beirdd gwlad yn darllen gweithiau rhai beirdd y dylanwadwyd arnynt gan y mudiad modernaidd, ychydig o nodweddion y mudiad hwnnw a ymddangosodd yn eu gwaith hwy hyd yn hyn. Eu dymuniad yw parchu hen gonfensiynau a neilltuwyd ar eu cyfer gan feirdd yr Oesoedd Canol a chynt, a gwendid, yn nhyb Bois y Cilie, er enghraifft, fyddai i fardd orfod gwyro oddi ar lwybr yr hen reolau cydnabyddedig a etifeddwyd o ddyddiau Einion Offeiriad. Yr hen fesurau, y bu beirdd ar hyd y canrifoedd yn ysgrifennu arnynt, yw eu hoff fesurau hwythau hefyd.

Tua chanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg y datblygodd addysg celf yng Nghymru. Derbyniai arlunwyr a cherflunwyr academiaidd y wlad eu hyfforddiant yn Lloegr neu ar y cyfandir hyd yn ddiweddar iawn. Yn ôl Peter Lord, mewn ymdriniaeth â'r arlunwyr gwlad:

Cododd arlunwyr gwlad Cymru wrth i'r genedl gael ei hail-ddiffinio gan yr adfywiad llenyddol a hynafiaethol, a chan Anghydffurfiaeth. Daeth y traddodiad barddol a Christnogaeth Anghydffurfiol yn ganolog i hunan-ddelwedd y Cymry fel cenedl ar wahân

yn y cyfnod hwn [sef y bedwaredd ganrif ar
bymtheg] .¹

Er bod y ffasiwn aristocrataidd yn elfen o bwys yng
nghynnydd cynnar y mudiad hynafiaethol, y dosbarth
canol cynyddol oedd y grŵp mwyaf nodweddiadol o'r
Gymru newydd, yn Llundain ac yng Nghymru:

Cofnodwyd y deallusion hyn - haneswyr, llenorion,
cerddorion, arweinwyr crefyddol a'r cannoedd o
ddarllenwyr y cyfnodolion ac aelodau cyffredin y
Cymdeithasau Cymreig - gan yr arlunwyr gwlad yn
bennaf.²

Drwy gyfrwng yr arlunwyr gwlad daeth wynebau arweinwyr
newydd Cymru yn iconau, gan glymu'r diwylliant at ei
gilydd ar lefel genedlaethol. Yr oedd y sefyllfa lle
daeth cynnyrch arlunwyr gwlad yn brif ffrwd i
ddiwylliant gweledol cynhenid, yn absenoldeb
traddodiad academiaidd, yn unigryw i Gymru.

O gymharu'r arlunwyr gwlad â'r beirdd gwlad,
gwelir i'r beirdd, hefyd, roi hwb i brif ffrwd y
diwylliant brodorol yn y ganrif ddiwethaf ac ymlaen
i'r ganrif bresennol, ond ni ellir honni am eiliad i'w
gweithiau, pa mor gaboledig bynnag y bônt, dyfu'n brif
ffrwd y diwylliant barddol brodorol. Lle ymylol a fu
i'r bardd gwlad erioed ymhlith y beirniaid llenyddol a
fu'n ymdrin â llenyddiaeth Gymraeg a'i datblygiad
drwy'r canrifoedd. Nid oes neb hyd heddiw wedi mynd

¹ Arlunwyr Gwlad (Aberystwyth, 1993), t.8.

² Peter Lord, Arlunwyr Gwlad, t.9.

ati i drafod cyfraniad y bardd gwlad a'i swyddogaeth yn yr un modd ag yr aeth Peter Lord ati i dafoli cyfraniad pwysig yr arlunydd gwlad a'r arlunydd naïf i'r diwylliant gweledol a chenedlaethol yng Nghymru. Y beirdd academiaidd, a'r rhai a allodd fanteisio ar addysg ysgol a choleg, a hawliodd lawer o'r lle yn hanes llenyddiaeth Gymraeg, er na ddarllenwyd eu gweithiau ond gan ganran fechan o'r boblogaeth. Er hynny, y beirdd gwlad a brofodd y mwyaf poblogaidd ymhlith beirdd yr ugeinfed ganrif. Eto i gyd, hyd chwedegau'r ugeinfed ganrif, pan deimlwyd am y tro cyntaf fod y math hwn o fardd yn dechrau prinhau a bod seiliau'r ffordd o fyw a roes fod iddo yn y lle cyntaf yn dechrau gwegian, ni chydnabuwyd cyfraniad y bardd gwlad gan haneswyr ein llên. Yn eu tyb hwy, nid oedd i'w waith arwyddocâd hanesyddol na gwerth llenyddol. Ganol yr ugeinfed ganrif, felly, y daeth y bardd gwlad i'w oed.

Awgrymwyd uchod fod amryw o'r beirdd gwlad yn dangos nodweddion cyffelyb i ddosbarth o arlunwyr y daethpwyd i'w hadnabod gan haneswyr celf fel arlunwyr naïf. Ychydig o waith yr arlunwyr hyn a erys ac ni wyddom nemor ddim o'u hanes ychwaith. Yr unig arlunydd naïf y mae gennym enghreifftiau o'i waith barddol a gweledol yw'r Parch. Robert Hughes, Uwchlaw'r Ffynnon,

gŵr yr oedd y rhan fwyaf o drigolion Llanaelhaearn yn ei adnabod fel gweinidog gyda'r Methodistiaid Calfinaidd. Ar un achlysur ysbardunwyd dychymyg Robert Hughes gan hanes a gyhoeddwyd yng nghofiant Henry Rees am unig gyfarfod, ym 1814, o dair cenhedlaeth o arweinwyr Methodistiaidd: Thomas Charles, John Elias a Henry Rees. Cerddodd Henry Rees, a oedd yn 16 oed ar y pryd, i'r Bala i wrando ar ei arwyr, ac yn ôl y chwedl, i brynu copi o'r Geiriadur Ysgrythurol. Gan ei fod mor dlawd, bu'n rhaid iddo erfyn ar Thomas Charles i ganiatáu copi iddo ar yr amod y byddai'n talu amdano rywbyrd wedyn. Erbyn i Henry Rees farw yn 1889, yr oedd yntau'r un mor enwog â'i ragflaenwyr ym mlynnyddoedd eu hanterth, ac felly aeth Robert Hughes, y bardd gwlad a'r arlunydd naïf i gofnodi eu cyfarfod hanesyddol mewn llun naïf ei arddull.

Nid creu darlun a fyddai'n boddhau chwaeth ddethol y bonheddwr yn ei blasty oedd y nod, ond rhoi ar glawr a chadw gofnod o ddigwyddiad o bwys yn hanes Methodistiaeth.

'John Elias, Thomas Charles, Henry Rees', gan Robert Hughes.

Goroesodd nifer go lew o luniau Robert Hughes, rhai ohonynt yn bortreadau o gymeriadau'r fro ac eraill yn bortreadau o bregethwyr y cofiai ef amdanynt neu y gwyddai amdanynt oherwydd ysgythriadau, ffotograffau neu ddisgrifiadau. Y mae lluniau Robert

Hughes yn bwysig am nad ydynt i'w trin fel 'curios' difyr yn unig, am o leiaf ddau reswm:

- (a) Yn gelfyddydol, y mae'r oeuvres mor gyson a niferus yng ngwaith Robert Hughes, a gwyddom lawer am ei fywyd personol. Mae hyn yn anarferol iawn mewn perthynas â'r arlunwyr naif gan mai ychydig a wyddom o'u hanes.
- (b) O safbwynt ehangach, mae'r portreadau'n tystio i arwyddocâd a dylanwad y pregethwr yn niwylliant yr oes.

Dengys y cerddi a gynhwyswyd fel atodiad i hunangofiant Robert Hughes mai lleddf a marwnadol oedd ei awen. Lluniwyd y rhan fwyaf ohonynt er cof am weinidogion y Methodistiaid. Mae'r farwnad i'r Parch. Owen Thomas, Lerpwl, yn nodweddiadol ohonynt:

Galar mawr sydd yma beunydd
Golli dynion da o'n mysg,
Dynion duwiol a thalentog
Yn rhagori yn eu dysg;
Mewn dysglaerdeby yn llewyrchu
Yn ein tywyll fyd fel sêr,
Wed'yn cwmwl yn eu cuddio -
Dyna ydyw arfaeth Ner.

Duw gyfododd Owen Thomas
Pan yn ddwy-ar-hugain-oed,
O blith gweithwyr diwyd, gonest,
Pob cymhwysder ynddo roed,

I bregethu yr efengyl
Nes tynu miloedd ar ei ôl,
I wrando ar ei genadwri
A gadael eu harferion ffôl.¹

Gŵr ydoedd Owen Thomas, ebe'r bardd, a oedd yn ofni
Duw ac a ochelodd gael ei lygru gan "arferion drwg y
dref". Dysgodd yr Ysgrythur Lân pan oedd yn blentyn:

Yr oedd yn gwybod er yn fachgen
Lawer o'r Ysgrythyr Lân,
Dysgai luaws o benodau
Yn lle chwareu - wrth y tân.
Wedi bod yn storio'n ddiwyd
O hen feibl anwyl Duw,
Do, bu hwn yn drysor ganddo
I'w ddefnyddio tra fu byw.²

Lluniodd Robert Hughes gerddi coffa eraill i'r
Parchedigion John Jones o Dal-sarn, David Jones o
Gaernarfon a John Hughes o Lerpwl. Peintiodd
ddarluniau hefyd o'r Parchedigion John Elias, Williams
o'r Wern, Christmas Evans, John Jones Tal-sarn, John
Hughes, Lerpwl, a Henry Rees, Lerpwl. Ar ben hynny,
cafwyd ganddo sypyn o englynion athronyddol eu naws a
luniwyd ar gyfer eisteddfodau yn bennaf. Mae ei englyn
i'r Beibl yn enghraifft nodweddiadol:

¹ Hunan-gofiant ynghyda Phregethau a Barddoniaeth y
Diweddar Barch. Robert Hughes (Pwllheli, 1893),
t.195.

² Hunan-gofiant ynghyda Phregethau a Barddoniaeth,
t.196.

Gair dwys, o bwys i'r byd - gwir ydyw,
A gwae'r dyn a'i gwrthyd;
Y Bibl gâr y bobl i gyd,
Yn unol, yn mhen enyd.¹

Mae'n wir, felly, mai cydnabod mawredd arweinwyr Methodistaidd Cymru, yn ogystal â hybu a lledu achos y grefydd Gristnogol Anghydfurfiol yn gyffredinol, oedd nod barddoniaeth ac arlunwaith Robert Hughes. Ychydig o'i farddoniaeth fel y cyfryw sydd yn cofnodi cymeriadau a digwyddiadau ei fro enedigol; yn hytrach, gwell gan y bardd anfarwoli ei arwyr crefyddol a phregethu moes ar gân i'w gynulleidfa gapelyddol.

Am fod i fardd broffil uwch mewn eisteddfod a gŵyl, gwyddom gryn dipyn am gefndir a bywyd personol nifer o'n beirdd gwlad. Cyhoeddwyd llawer o'u cyfrolau gan y gweisg lleol yn y ganrif ddiwethaf, a bydd bywgraffiad yn rhagflaenu'r rhan fwyaf o'r detholiadau. Ysgrifennwyd llawer amdanynt hefyd mewn cylchgronau fel Cymru a'r Geninen, a'r holl gylchgronau enwadol a gyhoeddid drwy'r ganrif ddiwethaf a hyd at hanner cyntaf y ganrif hon. At hynny, yn y papurau wythnosol ymddangosodd erthyglau ac ysgrifau yn seiliedig ar eu gweithiau, a bu amryw o'r beirdd gwlad yn gyfrifol am y golofn farddol yn y

¹ Hunan-gofiant ynghyda Phregethau a Barddoniaeth,
t.215.

fan honno. At ei gilydd, felly, ni ellir honni fod prinder gwybodaeth am lawer o'r beirdd gwlad.

O safbwynt ehangach, mae eu cerddi, fel portreadau'r arlunydd naïf, yn bwysig am eu bod yn datguddio cyfrinachau am fywyd a ffordd o fyw sydd bron â diflannu'n llwyr bellach, hyd yn oed yn yr ardaloedd mwyaf gwledig. Ni honnir na fydd swyddogaeth eto i fardd gwlad neu fardd bro yn y dyfodol, ond mae lle i gredu y bydd yn dibynnu llai na chynt ar yr eisteddfod a'r cyrddau cystadleuol am ei gydnabyddiaeth gyhoeddus. Prin ychwaith fydd iddo le mewn cylchgrawn a phapur newydd, ac eto deil i fod yn ffefryn mewn priodas a pharti ac i ddiddori'r gynulleidfa mewn cyngerdd. Swyddogaeth lafar fydd iddo i'r dyfodol, mae'n debyg, yn hytrach na swyddogaeth fwy "parhaol ar bapur". Yn y gorffennol, er hynny, y beirdd gwlad oedd cof y gymuned leol. Fel yr oedd yr arlunwyr gwlad a naïf yn cofnodi, yr oedd y beirdd gwlad hwythau'n cofnodi mewn dull a oedd yr un mor gofiadwy drwy gyfrwng gair a chynghanedd. Barddoniaeth y cof oedd llawer ohoni i gychwyn, ac fel y byddai'r bobl a'i cofiai yn encilio am byth, rhaid oedd sylweddoli bod darnau o hanes hefyd yn mynd i golli gyda hwy. Pa mor anwastad bynnag yw safon lenyddol cerddi'r beirdd gwlad, y mae'n bwysig cofio eu bod yn

gynnyrch meddwl a diddordeb dyn mewn cyfnod arbennig ac mewn cymdeithas neilltuoel lle'r oedd aelodau'r gymdeithas honno'n creu eu diwylliant eu hunain. Po fwyaf o gynnyrch y beirdd gwlad a ddiogelir, cywiraf oll fydd ein gwybodaeth am natur ac ansawdd y gymdeithas, a pho gywiraf fydd ein gwybodaeth am y cerddi, mwyaf i gyd fydd ein gwybodaeth am y diwylliant gwerin lleol.

Gellir dweud bod yr arlunwyr gwlad a naif a'r beirdd gwlad yn rhan o draddodiad brodorol sydd â'i wreiddiau yn ymestyn yn ôl drwy ganrifoedd lawer yn hanes Cymru, ac fel y dywed Peter Lord y mae i draddodiad hefyd ei arwyddocâd:

A tradition links images together, and links them to the wider culture of which the makers and consumers of the images were a part. It also links them to the contemporary culture of the tradition - maker, so that in temporal terms a visual tradition is dualistic. Like all history, it is retrospective in that it deals with past events, linking them into an evolutionary process, but like all ideas it belongs first of all to the time in which it is made. It is the contemporaneity of a tradition that makes it an active and significant force in our lives. Unless the tradition is periodically reconstructed in ways appropriate to changed aspirations, the images it reveals are rendered irrelevant.¹

Gwelir bod yr arlunydd a'r bardd yn perthyn i draddodiad sydd yn dal yn berthnasol heddiw. Hwyrach

¹ The Aesthetics of Relevance, tt.7-8.

fod hinsawdd yr oes wedi chwalu unoliaeth yr hen ffurf ar y traddodiad a gysylltir â'r beirdd gwlad, ond eto, maent yn bodoli o hyd ar eu gwedd newydd yn y papurau bro ac ar raglenni'r radio a'r teledu. Yn yr un modd, gellir ystyried i amlygrwydd delwedd y pregethwr dyfu o ganlyniad i rôl y bregeth fel cyfrwng adloniant poblogaidd. Daeth y ddelwedd o'r pregethwr i fod ag arwyddocâd tebyg i bosteri'r byd pop a phêl-droed heddiw. Er gwaethaf y protestiadau a glywir mor aml am resymoliaeth y ffydd, a'r sôn am ddrygioni'r emosiynau afreolus, nod y pregethwyr oedd cyffroi'r synhwyrâu fel y gwna chwaraewyr pêl-droed neu gantorion pop.

Er bod haneswyr celf yn gosod Robert Hughes yn nhraddodiad yr arlunwyr naïf yng Nghymru, mae'n deg cofio nad naïf o ran gallu a gweledigaeth oedd ef ac eraill a berthyn i'r dosbarth hwn o arlunwyr. Yn waddol inni, gadawodd Robert Hughes ryw 50 o ddarluniau sydd wedi cyfrannu'n helaeth at ein dealltwriaeth a'n hymwybyddiaeth o'r bywyd gwledig yng nghefn gwlad Cymru yn y ganrif ddiwethaf. Bu'n arlunio am ryw 30 mlynedd, ond fel y'n hatgoffeir gan Peter Lord:

There is very little ... correctness in his work, and very little development over thirty years of painting.¹

¹ Gwenllian, t.75.

Fel yn hanes llawer o feirdd gwlad, dirywio yn hytrach na gwella a wnaeth ei waith yn ystod ei flynyddoedd olaf. Dengys ei waith cynnar o leiaf ei fod yn ymwybodol o gonfensiynau'r arlunwyr academiaidd. Dysgodd am y rhain o'r ysgythriadau a welodd o waith arlunwyr gwlad ar hyd a lled gogledd Cymru gan seilio ei ddarluniau arnynt yn ddiweddarach, ac y mae confensiynau ffotograffiaeth, megis y golofn glasurol â'r tirlun yn gefndir, yn nodweddu llawer o ddarluniau academiaidd y cyfnod. Hynny yw, mae ffenomenau sydd yn nodweddu un dosbarth o arlunwyr yn ymddangos hefyd yng ngweithiau arlunwyr a berthyn i gategori arall. Mae proses barhaus o fenthycu ar waith, a hynny sydd yn gwneuthur y gwaith o benderfynu pwy yn hollol sydd yn gyfrifol am ryw ddarlun neu'i gilydd, yn anodd os nad yw wedi ei arwyddo gan yr arlunydd. Erbyn y 1880au, er hynny, yr oedd Robert Hughes wedi anghofio am bob cywirdeb academiaidd gan fabwysiadu arddull a gyfrifir heddiw, gan haneswyr celf, yn un naïf.

Yr oedd Robert Hughes yn fethiant llwyr ym marn ei fab¹; roedd y mab wedi gallu manteisio ar addysg ffurfiol ac felly wedi mabwysiadu ysbryd gwelliannol y

¹ Gw. Rhagymadrodd, Hunan-gofiant ynghyda Phregethau a Barddoniaeth y Parchedig Robert Hughes (Pwllheli, 1893), t.VI.

ganrif ddiwethaf.¹ Yn Eisteddfod Genedlaethol Aberystwyth, 1865, cyhoeddwyd bod addysgu'r bobl gyffredin yn ganolog i'r Adran Gelf a Chrefft, ac yn ôl y rhaglen:

Wales has contributed works of Art, such as those of Wilson and Gibson, that may well be held up to stimulate the artistic talent that may yet lie dormant in our secluded valleys, and to correct the taste of our aspirants ...²

Cafodd rhai o'r arlunwyr naïf eu gwella drwy astudio ac efelychu gweithiau'r arlunwyr academiaidd a oedd wedi derbyn hyfforddiant mewn ysgol gelf neu academi. Cafodd Hugh Hughes, un o'r arlunwyr gwlad mwyaf llwyddiannus a phoblogaidd yn y ganrif ddiwethaf, ei 'wella' tua 1885 pan ddechreuodd fabwysiadu confensiynau portreadwaith academiaidd yn lle'r arddull symlach a fu ganddo yn ystod y 15 mlynedd cyn hynny. Dyma arddull ei gampweithiau, lluniau megis 'Huw Griffith, Bodwrdda'³ a 'Teulu John Evans'.⁴

Ar yr un pryd, yr oedd arlunydd gwlad arall o Ferthyr Tudful, Penry Williams, yn mynd trwy gyfnod o

¹ Peter Lord, 'Ystyr y Llun Naïf', Barn, Rhifau 348/349 (Ionawr/Chwefror, 1992), t.28.

² The National Eisteddfod 1865 (Aberystwyth, 1865), t.7.

³ Gw. y llun yn llyfr Peter Lord, Hugh Hughes, t.33.

⁴ Gw. y llun yn llyfr Peter Lord, Hugh Hughes, t.49.

welliant a fyddai'n profi'n 'ddinistriol'.¹ Ar sail addewid rhai lluniau o'i eiddo, megis y ddau sydd yn portreadu'r terfysgoedd a fu ym Merthyr yn 1816, cafodd nawdd gan grŵp o foneddigion lleol i astudio celf yn Llundain. Er iddo ddychwelyd i Ferthyr am gyfnod, treuliodd y rhan fwyaf o'i oes yn Rhufain lle y cynhyrchodd ddwsinau o luniau *picturesque* o werinwyr Eidalaidd yng nghanol adfeilion yr 'ysblander a fu'. Er mor academiaidd yw eu harddull, nid yw'n anodd canfod yn eu symlrwydd ryw weledigaeth naïf o hyd. Diddorol dyfalu sut y gallai gweledigaeth syml Penry Williams, petai wedi ei rhoddi ar waith yn ei gynefin ei hun, fod wedi cyfoethogi'r diwylliant bro cynhenid. Fel ag y maent, nid yw eu luniau wedi gwneud nemor ddim i rymuso'r diwylliant celf academiaidd na'r diwylliant gweledol cynhenid Cymreig ychwaith: "They stand rather in the wasteland, lost between two worlds", meddai Peter Lord.²

Yn Rhufain bu Penry Williams yn gyfaill agos i John Gibson, cerflunydd a anwyd yng Nghonwy ond a symudodd i Lerpwl gyda'i rieni pan oedd yn naw oed. Cyfrannodd Gibson gryn dipyn i ddiwylliant celfyddyd academiaidd, ond er mor hyddysg oedd ef yn y traddodiad

¹ Peter Lord, 'Ystyr y Llun Naïf', Barn, Rhifau 348/349, t.28.

² Gwenllian, t.76.

clasurol, ac er galluoced cerfiwr ydoedd, yn ôl ei gyfoeswyr yr oedd yntau yn gymeriad digon naïf. Dywedodd Harriet Hosmer, un o'i ddisgyblion o America: "He is a God in his studio, and God help him when he is out of it". Nid oes cysylltiad amlwg bob amser rhwng personoliaeth yr arlunydd neu'r bardd ac arddull ei weithiau. O gofio hanes Robert Hughes, yr ydym yn troi enghraifft Gibson wyneb i waered gan gasglu nad yw'n dilyn mai un naïf yw'r arlunydd naïf ei arddull. Yr oedd Robert Hughes yn darllen yn eang ac yn gyfarwydd â lluniau'r arlunwyr academiaidd, fel y tystia ei hunanbortread:

'Hunanbortread', gan Robert Hughes

Fel yn hanes y gweddill o'r arlunwyr a gaiff eu dosbarthu yn arlunwyr naïf, ei ddysgu ei hunan a wnaeth Robert Hughes, ac yn nodweddiadol o'r *auto-didact* y mae i'w waith wreiddioldeb amheuthun. Ni chafodd ei wybodaeth ei chyfeirio trwy batrymau deallusol confensiynol, ond trwy batrwm bywyd llawn dylanwadau diriaethol y tu allan i brofiad meddyliol

neu ddiddordeb yr academig. Y rheini a gyfeiriodd ei gelfyddyd hefyd, ac sydd yn rhoi iddo ei arwyddocâd. Y mae portreadau diymhongar fel 'Sion Griffith, Bryn-yr-odyn', a ddyluniwyd ganddo tua 1888, yn ddrych i'r profiad hwnnw. Y mae eu lliwiau tywyll, sydd yn anarferol yng ngwaith yr arlunydd naïf, yn mynd â ni yn syth i ganol aelwyd Uwchlaw'r-ffynnon, lle'r oedd y Beibl, a ddarllenid yn rheolaidd yng ngolau'r gannwyll ac wrth y tân mawn, yn ganolog:

'Sion Griffith, Bryn-yr-odyn', gan Robert Hughes

Eto, yn yr hunangofiant cawn ein rhybuddio rhag rhamantu a gorsymleiddio natur cymdeithasol y byd hwnnw, a rhag creu math o blentyn o'r arlunydd naif.

Hawdd gwneud hynny hefyd â'r beirdd gwerinaidd a fu wrthi'n creu cerddi hwyliog ond digon elfennol. Ein tuedd gyson yw i drin y beirdd yn nawddoglyd drwy eu bendithio â'r 'chwarae teg' bondigrybwyll. A phobl gyffelyb i'r arlunwyr naif hyn oedd ein beirdd gwlad yng Nghymru. Dechreuasant ymddiddori mewn celfyddyd ac yna aethant ati ymhen y rhawg i efelychu'r gelfyddyd honno. Telynegion digon llipa a gafwyd ganddynt i gychwyn, yna englynion a phwt o gywydd. Ni fyddent nemor fyth yn ymddyrchafu i dir gorchestol yr awdl a'r bryddest eisteddfodol. Roeddynt, serch hynny, fel Robert Hughes, yn arwyr ac yn hoelion wyth yn eu 'cylchoedd bychain'. Nid oedd yn eu gweithiau ymgais i foesoli ac athronyddu; digon iddynt oedd y gerdd yn ei chyfanrwydd arwynebol. Ni ddisgwyliai'r arlunydd naif ychwaith i neb oedi i fyfyrrio am ei bortreadau; digon ganddo yntau oedd cofnodi a thalu teyrnged i'r sawl a'i haeddai yn ei gymdeithas.

Ar y llaw arall, ffurfio a chyfleu delfryd neu werthoedd ysbrydol a moesol oedd arfer arlunwyr y deallusion, hyd yn oed mewn portreadau. Y mae'r arlunwyr academaidd yn hunanymwybodol ac yn

ddidactig, ond drwy lygaid yr arlunydd naïf, cawn bersbectif gwahanol ar feddylfryd diwylliant i'r hyn a geir gan arlunwyr celfyddyd uchel.

Er enghraifft, y mae'r arlunydd academiaidd yn cyffredinoli fel y byddai'r Cywyddwyr yn cyffredinoli yn eu gweithiau hwy. Byddai arlunydd academiaidd hefyd yn addasu'r gwrthrych er mwyn i'r ddelwedd orffenedig gydymffurfio â syniadau estheteg arbennig. Cuddient greithiau neu ryw nam corfforol amlwg. Ar y llaw arall, y mae'r arlunydd naïf, fel yr arlunydd gwlad yn wir, yn dueddol o nodi'n fanwl bopeth sydd yn arbennig ynglŷn â dyn neu olygfa. Nid oes ymgais i ddelfrydu, ac nid annisgwyl felly yw canfod craith ar drwyn 'Ostler Nanteos' gan W.J. Chapman yn 1836. Yr oedd yr arlunydd gwlad a'r noddwr yn dymuno gweld portread syml a 'Phrotestannaidd-realistig' o wyneb y gwrthrych. Ym mhortread Robert Hughes o Robert Dafydd, er enghraifft, ceir golwg o'r wyneb llawn tra oedd y trwyn wedi ei ddangos o'r ochr ar yr un pryd, er mwyn cynnwys cymaint â phosibl o wybodaeth am yr eisteddfodwr:

'Robert Dafydd', gan Robert Hughes

Cofnodi yn hytrach na delfrydu oedd swyddogaeth yr arlunydd gwlad a'r arlunydd naïf, fel y beirdd gwlad hwythau. Anaml y ceisient greu awyrgylch arbennig, ac felly cawn ganddynt wynebau sydd fel pe baent yn ddiemosiwn. Ni cheir awgrym yn y cefndir pa dymor o'r flwyddyn ydyw na pha amser o'r dydd. O ganlyniad, yr oedd y goleuo heb gydgyferbyniad cryf rhwng golau a chysgod.¹ Realydd ydyw'r arlunydd gwlad a'r arlunydd naïf, ac yn fwy na hynny, y maent hefyd yn esbonwyr.

¹ Peter Lord, Arlunwyr Gwlad, t.7.

Yr oedd yr arlunwyr llongau am egluro yr un mor fanwl sut olwg oedd ar eu gwrthrychau hwy, ac felly yn aml dangosent ddau ben y cwch yn ogystal â'r ochr. Nid disgrifio rhywun dienw a wnaent yn eu lluniau, ond dyn o gig a gwaed a oedd yn wybyddys iddynt. Nid dyfais i ychwanegu ffenomen *picturesque* o gymeriad cenedlaethol Cymreig yw'r ddynes yn yr het gopa ddu yn llun Sargeant-Major Hanson o'r tollborth ger y Coopers Arms yn Aberystwyth, a baentiwyd yn 1863. Portread ffeithiol o unigolyn go iawn ydyw, sef Ann Jones, un o gymdogion yr arlunydd. Nid unrhyw gŵn sydd yn y blaendir, ond cŵn y Sarjant-Major ei hun.

Dywedir wrthym gan Peter Lord fod un elfen yng ngwead y gymdeithas Gymreig yn y ganrif ddiwethaf yn cael ei hamlygu'n glir yng ngwaith yr arlunydd naïf, sef y cyfuniad o Gymreictod a Phrydeindod.¹ Rhwng 1842 a 1852, gweithiodd James Williams, teiliwr o Wrecsam, un o gampweithiau ein celfyddyd gynhenid ar ffurf cwrlid *appliqué*. O fewn y fframwaith ceir symbolau'r undeb Prydeinig, a'r goron yn ganolbwynt. At hynny, dyluniodd James Williams chwedl cynnydd dyn yn y byd, gan ddechrau gydag Adda yn enwi'r anifeiliaid ac yn diweddu gydag uchafbwyntiau'r oes dechnolegol oedd ohoni, sef Pont Menai a phont rheilffordd Rhiwabon.

¹ Gwenllian, t.79.

Ymhlith y delweddau Beiblaidd, ceir hanesion Cain ac Abel, a Jonah a'r morfil. Rhoes James Williams naws optimistaidd iddynt oll gan adlewyrchu hyder ei ffydd ef ei hun, a hyder oes Victoria. Yr oedd pontydd yn y cyfnod hwnnw, wrth gwrs, yn symboleiddio datblygiad technolegol a chynnydd yn gyffredinol.

Gweithgaredd amser hamdden oedd arlunio i'r arlunwyr naïf, a dyna'r unig nodwedd o bwys sydd yn eu gwahaniaethu oddi wrth yr arlunwyr gwlad. Enillai'r arlunwyr gwlad eu bywoliaeth yn arlunio. Ni chawsai'r naill ddosbarth na'r llall hyfforddiant mewn ysgolion celf nac academiâu. Cynhaliaeth yr arlunwyr proffesiynol oedd peintio tai a cherbydau, arwyddion siopau a thafarndai, ac yn achlysurol beintio lluniau ac adnoddau mewn eglwysi a chapeli. Yn ystod y ddeunawfed ganrif, cododd dosbarth canol o bobl broffesiynol a masnachwyr yn nhrefi bychain Cymru a gymerodd rai o arferion y bonedd yn fodel i'w bywydau eu hunain, gan gynnwys comisiynu portreadau. Âi'r noddwyr celf newydd hyn at yr arlunwyr gwlad i gyflawni'r gwaith. Mae'n wir dweud, serch hynny, fod gwaith yr arlunwyr gwlad yn fwy o ffenomen gymdeithasol nag o ffenomen estheteg. Fel beirdd yr Oesoedd Canol yng Nghymru, yr oedd yr arlunwyr gwlad yn dibynnu ar nawdd, ac er mwyn cael dau ben llinyn

ynghyd byddai'n rhaid iddynt deithio Cymru a Lloegr er ceisio'r nawdd hwnnw. Ar y llaw arall, yr oedd yr arlunwyr naïf yn sefydlog, ni adawent eu milltir sgwâr nac ychwaith, ond yn achlysurol, dderbyn unrhyw nawdd am eu llafur. Er hynny, wrth edrych ar weithiau'r ddau ddosbarth nid yw'n bosibl gwahaniaethu rhyngddynt bob tro, oblegid mae nodweddion yr arlunio naïf yn ymddangos hefyd yng ngweithiau arlunwyr gwlad fel Hugh Hughes a William Roos.

Yn gyffredinol, nid oedd gan yr arlunydd naïf fawr o ddiddordeb yn y tirwedd; yr oedd anifeiliaid yn llawer mwy deniadol iddo, ac felly hefyd bobl a gwrthrychau o waith pobl. Nid rhyfedd, gan hynny, fod llawer iawn o'u lluniau'n dangos diddordeb mawr ym manylion bywyd eu cyd-ddyn. Cynhyrchwyd cryn swm o waith naïf ei ansawdd gan fonheddwyr a phobl y dosbarth-canol, cefnog, ac yn arbennig gan ferched o fewn y grwpiau hyn. Roedd amryw o blith yr arlunwyr naïf y gellid eu disgrifio'n werinol eu hamgylchiadau ond â chysylltiadau â'r bonedd. Gweithiai arlunydd o'r enw Rowland, er enghraifft, fel garddwr i wŷr bonheddig ei fro enedigol yn Sir Benfro ar droad y ganrif hon. Yr oedd yn bur gynhyrchiol fel arlunydd ac y mae llawer o'i weithiau wedi goroesi. Peintiai gŵn, ceiliogod ac anifeiliaid eraill, yn ogystal â

phortreadau o dai a chestyll ei fro, megis Creseli a Chaeriw. Rhaid gwrthsefyll y demtasiwn i ddeall gwaith yr arlunwyr naïf fel mynegiant o fywyd y werin yn unig, oblegid rhoddasant fynegiant hefyd i fywyd llawer mwy bonheddig a dethol ei natur.

Cyn yr ugeinfed ganrif, ychydig sylw a gafodd yr arlunwyr naïf yng Nghymru. Nid oedd yn rhan o feddylfryd y ddeunawfed ganrif a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Nid rhyfedd i Peter Lord honni iddo gael ei greu o edrych yn ôl:

Naive art did not have a contemporary literature, and this lack of self-consciousness is its great value.¹

Ni chydabuwyd gwerth arlunwaith naïf nes i arlunwyr y mudiad modernaidd ei foliannu yn y dauddegau. Yn 1932, er enghraifft, rhoes y papurau newyddion sylw i gefnogaeth Richard Ll. Huws i arlunydd naïf o Fangor:

'The Kitchen' is the work of a young Bangor barber whose innate talent, for once, broke through and defied the deathly taste which had been instilled into him by education. I have only space to say it was rejected from Bangor Eisteddfod, and that he was lectured on art in the hope that such a thing would not happen again.²

¹ Gw. Gwenllïan, t.91. Cymh. Peter Lord, Y Chwaer-Dduwies: Celf, Crefft a'r Eisteddfod (Llandysul, 1992), t.99. Diddorol sylwi i gwrlid James Williams gael ei ddangos yn y 'Palace of Arts' yn Llundain.

² Gw. Peter Lord, Y Chwaer-Dduwies, tt.98-99.

Erbyn heddiw ceir llawer o artistiaid cyfoes a elwir yn naïf oherwydd iddynt fabwysiadu'r confensiynau herodrol yn llwyr. Copio'r confensiynau oddi wrth weithiau arlunwyr naïf go iawn a wnaeth y rhan fwyaf ohonynt, nid eu mabwysiadu yn anymwybodol o ffynonellau diwylliannol dyfnach.

Mae hiwmor a dychan y beirdd gwlad yn nodweddion amlwg a cheir ganddynt gerddi hwyliog ddigon yn sôn am ryw ddigwyddiad anffodus a ddaeth i ran rhyw aelod o'u cymuned leol. Creu hwyl a diddori oedd amcan canu ysgafn o'r fath yn hytrach na chyrraedd safonau llenyddol uchel-ael. Gwyddom hefyd y gallent lunio cerddi dychan deifiol, yn arbennig rhai yn beirniadu'r sawl a oedd wedi torri cyfraith anysgrifenedig eu cymdeithas. Fel y pwysleisiwyd eisoes, cyfrifid y beirdd gwlad yn geidwaid y *status quo* bondigrybwyll, a gwarchodent yr hyn a oedd yn arferol a derbyniol ymhlith y bobl. Gwae neb, felly, a fyddai'n tramgwyddo'r bardd gwlad mewn unrhyw fodd.

Yr oedd ochr fwy ysgafn a dychanol hefyd i gelfyddyd yr arlunydd gwlad. Gwyddys i William Roos, er enghraifft, lunio llawer o gartwnwaith. Gwnaeth hyn yn amlwg ar gefn nifer o bortreadau o'i gyfeillion, drwy osod hunanbortread dychanol o dan ei lofnod ef.

Yn ôl Peter Lord,¹ erys stori ar gof a chadw hyd heddiw i Roos unwaith lunio portread o un o drigolion y dref, ac i'r eisteddwr hwnnw wrthod talu amdano. Peintiodd Roos lun arall o'r un cwsmer yn troi handlen 'barrel organ' gyda mwnci ar ei ysgwydd, a'i osod mewn ffenestr siop er mwyn ei gywilyddio.

Fel yr awgrymwyd uchod, realwyr oedd yr arlunwyr naïf yn cofnodi ac yn creu, gan roddi ar gof a chadw ddelweddau o werinwyr na fyddid yn gwybod nemor ddim am eu hymddangosiad corfforol oni bai am y portreadau. Nid delfrydu oedd y nod, ond rhoddi portread cywir a manwl o wrthrych fel yr oedd y gymdeithas yn ei weld, "warts and all", chwedl Oliver Cromwell. Ar y llaw arall, roedd yr arlunwyr academiaidd yn ceisio cyflawni tasg amgenach na hynny. Yn 1770, er enghraifft, tynnodd Richard Wilson ddau dirlun enfawr i gofnodi dyfodiad Syr Watkin Williams Wynn i oed. Nod yr arlunydd oedd creu delwedd a fyddai'n tynnu sylw at y math o gyfraniad y gallai Syr Watkin ei wneud i drefn y byd a phwysleisio ei safle breintiedig o fewn cymdeithas. Ymffrostitai ei fod yn meddu ar bob modfedd sgwâr a oedd i'w gweld yng ngolygfa eang 'Castell Dinas Brân o Langollen'. Yr oedd y castell yn symbol o'i linach hynafol a wnaeth unwaith osod trefn ar

¹ Arlunwyr gwlad, t.34.

anhrefn Gwalia Wylt. Yr oedd y werin gynhyrchiol a bodlon a bortreadwyd yn y blaendir yn symbol o fendithion yr ystrwythur gymdeithasol hon a ymgorfforwyd ym mherson y marchog. Yr oedd yr ystyr yn glir i Syr Watkin, wrth gwrs, ac i gynulleidfa gyfoes y llun ymhlith y bonedd.

Yr oedd yr arlunydd academiaidd yn meddu ar draddodiad ac yr oedd dyletswydd arno i gydymffurfio â chanonau'r traddodiad hwnnw. Disgwyliai'r noddwyr gael eu moli ac yr oedd gan yr arlunwyr eu dulliau o gyflew'r moliant hwnnw. Yr oedd yr arlunwyr naif wedyn yn arlunio y tu allan i ffin traddodiad ac y mae hynny'n rhinwedd amlwg yn eu gwaith. Ni wyddys yn hollol pa mor bell y mae eu gwaith yn estyn yn ôl i hanes Cymru, eithr erbyn diwedd y ganrif ddiwethaf yr oedd traddodiad o ryw fath yn dechrau cael ei gysylltu â'u gweithiau. Y pryd hwnnw, hefyd, yr oedd y galw am wasanaeth yr arlunwyr gwlad yn dechrau peidio yn sgil poblogrwydd ffotograffiaeth. Teimlodd yr arlunwyr gwlad rym y cystadleuydd newydd yn yr 1840au i ddechrau, ac yr oedd ffotograffwyr teithiol ar waith yn fuan wedi hynny. Ymsefydlodd y ffotograffwyr hyn yn y trefi mwyaf poblog ledled y wlad. Gwir i'r galw barhau am luniau soffistigedig o waith arlunwyr academiaidd, ac yn wir, i'r nawdd hwnnw yng Nghymru

ehangu wrth i sefydliadau addysgol a chrefyddol newydd y wlad ddechrau comisiynu, ond yr oedd yr haul yn ffurfafen yr arlunwyr gwlad yn dechrau machlud ac erbyn diwedd y ganrif ddiwethaf ychydig iawn o sôn amdanynt a geid. Dywedir wrthym gan Peter Lord mai yn Aberystwyth y ceir yr olaf o'r rhai y gellir eu disgrifio yn arlunydd gwlad, sef Alfred Worthington. Bu Worthington farw yn 1927.

Gellid tybio i'r arlunwyr naïf barhau am ychydig yn hwy ond yr oedd eu cyfnod hwythau, mae'n debyg, wedi dirwyn i ben erbyn yr Ail Ryfel Byd. Eu hefelychu'n unig a wnaethpwyd wedi hynny. Rhaid dweud nad oes dim i'w cysylltu'n benodol â Chymru, a bod yr arlunwyr naïf hyn i'w cael mewn gwledydd eraill yn ogystal. Eu delweddau'n unig a roes iddynt eu harbenigrwydd yng Nghymru. Mae'n debyg mai'r Modernwyr a welodd werth yn y gelfyddyd naïf gyntaf ac a sylwodd fod celfyddyd y werin wedi dioddef yng Nghymru oblegid safiadau'r Piwritaniaid a'r Chwyldro Diwydiannol. Oherwydd i'r wlad ymwrthod â'i thraddodiad gwerinol ei hun, nid oes ganddi bellach draddodiad gweledol fel y cyfryw ac yn anochel felly, meddai'r Modernwyr, y mae'n dibynnu ar "the corrupt art of the European and American bourgeoisie",¹ chwedl R.Ll. Huws yn 1932.

¹ Western Mail, 1 Awst, 1932, t.5.

Gellir casglu, felly, fod gennym yng Nghymru ar un adeg dri dosbarth neu dri chategori o arlunwyr a beirdd hefyd. Yn y dosbarth isaf 'roedd yr arlunwyr naïf a'r beirdd gwerinaidd. I'r garfan honno y perthyn beirdd fel Jack Oliver, Wil Parsal a'u tebyg. Gwerinaidd yw eu celfyddyd gan nad ydynt wedi astudio elfennau'r grefft nac ychwaith wedi ymboeni i ymgynabod â gwaith y meistri sy'n ymarfer y grefft yn gyson naill ai trwy arlunio neu farddoni. Gan hynny, i'r beirniaid, amrwd a bras yw eu gwaith a llawer ohono'n anorffenedig a diurddas. Nid diffyg addysg o anghenrheidrwydd sydd yn gosod arlunydd neu fardd yn y dosbarth hwn, er bod hynny'n ffactor bwysig i ehangu diddordeb a meithrin disgyblaeth. Fe all yr arlunydd a'r bardd, er hynny, ymberffeithio drwy ymddiddori mwy yn eu crefft ac ymddiwyllio ac ymfalchïo yn eu cynhyrchion, nes dyfod, drwy rym ymroddiad ac ymgynabod â gwaith eraill a thrwy rymuso'u synhwyrâu deallol a'u dawn gynhenid, yn arlunwyr a beirdd o'r radd flaenaf. Fel hyn, yn wir, y mae pob celfyddyd ac agwedd ar ddiwylliant wedi datblygu. Eithr y mae i gynnyrch amryw o'r arlunwyr a'r beirdd gwlad annatblygedig hyn ei ddiddordeb gan fod i'r gwaith hwnnw hefyd ei neilltuolion. Fel yr honnwyd gan T.H.

Parry-Williams wrth ymdrin â gwaith Isgarn, sef un o feirdd gwlad ardal Tregaron a Phontrhydfendigaid:

Y mae i waith fel hyn, o'i wneud yn amcanus, ryw fath o harddwch gerwin a chymeriad gwir yn ein golwg, am ein bod yn gwybod bod angen tipyn o ddeheurwydd i'w wneud mor llwyddiannus â chyn lleied o arfau. Y mae nodau rhywbeth wedi ei lunio felly yn amlwg arno. Yn wir, gan gymaint yw apêl gwaith crefftwr-cartre felly, yn wrthgyferbyniol i waith uchelradd ... y mae cryn goledd a gwerthfawrogi arno gan ffansiwyr. Fe geisir hyd yn oed ei ddynwared drwy ymwrthod â lluosowgrwydd arfau a thaclau wrth gynhyrchu pethau - rhyw geisio ymddangos yn gelfydd o anghelfydd neu wneud addurn o ddiaddurnedd.¹

Swm y cyfan a ddywedir uchod yw bod arlunwyr a beirdd ar gael sydd yn meddu ar ddawn naturiol, pobl sydd yn ymwybod â rhyw reddf naturiol a'i hysgoga i arlunio neu lunio cerdd, a bod ymateb i ryw bortread a welant neu gerdd a glywant yn peri iddynt hwythau geisio arlunio neu byncio - rhyw ddynwared i gychwyn, ond yn raddol gyda rhywfaint o wreiddioldeb a hynodrwydd.

Ceir fod rhai arlunwyr a beirdd wedi datblygu llawer mwy na'i gilydd, ac eto heb gyrraedd y dosbarth blaenaf o grefftwyr yn eu maes. I'r dosbarth canol hwn y perthyn yr arlunwyr gwlad a'r beirdd gwlad mwy uchelgeisiol fel Dafydd Jones a W.J. Gruffydd, ac efallai Evan Jenkins, er bod yna elfennau mwy academiaidd yn perthyn i'w waith ef. Y mae llu o'r

¹ 'Rhagymadrodd', Caniadau Isgarn (Aberystwyth, 1949), tt.xiii-xiv.

arlunwyr a'r beirdd 'canol' hyn ar gael. Dyma'r bobl a wnaeth gymaint i hybu'r diwylliant gweledol a llenyddol yng Nghymru yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg a'r ugeinfed ganrif. Roedd yr arlunwyr gwlad, wrth gwrs, wedi darfod amdanynt i bob pwrpas cyn y Rhyfel Byd Cyntaf ond fe barhaodd y bardd gwlad i rodio yn amllder ei rym drwy'r ganrif hon, a diau y bydd ganddo ei gyfraniad yn y ganrif nesaf hefyd. Nid di-werth a di-raen yw cynnyrch yr arlunwyr gwlad a'r beirdd gwlad sydd wedi llwyddo i gyrraedd y dosbarth hwn. Hwylt-hwylt yw corff mawr cynheiliaid ein diwylliant gweledol a llenyddol. Da yw gorfoleddu yn llwyddiant athrylith llenyddol, ond gwiw inni hefyd gofio'r rhai hynny a fu'n llewyrch i lwybrau lluo o fforddoliau llenyddol dros y blynyddoedd. Cymer y dosbarth hwn o arlunwyr a beirdd eu crefft o ddifrif, er iddynt gychwyn eu gyrfa fel arlunwyr naif neu feirdd gwladaidd digon amrwd eu crefft. Byddant fel rheol wedi eu diwyllio eu hunain hefyd ym mhob modd sydd o fewn eu cyrraedd, gan amcanu yn fwy na'r cyffredin at gael graen a chymesuredd i'w delweddau a'u caneuon. Dysgasant fod yn gynnil eu cyffyrddiad gan barchu'r canonau cydnabyddedig a berthyn i'r traddodiad diwylliannol a chelfyddydol. Byddant fel

arfer yn astudio gweithiau academiaidd y dosbarth uchaf ac yn efelychu a benthycha yn ôl y galw.

I'r dosbarth uchaf y perthyn gwaith yr arlunwyr academiaidd a'r beirdd academiaidd, neu'r Beirdd Coleg fel y'u gelwid gynt. Yma y gellid gosod gweithiau John Gibson a Richard Wilson ymhlith arlunwyr y cyfnod modern, a gweithiau beirdd fel R. Williams Parry a T.H. Parry-Williams ymhlith y beirdd diweddar. Nid ydyw gwaith y crefftwyr hyn yn gymaint o ffenomen gymdeithasol ag ydyw o ffenomen estheteg. Cynnyrch y colegau a'r academiâu ydynt. Yn y ddeunawfed ganrif a'r ganrif ddiwethaf, byddai'r rhan fwyaf o'r dosbarth hwn wedi ymsefydlu yn Llundain er mwyn gallu manteisio ar addysg flaengar eu celfyddyd a'r gwmniaeth yno. Caent groeso gan gymdeithasau dethol megis y Gwyneddigion, lle yr ymgasglai gwŷr a oedd yn ymhyfrydu ym mhotensial gwerin Cymru i godi o'r anwybodaeth a'r anfoesoldeb a bortreadwyd yn y Llyfrau Gleision i gyflwr goleuedig y gwir arlunydd, bardd neu ysgolhaig. Fel hyn y disgrifiwyd y cerflunydd ifanc Joseph Edwards, yn 1861 yn yr Illustrated London News:

The sculptor [Joseph Edwards], with the well known Mr. Evan Thomas, is a specimen of a self educated Welsh artizan who has ascended from the carpenters bench to the chisel, and to the brush and pallet of the artist.¹

¹ Illustrated London News, 24 Awst, 1861, t.10.

Yr oedd 'Llundain' yn gyfystyr â bod yn *avant garde*, yn adweithiol yn erbyn yr hen drefn, yn hyfforddedig ac yn bleidiol i ryddfrydiaeth y drefn newydd. Yr oedd yr arlunwyr academiaidd yn bobl broffesiynol a'u gwaith yn boblogaidd mewn arddangosfeydd ledled y wlad. Er mor ymrwymedig fu'r beirdd er chwalu'r gyfundrefn farddol yn yr unfed ganrif ar bymtheg, nid oes yr un ohonynt wedi gallu byw ar ei grefft wedi hynny. I'r dosbarth hwn, serch hynny, y perthyn y beirdd a lwyddodd i gyrraedd pinacl celfyddyd llên, ac a gododd uwchlaw y canu eisteddfodol arferol. Mynd oddi wrth eu gwobr at eu gwaith a wnaethant, gan lwyddo i greu iddynt eu hunain le yn hanes llenyddiaeth Gymraeg. Hwyl fel arfer, sydd yn creu ffasiynau celfyddydol soffistigedig ac yn hyrwyddo esblygiad yn y diwylliant cenedlaethol. Y mae eu lluniau hwyl a'u cerddi hefyd yn rhan o wead y diwylliant hwnnw, yn sefyll ymhlith y grymoedd a'i ffurfiodd, ac yn eu tro yn eu hadlewyrchu hwyl.

Gan fod y rhan fwyaf o haneswyr celf a llên wedi bod yn ddibris braidd o'r arlunwyr a'r beirdd a berthyn i'r ddau ddosbarth cyntaf a nodwyd uchod, ychydig iawn o weithiau'r rhai cynnar a gadwyd, er mawr ofid i Peter Lord, sydd yn olrhain datblygiad y diwylliant gweledol yng Nghymru:

Gan fod y rhan fwyaf o haneswyr celf wedi dibrisio diwylliannau gweledol nad oeddynt yn rhan o'r hyn a ganfuwyd ganddynt yn brif ffrwd celfyddyd uchel Lloegr a chyfandir Ewrop, briwsion yn unig o waith ein harlunwyr gwlad sydd wedi cael gofal ac felly, sydd wedi goroesi. O edrych ar hanes celfyddyd o safbwynt arall, gan ei osod yn rhan gyfansoddiadol o esblygiad diwylliant cyfan yn hytrach na'i osod uwchben ac ar wahân i hynny, daw newid dros ein canfyddiad o arwyddocâd gwaith yr arlunwyr gwlad. Gwelwn mor agos oedd eu gwaith hwy at galon y genedl, yn gwbl gyson â'i gwleidyddiaeth a'i datblygiad economaidd hi, ac at ei chrefydd, llenyddiaeth a'i cherddoriaeth hi. Daw gwerthfawrogiad newydd yn sgil y canfyddiad hwn, a hynny nid yn unig o ystyr y gwaith, ond hefyd o'i ansawdd gweledol.¹

Ond wrth gytuno â'r hyn a honnir gan Peter Lord uchod mewn perthynas â'r beirdd gwlad hefyd, mae'n ddilys holi hefyd ynghylch ansawdd greddf artistig ddihyfforddiant. Dywedir yn gyffredinol y gall y reddf hon ei hamlygu ei hun mewn dwy ffordd. Y cam cyntaf yw hoffi. Pan adroddo dyn bennill dro ar ôl tro, mae'n rhaid fod y pennill hwnnw yn apelio ato. Mae'n hoffi rhyw nodweddion ynddo. Nid hwyrach mai sŵn y geiriau a'r symudiad o un gair i'r llall sy'n apelio; dichon mai rhyw ailadrodd sydd yno fel a geid yn y pennill telyn ers talwm; dichon mai llyfnder lleddf y geiriau sydd yn cyd-daro'n hyfryd â rhywbeth llyfn a lleddf yn ei enaid ef ar y pryd. Ni wyddys beth yn union yw'r atyniad, ac ni ŵyr adroddwr ychwaith. Ei anwybodaeth

¹ Arlunwyr Gwlad, t.66.

ef sydd yn profi mai ei reddf yn unig sy'n ei arwain. Ond fe ŵyr ef yn dda, a da y gwyddom ninnau, fod rhywbeth yng ngwead ei feddwl sydd yn mynnu cadw'r pennill, yn mynnu glynu wrtho a'i atgynhyrchu droeon.

Gallwn ailystyried cynnyrch yr arlunwyr naif a'r arlunwyr gwlad a oedd i'w weld yn crogi ar furiau cymaint o fythynnod Cymru yn y dyddiau gynt. Dywedir wrthym y câr y tlotaf o ddynion rywbeth â lliw arno, mewn ffrâm a than wydr, i guddio moelni'r parwydydd, a phe gofynnid iddo paham, ni allai ond pledio eu bod yn edrych yn ddeniadol. Hoffi, neu fwynhau, dyna ymateb cyntaf y reddf artistig ddihyfforddiant.

Wedi hynny daw efelychu neu ddynwared. Bydd y plentyn yn tynnu llun y gofodwr, nid yr un a welodd ar y teledu, ond yr un a welodd mewn llyfr neu gylchgrawn. Darluniau hefyd a welwyd yn rhywle arall mor fynych a roddwyd ar fur y bwthyn, nid darluniau gwreiddiol mohonynt, ond yr hen bethau cynefin, - John Elias, Christmas Evans a Salem. A dyna bennill yr adroddwr. Ni wna ond cynhyrchu rhythmau mor debyg ag y medr i'r rhythmau a gynhyrchodd rhywun arall. Ni fedr ef ei hun gynhyrchu pennill cwbl wreiddiol o'i ben a'i bastwn ef ei hun am mai greddf i ddynwared a fedd, nid dawn i greu.

Y cwestiwn pwysig a erys ar ddiwedd y bennod hon yw, a fedr greddf artistig fel yr un a geid gan yr arlunwyr naïf, yr arlunwyr gwlad a'r beirdd gwlad fel ei gilydd, greu rhywbeth gwreiddiol? Y gwir yw nad ydyw o fewn eu cyfansoddiad i greu rhywbeth sydd y tu allan i ffiniau eu traddodiad arbennig hwy, y traddodiad y maent wedi ymglydnabod ag ef. Yn achos y beirdd gwerinaidd a'r arlunwyr naïf, ar ddamwain y byddai iddynt hwy greu rhywbeth gwreiddiol gan nad ydynt wedi ymdrwytho yng nghelfyddyd y gorffennol. Ni ellid disgwyl dim byd newydd gan Robert Hughes na Jack Oliver; dilyn eu greddf a wnaent yn hytrach na chydymffurfio â chanllawiau a thechnegau dyrys y rheini a fu'n torri cwys o'u blaen.

Wrth ymdrin â gweithiau'r arlunwyr gwlad a'r beirdd gwlad uchelradd, mae'r traddodiad yn hawlio lle amlwg ar eu hagenda lenyddol hwy. Yr oedd cydymffurfio â'r etifeddiaeth weledol a llenyddol yn ormes ar eu dawn yn aml, ond fe rydd y cydymffurfio hwn hefyd sefydlogrwydd a pharhad i'r diwylliant Cymreig yn gyffredinol. Y beirdd academiaidd sydd yn adweithio yn erbyn awdurdod traddodiad. Nid prydyddu er mwyn ennill bywoliaeth a wnâi'r beirdd gwlad uchelradd, fel yr arlunydd gwlad, eto gellid tybio ar adegau mai mater o benderfynu oedd barddoni iddynt, mater o ewyllys,

mater o fynd ati. Yn wir, gellir honni mai cynnyrch yr ewylllys yw canran uchel iawn o waith y beirdd gwlad. Nid yw hyn yn gyfystyr â dweud nad oedd iddynt eu gweledigaeth, ond wrth astudio englynion a cherddi Bois y Cilie, er enghraifft, mae'n amlwg weithiau mai ymarfer eu cyhyrau crefftwrol a wnaent hwy yn eu cyfrolau, yn arbennig felly yn eu cerddi caeth. Etifeddasant gorff o ddelweddau a mesurau stoc, ynghyd â syniadau sydd yn fwy neu lai'n sefydlog. Eu nod oedd rhoi'r rheini mewn cerdd fel y byddai'n ddifyr gan y gymdeithas eu canu neu eu darllen. Perthynas dyn â dyn yw eu diddordeb, nid perthynas dyn â'r sêr neu â dŵr y môr. Nid rhyfedd, felly, na falia'r beirdd gwlad am bethau a welant o'u cwmpas bob dydd. Unig bwrpas natur iddynt hwy yw ei bod yn ffynhonnell i dynnu ohoni gymariaethau a throsiadau.

Nodwedd arall sydd yn hynodi prydyddiaeth gymdeithasol ym mhob oes yw ei bod o dipyn i beth yn meithrin cywreinrwydd ffurf. Yn ôl rhai beirniaid, ni fyn cymdeithas wreiddioldeb syniadau, a cheir bod y beirdd gwlad yn troi eu hegnïon hwy i berffeithio ac i loywi ymadrodd. Fe geir yr un ymgais at y perffeithrwydd hwn hefyd yng ngweithiau'r arlunwyr gwlad. Mae'r cywreinrwydd ar ei fwyaf amlwg yng

ngwaith arlunio William Roos a Hugh Hughes, ac yng ngherddi beirdd megis Evan Jenkins, Ffair-rhos.

Wrth gymharu swyddogaeth yr arlunydd naïf a'r arlunydd gwlad â'r beirdd gwlad, ni ellir llai na sylwi mai byrhoedlog fu rhawd yr arlunwyr yn hanes diwylliant gweledol Cymru. Fe ddeil y beirdd gwlad i byncio o hyd ac nid oes arwydd fod yna unrhyw fudiad llenyddol nac unrhyw ddatblygiad diwylliannol amgenach yn mynd i'w diorseddu ychwaith. Ond wedi dweud hynny, y mae ganddynt hwy gadernid traddodiad canrifoedd y tu cefn iddynt. Yr hyn sydd o bwys inni ei gofio yw nad ydyw'r diwylliant barddol gwledig ond yn un edefyn o ddiwylliant sydd yn rhan o batrwm mwy eang ei arwyddocâd a'i strwythur. Ac o sylweddoli hynny'n unig y mae llwyr werthfawrogi gwaith y bardd gwlad a phwysigrwydd ei gyfraniad i'r diwylliant cenedlaethol.

PENNOD 5

BEIRDD FFAIR-RHOS

Yr oedd yr hynaf a'r grymusaf o ran crefft a mynegiant o Feirdd Ffair-rhos, sef Evan Jenkins (1895-1959), wedi ei addysgu yn Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid, Ysgol Sir Tregaron a Choleg Prifysgol Cymru Aberystwyth, lle'r astudiodd y Gymraeg wrth draed T.H. Parry-Williams a T. Gwynn Jones. O gofio'i yrfa academaidd lwyddiannus, mae'n siŵr y gellid galw Evan Jenkins yn fardd coleg hefyd, er mai ychydig o'i gefndir addysgol a'i hamlyga ei hun yn ei waith. Wedi gadael y Coleg treuliodd beth amser yn athro cyflenwi mewn rhai ysgolion yn Nyfed, ond gan na hoffai'r gwaith hwnnw, dychwelodd i Dregaron yn 1924 yn ysgrifennydd i gwmni yswiriant Undeb Cymdeithasau Cyfeillgar Ceredigion. Ac yno y bu am bedair blynedd ar hugain, gan ddychwelyd adref at ei chwaer yn Ffair-rhos ar benwythnosau'n unig. Byddai Evan Jenkins yn cymysgu ag amryw o feirdd gwlad ardal Tregaron a Phontrhydfendigaid, ac yn eu cwmni hwy yr oedd yn hapusaf. Enillodd yn yr Eisteddfod Genedlaethol ar gystadleuaeth y delyn, yr englyn, y soned, y cywydd a'r hir a thoddaid. Yn 1939, yn Eisteddfod Genedlaethol Dinbych, daeth casgliad o'i gerddi yn gydradd gyntaf gyda chasgliad o waith Dewi Emrys.

Cyhoeddwyd Cerddi Ffair Rhos, ei unig gyfrol, yn 1959, ychydig fisoedd cyn ei farw.

O ddarllen y gyfrol, mae'n amlwg ddigon ein bod yn ymdrin â bardd gwrteithiedig a oedd yn gynefin â mesurau cerdd dafod. Ffenomen arwyddocaol arall a deryrwn yw bod yma olion darllen eang a myfyrio ar llenyddiaeth Gymraeg a Saesneg fel ei gilydd. Er ei fod yn darllen cynnyrch modernwyr ei ddydd, sef Joyce, Lawrence, Proust, Whitman, Shaw ac eraill, hoff fardd Evan Jenkins mewn llenyddiaeth Saesneg oedd Siegfried Sassoon, y bardd rhyfel a ddaeth mor boblogaidd adeg y Chwyldro Sioraidd yn Lloegr. Ymwybyddiaeth gymdeithasol Evan Jenkins fodd bynnag, a'i gariad at y traddodiadau gwledig, sydd yn eu hamlygu eu hunain fwyaf yn Cerddi Ffair Rhos. Efe yn ddi-ddadl oedd pen bardd Ffair-rhos, nid am ei fod yn hŷn na'r gweddill, ond oblegid ei gefndir addysgol a'i wybodaeth drwyadl o fesurau a chefnidir y canu caeth yng Nghymru ar hyd y canrifoedd. Mae'n deg honni mai ef a gychwynnodd y traddodiad barddol sydd erbyn hyn yn rhan o hanes pentref Ffair-rhos.

Disgybl amlycaf Evan Jenkins, mae'n debyg, ac un a dreuliodd oriau lawer yn ei gwmni oedd Dafydd Jones (1907-1991). Ganed ef yn Nhy'n-y-fron, lle bach ryw filltir a hanner y tu allan i bentref Ffair-rhos. Addysgwyd ef yn Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid ond, oherwydd iechydd bregus ei dad, bu'n rhaid iddo adael yr ysgol yn bedair ar ddeg oed a mynd i wasanaethu ar

un o ffermydd y fro. Saith mlynedd yn unig o addysg ffurfiol a gafodd Dafydd Jones, er iddo fanteisio'n ddiweddarach ar yr ysgol nos a gynhelid gan Gwenallt bob gaeaf yn Ysgoldy Gorffwysfa. Yn ystod yr wyth mlynedd wedi gadael yr ysgol, bu'n gwasanaethu ar amryw o ffermydd yr ardaloedd cyfagos. Yna'n ddwy ar hugain oed, dychwelodd adref i fugeilio tir yr Hengae, ger Llynnoedd Teifi. Teithiai'r saith milltir un ffordd rhwng ei gartref a'r praidd yn feunyddiol yn yr haf ar gefn merlen, ond rhaid oedd cerdded y daith ar droed gefn gaeaf. Bu'n bugeilio'r Hengae am bedair blynedd ar ddeg cyn ymadael i fynd yn Swyddog Cymorthdaliadau i'r Weinyddiaeth Amaeth. A dyna'r lle y bu am ddeng mlynedd ar hugain, nes ymddeol ym Mehefin 1972, yn bump a thrigain oed. O lyfr Dafydd Morganwg, Yr Ysgol Farddol, y dysgodd Dafydd Jones ofynion Cerdd Dafod, ond efe a fyddai'r cyntaf i addef mai Evan Jenkins fu'r dylanwad pennaf ar ei yrfa farddol. Ddiwedd y pedwardegau, ymunodd Evan Jenkins â T. Llew Jones ac Alun Jones y Cilie i ffurfio tîm Sir Aberteifi yn Ymryson y Beirdd, cystadleuaeth y bu iddynt ei hennill bum gwaith yn olynol.

Enillodd Dafydd Jones 39 o gadeiriau eisteddfodol, y gyntaf ym Mronnant yn 1933 a'r olaf yn Eisteddfod Powys yn 1961. Bu'n fuddugol amryw weithiau yn yr Eisteddfod Genedlaethol, a daeth i frig Cystadleuaeth y Goron droeon cyn ei hennill yn 1966. Flwyddyn ynghynt cyhoeddwyd cyfrol ganddo dan y teitl

Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, ac wele roddi ar glawr a chadw gynnyrch dros ddeugain mlynedd o brydyddu rheolaidd ac ymroddedig. Dengys y gyfrol feistrolaeth y bardd ar y canu caeth a'r canu rhydd fel ei gilydd, ond mae'n amlwg mai ar fesur ac odl, ac yn enwedig yn y delyneg draddodiadol y mae Dafydd Jones ar ei orau. Yn ei gerddi caeth, ar y llaw arall, mae ar y mwyaf o eiriau llanw, ffugeiriau a geiriau hynafol. Prennaidd yn fynych yw sigl ei gerddi rhydd cynganeddol ac maent yn amddifad o'r naturioldeb hwnnw sydd yn nodweddu ei gerddi gwledig. Cân fawl i'r gwladwr a'r crefftwr ac y mae rhai o'i gerddi yn cynnwys llawer o dermau amaethyddol technegol sydd yn prysur ddiflannu o'r iaith Gymraeg, e.e. strodur, certi, pwynt rhedyn, byclau, harnais, pladur, taradr, gwndwn, a'r cyffelyb. Gellir cymharu cerddi Yr Arloeswr a Cherddi Eraill â chyfrolau eraill megis Ail Gerddi Isfoel (1965) a Cerddi Alun y Cilie (1964), oblegid maent yn gynnyrch beirdd gwlad a oedd wedi ymdrwytho yng nghelfyddyd barddoniaeth ond a oedd yr un pryd yn byw yn agos at y pridd ac yn ymglywed â rhin a harddwch natur o'u cwmpas.

Yr oedd Evan Jenkins a Dafydd Jones yn ymhyfrydu yng nghrefft barddoniaeth, cyfoeth iaith a cheinder ymadrodd. Eilbeth ar y llaw arall oedd y nodweddion hyn i Jack Oliver (1904-1983) a barnu oddi wrth gynnwys ei gerddi. Nid sut y dywedid rhywbeth a oedd yn bwysig iddo ef, ond yn hytrach beth a ddywedid. Ef

oedd y mwyaf cynhyrchiol o Feirdd Ffair-rhos, a chyhoeddodd dair cyfrol o farddoniaeth. Wedi ei farwolaeth ar 29 Rhagfyr, 1983, ni chafwyd ymhlith ei bapurau nemor ddim cerddi na chyhoeddwyd mohonynt yn ei gyfrolau. Gwerthwyd dros bum mil o gopiau o'i lyfr cyntaf, Cerddi'r Barbwr, pan gyhoeddwyd ef yn 1943, a bu'r ddwy gyfrol a'i dilynodd hwythau yr un mor boblogaidd. Bardd ei filltir sgwâr ydoedd Jack Oliver yn bennaf, rhigymwr ffwrdd-â-hi yn canu i wrthrychau cyffredin a chyfarwydd Ffair-rhos a Llanbedr Pont Steffan.

Ganwyd ef ym Mlaenpentre, tyddyn ryw filltir y tu allan i bentref Ffair-rhos, yn un o chwech o blant, tri brawd a thair chwaer. Aeth i Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid ac yno y bu nes iddo gyrraedd ei bedair ar ddeg oed. Bu'n gweithio'n was ar ffermydd yr ardal am rai blynyddoedd cyn mynd i Wauncaegurwen i weithio yn y pyllau glo. Ar y Waun y cyfarfu â Dai Thomas, y Ram, Cwm-ann a'r gŵr hwnnw a'i dysgodd sut i drin gwallt. Gadawodd y pyllau glo am Lundain, ond buan y dychwelodd oddi yno at Ashley Jones i Aberystwyth, i berffeithio ei grefft fel barbwr. Daeth i Lanbedr Pont Steffan at y barbwr Jos Jones, ac yno y bu hyd 1932 pryd yr agorodd ei fusnes ei hun a'r slogan amlwg uwchben ei siop, 'Put your hair in Oliver's care'. Tyfodd Jack Oliver i fod yn un o gymeriadau mwyaf diddorol a lliwgar Llanbed. Gwisgai wisg hynod trwy gydol y flwyddyn, crys plod, gwasgod

amryliw a het olau Americanaidd. Ar un cyfnod byddai'n smocio pib ond aeth honno i'r boced yn ei flynyddoedd olaf. Dyma'r hyn a ddywedwyd amdano mewn teyrnged yn y Cambrian News wedi ei farw:

Ble bynnag roedd Jack 'roedd yna wên a llawenydd. 'Roedd ei siop yn ganolbwynt bywyd y dref a deuai pobl o bell ac agos i dreulio oriau yn ei gwmni i siarad a thrafod barddoniaeth. Mynych y cyfeiriai at y 'Rogues Gallery', chwedl Jack, sef llu o luniau ei gyd-Gymry, a ymddangosodd yn y 'Cambrian News' neu'r 'Cymro' sydd bellach yn hongian ar wal ei siop.'

Nid oedd Jack Oliver yn ymhyfrydu mewn bod yn ddim byd amgenach na bardd gwerinaidd. Nid oedd ychwaith yn ddarllenwr eang nac yn ymddiddori yn nhechneg cerdd dafod; digon iddo ef oedd canu pwt o gân yn ôl y galw. Fel hyn y gwelai y bardd ei gerddi, yn ôl y rhagymadrodd i Ail Gerddi'r Barbwr:

Cynnyrch fy oriau hamdden prin ar ôl fy ngwaith ydynt, ac [y] ... maent bob un yn ddealladwy i bawb, ac amryw ddarnau yn siwtio plant fel darn adrodd syml. Gwerinol yw eu gwead a'u gwisg, a phatrwm gwerin sydd arnynt.²

Bu'n olygydd y golofn farddol wythnosol yn y Cambrian News am dros chwarter canrif, ac fel y dywed Eiddwen James mewn ysgrif goffa iddo:

Nid ar chwarae bach y cynhelir colofn wythnosol. Trwy ei amynedd a'i gariad at y gwaith cafodd aml i fardd ifanc gyfle, llu o blant flas ar farddoni, a beirdd gwlad y

¹ D.J. Goronwy Evans, The Cambrian News, 6ed Ionawr, 1984, t.14.

² Ail Gerddi'r Barbwr (Pont-y-pŵl, 1967).

fraint o ganu i ddatiliad neu amgylchiad
lleol.'

Enillodd tuag wyth cant o wobrau eisteddfodol, gan gynnwys wyth cadair. Ei nod yn syml oedd bwydo'r werin â'r hyn yr oeddynt yn ei ddeall a'i fwynhau ac i'r drôr yr âi unrhyw gerdd a anfonid ato ar gyfer ei golofn wythnosol ac a ymylai ar fod yn dywyll. Ef yn unig o Feirdd Ffair-rhos a allai chwerthin am ben bywyd, a llwyddodd i gyflwyno i'r traddodiad barddol a gysylltir â'r pentref ysbryd o ddifyrrwch a chellwair gan wneud barddoniaeth yn rhywbeth i'w fwynhau, nid gan garfan ddethol o'r gymdeithas wledig yn unig, ond gan y werin yn ddiwahân. Nid pethau i'w darnio a'u dadansoddi oedd cerddi Jack Oliver, ond darnau i'w mwynhau a'u gwerthfawrogi. Canodd gerddi i hoelion wyth a chymeriadau lliwgar ei fro, i'r cwrci du a'r dyn glo, i fois yr hewl a'r pregethwyr, ac y mae rhychwant eang ei themâu yn awgrymu mai ef, yn anad neb arall o Feirdd Ffair-rhos, a oedd â'i fys ar byls y gymuned yr oedd yn byw ynddi o ddydd i ddydd. Yn ei farddoniaeth ef, gan hynny, y daw'r darllenydd agosaf at fywyd pob dydd y trigolion a dysgu rhywfaint am natur eu cymeriad a'u dull arbennig o fyw.

Y rhamantydd mwyaf o blith Beirdd Ffair-rhos yw W.J. Gruffydd (1916-), ond y mae agweddau ar ei waith yntau, fel y ceir gweld yn nes ymlaen, yn awgrymu mai bardd gwlad ydyw yntau hefyd yn ei hanfod. Ganwyd ef

¹ Deri o'n Daear Ni: Rhai o gewri bro Eisteddfod Llanbedr Pont Steffan (Llandysul, 1984), t.138.

ym Mwlch-y-gwynt, sef bwthyn a saif yn ymyl y ffordd sydd yn cysylltu Ffair-rhos a Phontrhydfendigaid. Pan oedd yn bedwar mis ar ddeg oed gwelodd gladdu ei dad o'r darfodedigaeth, clefyd a oedd yn rhemp yng Nghymru yn y dyddiau hynny,¹ a phan nad oedd ond pum mlwydd a hanner, claddwyd ei fam hithau o'r un afiechyd. Ymgartrefodd wedi hyn ar aelwyd y Fagwyr-wen gyda'i dad-cu a'i fam-gu, William a Marged Jones, a'u dwy ferch, Catrin a Marged Ann. Derbyniodd ei addysg fore yn Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid lle y daeth o dan ddylanwad trwm y sgwlyn ifanc, John Griffiths Williams, sef cefnder i'r Dr. D. Matthew Williams a'r Athro Griffith John Williams. Oddi yno aeth i Ysgol Sir Tregaron lle y dechreuodd farddoni, ac yn ddeunaw oed enillodd ei gadair gyntaf yn eisteddfod y Methodistiaid ym Mhontrhydfendigaid am ei bryddest 'Y Ffordd'.

Wedi gadael yr ysgol sir, troes ei olygon tua'r weinidogaeth a dechreuodd fynd o gwmpas gwahanol gapeli'r cylch i bregethu ar y Sul. Wedyn aeth yn ddisgybl am gyfnod byr i Ysgol Baratoawl Ilston, Abertawe, "i ddysgu Groeg a phynciau perthnasol eraill".² Maes o law, gobeithiai gael cyfle i ymgeisio am fynediad i un o golegau'r Bedyddwyr. Llwyddodd yn ei arholiadau yn Ysgol Ilston, ond methodd â sicrhau

¹ Gw. Anti-Tuberculosis Service in Wales: Report of Inquiry (1930), tt.157-158. Cymh. R. Merfyn Jones, The North Wales Quarrymen: 1874-1922 (Caerdydd, 1981), tt.34-36, 39-41.

² W.J. Gruffydd, Meddylu (Llandysul, 1986), t.82.

iddo ei hun le yn un o'r colegau. Yr oedd dros ugain wedi cynnig, a dim ond lle i chwech, yn ôl y bardd ei hun.¹ Yn y pen draw gallodd fynd i'r weinidogaeth drwy lwyddo yn arholiadau Undeb Bedyddwyr Cymru ond yn hytrach na derbyn galwad, penderfynodd ddychwelyd i Ffair-rhos i ailddarganfod ei wreiddiau.

Yn y cyfamser yr oedd yr Ail Ryfel Byd wedi rhwygo Ewrop yn ddwy a milwyr Hitler ar garlam yng ngwlad Pwyl. Oblegid nam ar ei glyw, methodd W.J. Gruffydd ei brawf meddygol i'r fyddin, ac fe'i hanfonwyd i weithio mewn ffatri awyrennau yng Nghasnewydd, Sir Fynwy. Dychwelodd unwaith yn rhagor i'w fro enedigol ar derfyn y rhyfel i drin y tir, ond ymhen blwyddyn arall derbyniodd alwad i weinidogaethu ar eglwysi Aion, Gelli Wen a Chwm Meidrim yn Sir Gaerfyrddin. Yno yr ordeiniwyd ef ym mis Tachwedd 1946. Wedi pum mlynedd yno, aeth yn 1951 i dreulio pum mlynedd arall yn weinidog ar Eglwys Y Tabernacl Tal-y-bont, yng ngogledd Ceredigion. Oddi yno derbyniodd alwad i wasanaethu eglwys Hermon a Star yn Sir Benfro. Bu yno am ddwy flynedd ar bymtheg. Bu'r rhain yn flynyddoedd llwyddiannus a thoreithiog iddo fel bardd a llenor fel ei gilydd. Dyma'r cyfnod y cyflwynodd i ddarllenwyr y Cardigan and Tivyside Advertiser, y Cymro a'r Western Mail y ddau gymeriad gwerinol a ffraeth hynny, Tomos a Marged. Erbyn hyn, wrth gwrs, gellir dilyn eu hanturiaethau mewn pedair cyfrol o'i

¹ Ibid., t.93.

eiddo: Tomos a Marged (1965), Medi'r Gors (1966), Tomos a Marged Eto (1973) a Ffagots i Swper a Rhagor o Helyntion Tomos a Marged (1993).

I'w gyfnod yn Sir Benfro hefyd y perthyn ei dair nofel sydd yn dilyn pererindod ysbrydol gweinidog ifanc o'r enw Teifi Lewis, mewn ardal wledig i gychwyn (yn Hers a Cheffyl, 1967), yna mewn pentref diwydiannol (yn Cyffwrdd â'i Esgyrn, 1969), a chwedyn yn nhiriogaeth y dyn du yn Tiger Bay ar gyrion dinas Caerdydd (yn Angel heb Adenydd 1971). Enillodd W.J. Gruffydd y goron yn yr Eisteddfod Genedlaethol ddwywaith, y tro cyntaf ym Mhwllheli yn 1955, ac yna yng Nghaerdydd yn 1960. Yn 1973, aeth yn weinidog i ardal Caeo a Rhandir-mwyn yng ngogledd Sir Gaerfyrddin, ond yn 1975 derbyniodd alwad i'w fam-eglwys, Carmel, Pontrhydfendigaid ynghyd â Bethel Swyddffynnon. Ymddeolodd yn 1980, er iddo ddychwelyd yn weinidog rhan amser i Ogledd Sir Benfro a Llanbedr Pont Steffan am gyfnodau byr. Deil i gyfrannu colofn yn achlysurol i'r Cambrian News, sef y papur newydd lleol a gyhoeddir yn wythnosol yn Aberystwyth.

Cyhoeddodd ei gyfrol gyntaf, Ffenestri a Cherddi Eraill, yn 1961 a chanmolwyd ei ffresni a'i gwreiddioldeb.¹ Roedd apêl arbennig hefyd yn ei agwedd ddychanol a'i arddull unigryw. Ond wedi i'r dwymyn

¹ Gw. yr adolygiadau canlynol: S.B. Jones, Y Genhinen, Cyf. XI, Rhif IV (Hydref, 1961), t.242; W. Rhys Nicholas, Cardigan and Tivyside Advertiser, 2 Mehefin, 1961, t.7; Harding Rees, Seren Gomer, 7 Gorffennaf, 1961, t.3.

gystadlu fwrw ei phlwc, ychydig iawn o farddoniaeth a gyhoeddodd y bardd ac eithrio rhyw gerddi achlysurol ar alwad golygydd cylchgrawn, neu emyn ar gyfer priodas neu ŵyl. Rhwng y Pasg 1970 a'r Pasg 1971 gwelwyd darlledu deg o'i gerddi hir, a chyhoeddwyd y rhain yn ddiweddarach mewn cyfrol yn dwyn y teitl Cerddi'r Llygad (1973). Yna, yn 1990, golygodd awdur y traethawd hwn gyfrol o waith W.J. Gruffydd. Cynnwys hon y rhan fwyaf o'r cerddi a luniwyd ganddo rhwng 1961 a 1990 a rhai hefyd nas cynhwyswyd yn y gyfrol gyntaf. Teitl y gyfrol yw Cerddi W.J. Gruffydd - Elerydd.¹ O'i darllen, gwelir yn glir fod y mynegiant yn llai geiriog erbyn hyn a'r cystrawennu yn fwy hyblyg ac esgyrnog. Mae gorfoledd a sicrwydd newydd yn y canu diweddaraf hwn, fel petai'r bardd wedi darganfod ei lais hyderus ei hun. Yr un yw'r themâu o hyd, fel y gellid disgwyl: crefydd, bro, angau a hiraeth - cynheiliaid y canu telynegol Cymraeg am yn agos i ganrif bellach. Ond yn y cerddi diweddaraf llwyddodd y bardd i aberthu ei gwirciau pryddestaidd cwicsotig am batrymau symlach a mwy uniongyrchol gan roddi pwyslais newydd ar fynegiant mwy diriaethol ac unplyg.² Y bardd gwlad ar ei newydd wedd sydd yn llefaru yn y gyfrol hon, yn arbennig felly yn y cerddi coffa, yr emynau, y tribannau a'r cerddi yn nhafodiaith Ffair-rhos. O ran cyfryngau mynegiant, y

¹ Cerddi W.J. Gruffydd - Elerydd, gol. D. Islwyn Edwards (Caernarfon, 1990).

² D. Islwyn Edwards, 'Rhagymadrodd', Ibid., t.9.

mae'r gyfrol ddiweddaraf yn llawer mwy traddodiadol na'r gyntaf, a gwneir defnydd cyson o'r delyneg, y soned, y rhigwm ac o benillion pedair neu wyth llinell, ffurfiau a brofodd yn boblogaidd odiaeth ymhlith y rhelyw o Feirdd Ffair-rhos, a chan y beirdd gwlad yn gyffredinol yn ystod yr ugeinfed ganrif. Ond fel y dywedodd Wilbur Lloyd Roberts am W.J. Gruffydd:

Bardd. difodiant a dirywiad cymdeithas cefn gwlad Cymru ydyw'r Parchedig W.J. Gruffydd ... llenor gwlad a fodlonodd, i raddau helaeth, ar fod yn dafod lefarydd i gymdeithas gyfyng, leol, draddodiadol, ardal ei febyd, ardal Ffair-rhos. Bardd a llenor y mae ei gefndir yn bopeth iddo.¹

Yn un o 'Bortreadau' y Faner, yr olygwedd wledig a bwysleisir yn bennaf:

Cynnyrch ei fro ydy William John Gruffydd ... Mae degau tebyg iddo'n dal i breswyllo ar lethrau Ffair Rhos a heolydd Pontrhydfendigaid ... Gwerinwr yw'r bardd. Mae'n werinaidd ei osgo. Yn werinol ei anian. Yn Gardi i'r carn.²

Gwelir ei fod yn fardd, yn llenor bro, yn werinwr, yn llefarydd y gymdeithas, yn bregethwr ac yn eisteddfodwr. Efe hefyd, yn ddiau, yw'r mwyaf allblyg o'r Beirdd, a mwynhaodd bob munud o'r cyhoeddusrwydd a gafodd yn sgil cael ei ethol yn Archdderwydd Cymru. Cychwynnodd ar ei dymor tair blynedd yn Eisteddfod Genedlaethol Llanbedr Pont Steffan yn 1984, ond anghydnaws â'i anian oedd y pwyllgora diddiwedd a oedd ymhlyg yn y swydd honno, ac felly ni chafodd y boddhad

¹ 'Datgymalwyd ei Wreiddiau...', Barn, Rhif 94 (Awst, 1970), t.265.

² Y Faner, 2 Mawrth, 1984, t.17.

arferol wrth gyflawni ei holl ddyletswyddau. Wedi cyrraedd oed ymddeol yn 1980, cyhoeddodd dros gyfnod o rai wythnosau yn y Cambrian News ran gyntaf ei hunangofiant, a gyhoeddwyd yn gyfrol yn ddiweddarach, sef Meddylu (1986).

O'i gymharu ag Evan Jenkins neu Ddafydd Jones, hyd yn oed, ni ddengys cerddi W.J. Gruffydd yr un ymwybyddiaeth lenyddol a'r un gofal crefftus. Gan Elerydd, serch hynny, y ceir y delweddu llachar a'r ymadroddi slic ac annisgwyl. Tuedd Dafydd Jones, ar y llaw arall, yw dilyn cwys ei ragflaenwyr o ran mynegiant ac arddull, ond gwêl fanteision amlwg yr oes newydd a darganfyddiadau gwyddonol, er nad ef, mae'n wir, yw'r cyntaf i bwysleisio'r rhain mewn barddoniaeth. Gwnaeth beirdd megis Hedd Wyn a Ben Bowen¹ yr un peth yn union, ddechrau'r ganrif.² Ni chyrhaeddodd Jack Oliver, mae'n siŵr, yr un safle fel bardd â'r tri arall yr ymdriniwyd â hwy yma, ond bu'n offeryn defnyddiol i'w bobl ar hyd ei oes, gan ymateb yn barod i'w deisyfiadau ac i'w chwiwiau. Chwarddodd ac wylodd gyda hwy a daeth yn eilun i lawer ohonynt gan iddo eu gwasanaethu ar bob amgylchiad ac am gyfnod hir.

¹ Gw. Cofiant a Barddoniaeth Ben Bowen, gol. David Bowen (Myfyr Hefin) (Treorci, 1904), t.187.

² Gw. Derwyn Jones, 'Rhai sylwadau ar farddoniaeth Hedd Wyn', Ysgrifau Beirniadol VI, gol. J.E. Caerwyn Williams (Dinbych, 1971), tt.197-231 ac yn arbennig tud.206. Gw. hefyd Alan Llwyd, Gwae Fi Fy Myw: Cofiant Hedd Wyn (Llandybïe, 1991), tt.331-403.

Llwyddodd Evan Jenkins i feistroli mesurau cerdd dafod yn ifanc a bu Dafydd Jones yn ddisgybl da, gan iddo yntau ddod yn feistr ar y gynghanedd yn gynnar yn ei yrfa. Ond yr ymdeimlad a geir yn fynych o ddarllen barddoniaeth Dafydd Jones, yw ei fod yn llafurio'n rhy galed a bod ei gerddi'n brin o'r peth rhiniol hwnnw sydd yn hynodi cynnyrch y bardd gwlad ar ei fwyaf llwyddiannus, sef naturioldeb.

Hawdd fyddai amlhau enghreifftiau o wendidau a rhinweddau'r pedwar bardd a phrofi mai beirdd gwlad oeddynt, rhai mewn traddodiad yn ymestyn yn ôl drwy'r canrifoedd i Oes Aur y Cywydd, yr awdl a'r traethodl. Nid ydys yn honni i'r un o'r pedwar lunio cerddi a barodd grac yn nelwau cysegr sancteiddiolaf ein cyfundrefn farddol, ond mae modd ymfalchïo gan iddynt greu diddordeb mewn barddoniaeth a ymledodd drwy ardal gyfan gan effeithio hyd yn oed ar y tyddynnwr a'r gweithiwr cyffredin.

Mae'n werth sylwi yma, hefyd, fod y cerddi cymdeithasol a luniwyd gan Feirdd Ffair-rhos yn gynnyrch pobl ddwyieithog. Cymraeg oedd y famiaith naturiol iddynt ond fe'u haddysgwyd mewn ysgol lle rhoddid y flaenoriaeth i'r Saesneg fel cyfrwng addysgu. Eto, nid oes dim o ddigrifwch y beirdd yn dibynnu ar ddal yr ergyd mewn ymadrodd neu air neu odl Saesneg. Mor wahanol yw'r sefyllfa pan ymdrinnir â gweithiau Beirdd y Cilie, yn arbennig Isfoel, lle

mae'r digrifwch mor fynych yn dibynnu ar ymadrodd Saesneg.

Erbyn heddiw mae llenyddda wedi mynd yn weithgarwch hanfodol bersonol a neilltuedig, yn fath o ymwacâd neu kenosis unigolyddol, ac mae'r bardd yn alltud yn ceisio ymgynabod â'i brofiadau ei hun.' Tra gwahanol yw llenyddiaeth beirdd gwlad Ffair-rhos. Dichon nad drwg o beth fyddai i feirdd heddiw droi o bryd i'w gilydd at bynciau mwy gwrthrychol a chymdeithasol, er mwyn rhoddi mynegiant i gyflwr ysbrydol a materol y gymdeithas. Wrth gynabod yr elfen gymdeithasol yng ngwaith y beirdd gwlad hyn, na ddiystyrwn am funud y ffaith ddiymwad mai o fewn yr unigolyn ei hun y cyfyd pob rhyw gyffro creadigol. Y profiad dynol yn ei amrywiol weddau yw priod faes llenyddiaeth yn gyntaf oll. Ar sail hynny gellid, o ddarllen cerddi Evan Jenkins, Dafydd Jones, Jack Oliver a W.J. Gruffydd, ddysgu rhywbeth amdanynt fel unigolion mewn perthynas â'u cefndir cymdeithasol a diwylliannol.

Er mai agwedd gymdeithasol y beirdd a fydd yn hawlio ein prif sylw yn rhai o'r penodau a ganlyn, nac anghofiwn nad digon yw i'r gwir lenor gyflwyno inni ddarlun gwrthrychol oer o'r sefyllfa gymdeithasol y mae'n digwydd bod yn rhan annatod ohoni. Rhaid iddo hefyd angerddoli'r weledigaeth â'i ymwybyddiaeth oddrychol. Nid croniclwyr dogfennol, caethiwus yw

¹ Gw. Alun Llywelyn-Williams, Ambell Sylw (Dinbych, 1988), t.136.

Beirdd Ffair-rhos ar eu mwyaf llwyddiannus, oherwydd
amlygant gryn ddawn i gyfansoddi'n ddyfeisgar ac i
gyfleu cyffredinedd bywyd mewn dull difyr ac
arwyddocaol. Mae'n werth cofio nad maint a
phwysigrwydd y gymdeithas a'r lle sydd yn rhoi
ehangder i waith llenor a bardd, ond ansawdd y
dehongli.

PENNOD 6

BRAWDOLIAETH Y CILIE

Profodd Beirdd Ffair-rhos benllanw eu llwyddiant yn y chwedegau. Enillodd W.J. Gruffydd ei ail goron genedlaethol yn 1960, a chyhoeddodd ei gyfrol gyntaf o gerddi yn 1961. Ymddangosodd y gyfrol gyntaf o gerddi Dafydd Jones yntau yn 1965, ac yna yn 1966 profodd ei awr fawr ar lwyfan y Brifwyl pan enillodd y goron genedlaethol. Ar ben hynny, yn 1967 dyma Ail Gerddi'r Barbwr yn ymddangos, er mawr lawenydd i ddilynwyr ei golofn farddol yn y Cambrian News.

Tua'r un cyfnod hefyd, yn ne Ceredigion, yr oedd cylch arall o feirdd yn prysur ymenwogi, i raddau trwy gyfrwng y rhaglenni teledu a radio a wnaethpwyd yn seiliedig ar eu cynnyrch barddonol a'u galwedigaeth. Yr oedd Beirdd y Cilie yn symbol o'r hen ffordd Gymreig o fyw ac o'r hen wareiddiad a oedd yn araf erydu yng Nghymru yn ystod y chwedegau. Honnir gan rai haneswyr mai cenedl oedd y Cymry y pryd hwnnw, yn crwydro'n ddigyfeiriad fel llong ar fôr a'i thynged mor ansicr o'i blaen. Yr oedd mor rhwydd glynu wrth yr hen werthoedd er mwyn osgoi gorfod wynebu her y dyfodol. Diau mai adlewyrchiad o'r croestynnu hwn yw'r

dadleuon a geid drwy gydol y degawd rhwng barddoniaeth draddodiadol o'r math a gynhyrchid gan Feirdd y Cilie a barddoniaeth arbrofol fel a gafwyd gan Euros Bowen¹ a Bobi Jones. Yr oedd y farddoniaeth draddodiadol yn cynrychioli sefydlogrwydd a gwarineb y gymdeithas uniaith Gymraeg a'i dull gwledig ac amaethyddol o fyw, a'r moderniaid yn cynrychioli'r gymdeithas ddwyieithog ddiwreiddiau.

Yr oedd barddoniaeth y gymdeithas uniaith wledig yn ne Ceredigion yn grefftus, gyhyrog ei hiaith ac yn gwbl ddealladwy. Nid oedd yn rhaid i gymdeithas o'r fath boeni am iaith a thynged y gymuned leol. Nid oedd rhaid iddi, ychwaith, newid ei dull o farddoni gan fod y cenedlaethau o Daliesin ac Aneirin hyd at John Morris-Jones wedi cymeradwyo'r farddoniaeth honno. Dyma'r adeg y sylweddolwyd gyntaf yng Nghymru nad oedd y gymdeithas wledig ddiwylliedig yn ddiogel mwyach, a phrofwyd hynny y tu hwnt i unrhyw amheuaeth gan drychineb Capel Celyn.² Yr oedd yr iaith bellach yn bwnc gwleidyddol a'r gymdeithas ddwyieithog yn prysur ddisodli'r un uniaith.

¹ Cymh. Euros Bowen, 'Barddoniaeth Dywyll', Taliesin (Gorffennaf, 1965), tt.23-40.

² Gw. Alan Llwyd, Barddoniaeth y Chwedegau (Caernarfon, 1986), t.4.

Wrth ddelfrydu Beirdd y Cilie a'r ffordd draddodiadol o fyw, ni wnâi'r genedl ond troi cefn ar y fateroliaeth newydd, y cynnydd a'r twf yn sgil dyfodiad y dechnoleg fodern. Yng ngeiriau Islwyn Fflowc Elis:

Wedi oesoedd maith o fywyd sylfaenol amaethyddol a theuluol, lle nad oedd dyn byth ymhell oddi wrth gae glas a bedd ei daid, mae'r byd wedi mynd yn lle croch, llachar, di-stop. Mae awyr y dyn cyfoes yn chwibanu ac yn ffrwydro uwch ei ben, ei ddaear yn dirgrynu dan ei draed, ei gaeau'n troi'n drefi dros nos, ei wrychoedd a'i barwydydd yn arwyddion a hysbysebion hyll, a'i blant yn estroniaid iddo. Yn ei arswyd - diarwybod yn ddiau - mae'n naturiol ei fod yn cydio'n dynnach yn yr ychydig dealladwy sy'n weddill o fywyd a fu.¹

Yr oedd bywyd a chymdeithas yn newid a'r hen greffttau gwlad a'r hen ddulliau o amaethu yn diflannu. 'Roedd y diwylliant gwledig yn dechrau colli gafael ac estroniaid yn ymsefydlu ar aelwydydd cefn gwlad Cymru. Nid rhyfedd, gan hynny, i farddoniaeth y beirdd gwlad brofi'n boblogaidd yn y chwedegau argyfyngus a thynghedus hyn. Fel y dywedodd Bedwyr Lewis Jones:

Yn ystod y chwedegau y gwelsom ni'n glir ddadfeiliad yr hen ffordd o fyw yng nghefn gwlad ... Roedd hi'n naturiol fod yna gymhelliad cryf i groniclo'r hyn oedd yn diflannu.²

¹ 'Nodion Golygyddol', Taliesin, Cyf. 10 (Gorffennaf, 1965), t.6.
² 'Llenyddu yn Gymraeg', Y Chwedegau (Caerdydd, 1970), t.25.

Mae Bobi Jones yn wfftio'r duedd atgofus hon ymhlith llenorion a beirdd Ceredigion. Dyma ei farn wrth adolygu Medi'r Gors, gan W.J. Gruffydd, Hen Yd y Wlad, gan Isfoel ac Yn Fore o Felindre, gan Tom Davies:

Mae Sir Aberteifi yn ddigwyddiad cyfoes. Ymhlith siroedd Cymru prin bod yna un mor atgofus erioed wedi bod â hon: daeth atgofio'n ddiwydiant. Yn lle'r hen gyfarchiad a glywem yma ers talwm, 'Sut mae'r awen?' y mae pawb yn holi 'Sut mae'r cof?'¹

Teimlai'r un genhedlaeth newydd fod yn rhaid cofnodi rhai pethau cyn iddynt fynd ar ddifancoll gyda threigl amser. Yr oedd Beirdd Ffair-rhos a Beirdd y Cilie a'u cenhedlaeth, wedi profi mwy o newid yn eu dull o fyw nag unrhyw genhedlaeth o'u blaen. Eu cenhedlaeth hwy o bosibl oedd yr olaf i weld y Gymraeg yn profi awr ei hanterth ar ddechrau'r ganrif ac yna'n dirywio'n ddramatig. I'r beirdd gwlad hyn, yr oedd y Gymraeg yn ffordd o fyw ac yn chwarae rhan lywodraethol ym mhob agwedd ar fywyd. Meddent ar iaith gyfoethog ei phriodddull, ffactor bwysig o'u plaid yn nyddiau'r glastwreiddio.

I lenyddiaeth Saesneg y tridegau, bu dathliad Oes y Peiriant yn ddigwyddiad o bwys mawr. Yng Nghymru, bu'n rhaid disgwyl hyd y chwedegau i Feirdd y Cilie

¹ 'Digwyddiad Cyfoes', Y Faner, 23 Chwefror, 1967, t.2.

sylweddoli fod Oes y Ceffyl drosodd a bod y tractor wedi hawlio ei le ar ffermydd a thyddynnod Cymru. Fel hyn yr ysgrifennodd Alun Jones y Cilie, mewn ysgrif a luniodd pan enillodd ei gyfrol Wobr yr Academi Gymreig yn 1965:

Mae popeth wedi newid yn y Cilie erbyn hyn fel ym mhobman arall, a'r hen gymdeithas wedi chwalu. Aeth pob un ohonynt i'w lwybr ei hun yn ei dro; y fi yn unig sydd ar ôl yn y Cilie erbyn hyn ac 'rwy'n meddwl yn aml iawn wrth weld Dylan y mab yma yn bwrw mas ben bore ar gefn ei dractor a'r aradr heidrolig deircwys yn hongian o'r tu ôl iddo i aredig perci tan y foel yma, beth ddwede fe, pe gwelsai Shors a Simon a minnau a phob o bâr o geffylau ac erydr ungwys wrth yr un gorchwyl hanner canrif a mwy yn ôl.¹

Yn un o'i gerddi olaf, rhoes Alun Cilie fynegiant i'r un myfyrddod sy'n awgrymu mai anodd iddo oedd dirnad a derbyn yr holl newid fu ym myd amaeth. Yn anfoddog iawn y bu iddo ildio i'r chwyldro mecanyddol ar fuarth fferm y Cilie:

Mae'n anodd rhoi'i mewn iddo, cofiwch
Er, hwyrach, mai fe sy'n iawn,
Ond rwy'i bron yn siŵr, er fy oedran,
Y daliwn i dalcwaith llawn.

A dweder a fynner, rwy'n teimlo
'Rhen ysfa'n dod nôl drachefn,
A minnau ar ben yr hytir
Yn barod i godi cefn.

Beth ŵyr efe am aredig,
Â'i deircwys a'i dractor chwyn
Am yr ias o orfoledd tawel,
A'r balchter o ddal y cynn?

¹ 'Dyma Alun Cilie', Taliesin, Cyf. 11 (Rhagfyr, 1965), t.42.

Ond ofer fy edliw bellach,
Ni thâl hi ddim tynnu'n groes,
Rhaid gadael i'r crwt gael 'i gyfle,
A symud ymlaen gyda'r oes.¹

Nid annisgwyl clywed Isfoel ei frawd yn mynegi'r un
chwithdod mewn cerdd hwyliog a luniodd rai blynyddoedd
ynghynt:

Chwythwch gornet y cynhaeaf,
Bloeddiwch yn yr awyr glir,
Dygwch allan y peiriannau
Yn eŷ pryd, â'r dydd yn hir.
Ewch â'r tractor i Barc Cartws,
Rhowch y beinder ar ei ôl;
Torrwch lawr y gwenith melyn,
Sydd fel môr o aur diderfyn
Maes y rhyfel ydyw'r ddôl.

Darfu rhamant y medelwyr;
Shincyn Lewis nid yw mwy;
Aeth cywreinrwydd yr ystodau
I'w beddrodau gyda hwy.
Dafydd Evans, John a Shencyn,
Shaci'r Gweydd a Shincyn Crydd,
Darfu tinc y rhip a'r bladur
Gyda hwynt, a'r campau difyr,
A'u henwau'n perarogli sydd.²

Dyma dystiolaeth Isfoel mewn hunangofiant byr i
ragflaenu ei ail gyfrol farddoniaeth:

Yr oedd yn Genesis yn y wlad, dyfeisiadau a
mecanyddiaeth fel corwynt yn dwyn peiriannau
newydd gan ysgubo hen offer parchus yr
oesoedd dros ddibyn difancoll. Daeth
peiriant llwytho gwair, a mast i bob ydlan,
peiriannau hau ac i hau giwano, peiriant i
hau hadau porfa, ac un i hau mangls a sweds,
ond yr oedd hwn yn hen ar y maes. Daeth y
peiriant mawr dyrnu cyhoeddus ag injian fawr

¹ 'Hiraeth', Cerddi Pentalar, gol. T. Llew Jones
(Llandysul, 1976), t.30.

² 'Y Cynhaeaf', Cerddi Isfoel (Llandysul, 1958),
t.22.

i'w gludo o fferm i fferm, i ddyrnu allan yn yr ydlan ac i'n gwaredu o fwrlwch afiach yr ysguboriau tywyll a myglyd. Ac o'r diwedd ... dyma'r tractor, a hwn sydd bellach fel brenin ar bob fferm, ac wedi gwthio'r ceffylau i'r anialwch yn ôl, ac i'r lladd-dŷ ... Daeth hefyd y byrnwr i symleiddio'r cynhaeaf gwair ac i roi'r gwellt yn gryno ac yn deidi. Daeth lorïau i ddwyn pob nwyddau i'r clos ac i gyrchu pob anifail a mater i ffwrdd, a cherbyd modur i gludo unrhyw un i'r fan a fynno.¹

Nid wylofain uwch y newidiadau a wneir uchod ond eu cydnabod; yr oedd hen oes a ffordd o fyw wedi diflannu ond yr oedd yn rhaid addasu at y byd newydd. Ac wrth i'r newydd anghynefin ddisodli'r cyfarwydd, nid colli geirfa a stôr o dermau yn unig a wneid, ond pensiynu'n barchus ran bwysig o fywyd amaethyddol cefn gwlad. Mae soned rymus gan Alun Cilie yn dangos yn eglur ddigon fod i'r newidiadau amgenach arwyddocâd na chydymffurfio â ffasiynau oes newydd o 'hwsmona':

Bu casglu relics doe o bob rhyw fan
Yn ddolur llygaid drwy'r prynhawn i mi;
Hen geriach nad oedd iddynt mwyach ran
Na lle'n hwsmonaeth ein hoes fodern ni.
Allan o'r stabl a'r cartws aeth y cwbl -
Y certi cist, y gambo fach a'r trap,
Erydr ceffylau o'r ffald, ungwys a dwbl,
Yn bendramwnwgl ar y domen sgrap.

Ond er i'r bois gael hwyl yn eu crynhoi
Wrth gwt y tractor mor ddi-ots a chwim,
Ac i minnau daro'r fargen, heb din-droi
Na hocan, am y nesaf peth i ddim -
Aeth rhywbeth mwy na sgrap drwy iet y clos

¹ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr
(Llandysul, 1965), tt.25-26.

Ar lori Mosi Warrell am y rhos.¹

Mae Alun Cilie wedi sylweddoli nad sgrap yn unig a ddiflannodd o'r clos y diwrnod hwnnw, ond yn hytrach ddiriaethau o'r hen fywyd Cymreig traddodiadol; offer amaethyddol a oedd hefyd yn cynrychioli rhyw ddull arbennig o fyw. Yn wahanol ddigon i Feirdd Ffair-rhos, mae Beirdd y Cilie, neu Fois y Cilie fel y cyfeirir atynt fel arfer, yn tybio mai bendithiol ddigon fu llawer o'r peiriannau hyn: disodlwyd yr hen offer trwm a'r hen ddulliau trwsogl, araf, gan offer a dulliau mwy effeithiol ac effeithlon. Ond fel y gellir synhwyro yn soned Alun Cilie, roedd elfen o chwithdod a hiraeth ynghlwm wrth yr antur. Yn seicolegol, nid hawdd o beth oedd ffarwelio â'r hen greiriau annwyl a'r hen ddull o fyw ac amaethu.

Mynegwyd y newid hwn ym myd amaeth gan J.M. Edwards yntau yn ei bryddestau arobryn. Ym mhryddest 'Yr Aradr', er enghraifft, rhydd y bardd ddarlun cryno o'r arloeswr cynnar yn diwyllio'r tir ochr yn ochr â'r arddwr diweddarach â'i wedd ceffylau. Eithr mae'r dinasoedd aliwn yn galw gan gynnig amgenach ffordd o fyw, a daw'r tractor yn symbol o'r dechnoleg newydd mewn oes o newidiadau. Llwyddwyd yn y bryddest nodedig

¹ 'Sgrap', Cerddi Alun Cilie (Abertawe, 1964), t.12.

hon i gonsurio naws hen oesoedd yn y dynwared modern
ar y triban traddodiadol. Daeth 'newydd oes' a'r
tractor yn etifedd y 'newydd oes' a wawriodd mor
ddisgyfyd ar Gymru:

Clywch yno heddiw guro calon haearn
Etifedd newydd oes. I lawr, yn ôl
Gan rwygo'n hy â'i bedair swch anhygar
Dirion wastadedd dâl.

Careio mynwes y gwyrddlesni sawrus,
Archolli'n rhwydd heb glywed hud a hoen
Y dygn arafwch a wnâi dynnu'r ungwys
Berffaith yn hyfryd boen.

Llusgo'i anferthwch swrth dros gefn y maestir,
Honcian o glwyd i glawdd gan gorddi'r grwn.
Nid oes i'r âr dangnefedd mwy lle bratho
Ysgythrog waniad hwn.

Yntau, na rydd ei droed yn ffresni'r priddlawr,
Ni Wyr ar ei ergydiog lwyfan fry
Esmwyth ymildio tir i'r aradr firain
A sigl ei deuddwrn hi.¹

Yn ei bryddest 'Peiriannau' mae J.M. Edwards, yn
wahanol iawn i'r beirdd gwlad, yn gweld, fel rhai o'r
'Pylon Poets' yn Lloegr, berygl i wareiddiad
diwydiannol beirianoli dynion. Gwneir defnydd arbrolfol
ac arloesol yma o eirfa byd y peiriant:

"Clywch glepian ein morthwylion ar y platiau dur,
Cloncian y gyrdd trymion ar y blociau,
Anthem ein stacato brathog,
Hisian ein crwnan cras,
Chwyrnu'r moduron trydan,
Wedyn, hymian y dynamo".²

¹ Y Casgliad Cyflawn (Abertawe, 1980), t.105.

² Y Casgliad Cyflawn, tt.68-69.

Mecanyddiaeth anwaraidd heddiw a ddisgrifir o'i gyferbynnu â gwarineb yr hen ffordd o fyw a'i ddull amaethu araf a dihoced:

Lle bu ar gaeau ôl y breichiau brwd,
Eu dilyn a wnaeth rhedyn coch a'i rwd.

Dolau yn wag heb gri, heb gi na gwas
Ac aradr lwyd ni ddôl drwy'r glwyd i'r glas.

Segur pladuriau, balchder y caeau c'yd,
Nid aeth crymanau mwy i rynnau'r yd.
Ni thynnodd wedi'r chwalu a'r malu mawr
Mo'r certi a'u pynnau i'r melinau i lawr.

'Roedd nythle'r pryf yng nghraciau'r trawstiau
trwch,
Paill eu calonnau dros y lloriau llwch.¹

Methu â dygymod â datblygiadau'r byd diwydiannol modern a wnâi J.M. Edwards, ac y mae ei bryddest, 'Y Pentref' yn yr un cywair rhamantaidd â 'Ffenestri' W.J. Gruffydd. Hiraethu a wneir am y dyddiau fu pan oedd y crefftwyr wrth eu gwaith yn y gweithdai, a'r capeli yn llawn:

Hir a braf fu'r bore ifainc
A hi'n deg ar fryn a dôl;
Diddig iawn oedd dyddiau gwanwyn,-
Ddoe yn awr ni ddaw yn ôl.

Os felly y ma' hi eto i rywrai,
'Wn i ddim, - nid felly i mi;
Eilfyw'r ydwyf yn fy nghalon
Ein cymdeithas ddifyr ni.

Nid yw'r bardd yn chwennych bywyd amgenach na'r hyn a fedd ar y pryd ac meddai:

... ni fynwn i

¹ Y Casgliad Cyflawn, t.67.

Fyw bywyd amgenach na hwn,
Cael deucorn yr arad i'w dal, a gweld
Ei gloywswch yn trywanu'r grwn.

Peth braf yw i ŵr pan gerddo'i dalar
Deimlo'i wreiddiau'n ddwfn yn y pridd,
A synhwyro mai pennaf pleser ei fywyd
Yw cyd-ffyddio â gronnynau'r ffridd.¹

Nid ar feysydd y fferm yn unig y bu'r newid,
eithr hefyd ar y ffyrdd ac nid hawdd i rywrai fel
Isfoel ac Alun Cilie a oedd yn gyfarwydd â dwyn
ceffylau a chyrt hyd y ffyrdd gwledig yng nghefn gwlad
Ceredigion, fu cynefino ag aruthredd canlyniad y newid
hwnnw. Tarfu a wnaethai ar ysbryd hamddenol ac araf yr
hen ddull o fyw ac nid hawdd oedd cael dianc o'r
neilltu ac osgoi'r carlamu chwyn. Mor ddisgybledig
yw'r mynegiant o'r chwithdod yn y soned isod yr
awgrymir ynddi nad hawdd yw i neb fedru osgoi gwib a
rhuthr yr oes newydd hon:

Rhaid teithio'n araf mwy - Wo! Bess, gan bwyll -
A chadw bellach gyda'r clais yn dynn;
Mae'r heol yma'n llithrig a llawn twyll
Nid i'th bedolau di y'i gwnaed fel hyn;
Mae modur eto'n dyfod ar y tro
Fel ysbryd drwg dihidio'i garlam chwyn,
Paid ti â dychryn a mynd mas o'th go'
Ynghanol rhwysg y gwibio a sŵn cyrn.
Nid ydwy'ti na mi'n gyfarwydd 'chwaith
Â gweld y fath ynfydrwydd ar ein rhawd -
Ni wedi meddwl cael mwynhad y daith
O fynd a dod i'r felin am y blawd.
Un filltir arall a chawn fynd o'r farn
Yn ôl i hamdden gwledig yr hen sarn.²

¹ Y Casgliad Cyflawn, t.141.

² 'Y Ffordd Fawr', Cerddi Alun Cilie, t.63.

Gwêl Alun Cilie ddeuliaeth a chymhlethdod y sefyllfa gyfoes. Ar y naill law, daeth y newid technolegol â bendithion di-rif gan esmwytho ac ysgafnhau byd y gwladwr. Eto, ar y llaw arall parodd y newid materol ddirywiad cymdeithasol ac ysbrydol. Gresyn colli'r hen ddull o fyw a'r gymdeithas wâr a sefydlog, ei chapeli llawn a'i meysydd cynaeafu parablus, "a'u rhigwm ar hoe hogi". Yn ei lle, fodd bynnag, cafwyd hawddfyd y dechnoleg newydd a dwylo meddal anghynefin â thrymwaith. Caiff y paradocs hwn fynegiant drachefn ym marddoniaeth Dafydd Jones, yn arbennig felly yn y cerddi hynny a luniwyd ganddo tua chanol y chwedegau:

Traul - felyn ddydd fu'n llogi
Ei hir aeafau gwyw
I'r fro, hyd ddi-boblogi,
Ond gwelaf ail-arfogi
Yn awr o'm cylch i fyw.

Caed grym o newydd farnau
Y gweithgor sicr o'i gôl;
Lle rhwygai'r wedd swrth-garnau
Gynteddau'r maes yn ddarnau
Ag aradr lusg o'i hôl.

Doeth gyngor hael ei radau
Yw rhan y cyfnod hwn, -
Croes-rygwellt a ffosffadau
O restr y Fridfa Hadau
Yn llathru cylchdro'r grwn.

Amdanaf glawdd y bannau
Traidd cyffro mwy na chynt
Uwch talgylch ucha'r glannau,
A dygn ru'r peiriannau
Yn bylchu hwrdd y gwynt.¹

¹ 'Y Clawdd', Y Cardi, Rhif 1 (Rhagfyr, 1966), t.15.

Molir y newyddfyd a'r mecaneiddio a ddaeth yn ei sgil oblegid iddo liniaru ar waith yr amaethwr. Wedi dweud hynny, mae amryw o gerddi Dafydd Jones yn seiliedig ar ramant y gogoniant a fu. Canu sentimental a dagreuol yw llawer ohono, ac fe geir ei gyffelyb gan W.J. Gruffydd a Jack Oliver. Mewn canu rhamantus o'r math hwn, ymwrthod â'r datblygiadau modern a wna'r beirdd; rhagorach ganddynt gyntefigrwydd dilychwin yr hen gymuned gynt. Fel hyn y mae Dafydd Jones yn disgrifio ffermdy anghysbell y Claerddu a saif wrth geulannau Llynnoedd Teifi:

Deil y nant, heb ruthro nac arafu
Ei phwythyn hirfaith i'r aig,
Gan dreulio'r oesau i grafu
Y ceubwll wrth sawdl y graig.
A phwy a ddengys ei cheulan dreuliedig
Lle nad oes dihatru'r dŵr rhag aredig?

Y mae'r corwynt â'i wawch bytheiad
Cyn daered ei lef ag erioed,
Ac ysbrydion y golau-leuad
Sy'n rhythu fyth rhwng y coed, -
Lle ni ddaeth gwareiddiad llewylch y trydan
I lygru mawredd y fro lwyd, lydan.¹

Ni wnaeth dyfodiad yr oes fodern ond difwyno mawredd yr hen fro i Ddafydd Jones. Amddiffyn y glendid a geid gynt a wnâi ef rhag aflendid y mecaneiddio a'r moderneiddio cyfoes. Arall yw safbwynt Alun Cilie sy'n

¹ 'Y Lluest Unig', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.42.

croesawu'r golau trydan i fferm y Cilie mewn cyfres o
englynion hwyliog:

Cefnodd ar Gilie'r cyfnos, - nid ydyw
Mwy'n dod yma'n agos;
Na phrudd adenydd dunos, -
Nid yw'n awr yn mynd yn nos.

Ar drothwy'r cwt ieir weithian, - y cartws
A'r cwrt ni ddaw bwgan,
A cheir ei lewych arian
Lle'r elwy mwy ym mhob man.

Golau'n y ceginau'n gynnar, - y llofft
A'r holl le'n ddiweddar,
A dunos fll twll dan stâr, -
Lloches y bwci'n llachar!

Â'i dân cyn mynd i huno, - cynhesu'r
Cae nos a gaf wrtho,
Ar ryw flin hwyr fel heno,
Ac yntau'r gwynt oer o'i go.

Fore a hwyr tair lamp fry - i odro
Uwch sodren y beudy,
A lloeren yn lleueru
'R clos o nen talcen y tŷ.

Da was hefyd i shafio, - aeth yr hen
'Cut-throat' i orffwyso;
Gwaedu'r ên ni fydd heno,
Na briw dan ei bwer o.¹

Mae Alun Cilie yn tystio i'r bendithion niferus a ddug
trydan i ffermydd cefn gwlad, ond i'r gwrthwyneb tuedd
Dafydd Jones yw mawrygu'r hen ddull o fyw a'i
ganhwyllau a'i lampau paraffîn. Y realydd a gân yn yr
englynion, eithr y delfrydwr yn y delyneg lle'r
ymwrthyd y bardd â'r sefyllfa gyfoes drwy ffoi i
Afallon y gorffennol pell.

¹ 'Y Golau Trydan', Cerddi Alun Cilie, t.47.

Er derbyn fod i'r dulliau modern o amaethu amryfal fendithion, nid yw Alun Cilie yn derbyn y darlun yn ddigymrodedd ychwaith, oblegid mae yna ryw lais oddi mewn yn edliw iddo ei ddiniweidrwydd hurt. Hyn sydd yn esgor weithiau ar elfen o ansicrwydd ac ansefydlogrwydd yng ngwaith y bardd. Daw hyn i'r amlwg yn y soned 'Gwerthu Llaeth':

Nid oes nyth corryn mwy uwch gwâl y tarw
Na llwch yn llechu fry ar drawstiau'r to,
Mae'r lloi fu'n campro drwy'r sodrenni garw
Fore a hwyr, â'u cutiau'n wag ers tro.
Ac nid yw'r gwartheg mwy wrth raffau 'nghlwm
Yn maeddu'r dom a'r biswail dan eu traed,
Ei hochrau a'u ffolennau'n gaglau trwm,
A'r chwilod dan eu crwyn yn sugno'u gwaed.

Ond er cael beudy gwyn, a llenwi'r siern,
A dŵr i olchi'r sodren fore a nos,
Golau a lloriau concrit - pob consern,
A llwyfan mawr i'r llaeth wrth glwyd y clos,
Mae meinciau gwag y llaethdy'n y cefn cŵl
A'r noe, yn fy nghyhuddo mod i'n ffŵl.¹

Er i'r ffermwr allu elwa ar y datblygiadau diweddaraf ym myd amaeth, eto'n eironig ddigon, mae'n prynu mwy nag erioed o fwyd yn y siop, ac er ei fod yn cynhyrchu llawer mwy o laeth na chynt, prynu menyn a wna gan werthu ei gynnyrch ei hun i'r Bwrdd Marchnata Llaeth. Teimla'r bardd fod rhywbeth gwrthun yn y sefyllfa gyfoes ac na wiu inni ymfodloni'n llwyr ar ein byd fel y mae. Mae rhywbeth o'i le ar y byd sydd ohoni ac nid

¹ 'Gwerthu Llaeth', Cerddi Pentalar: Ail gyfrol o gerddi Alun Cilie, gol. T. Llew Jones (Llandysul, 1976), t.27.

yw Alun Cilie nac Isfoel ei frawd yn fodlon gollwng eu gafael ar yr hen wareiddiad a derbyn pob agwedd ar y bywyd modern arbrofol a pheiriannol. Cymysg yw ymateb y ddau fardd; rhyw chwithdod a gollyngdod wedi eu cyfrododdu.

Mae ymateb Dic Jones i'r newidiadau cymdeithasol ychydig yn wahanol, serch hynny, fel y disgwyliid o gofio ei fod yn perthyn i genhedlaeth dipyn yn iau na Beirdd Ffair-rhos a Bois y Cilie. O'i gyferbynnu â'r genhedlaeth hŷn, yr oedd peirianoli a mecaneiddio yn rhan naturiol o fywyd pob dydd Dic Jones ers ei blentyndod, a'i ymateb iddynt yn llai gochelgar. Dysgodd gan ei feistr, Alun Cilie, am fyd cerdd dafod, ac am y medelwyr gynt a ddeuai i'r "maes aur" adeg cynhaeaf, eithr "ni ddônt 'chwaneg". Nid hiraethu a wna Dic Jones am y gwynfyd a aeth heibio, ond yn hytrach ddathlu dyfodiad y peiriannau a "difai dwf/Dyfais mecanyddion". Nid oes yn ei gerddi ef, felly, ddelweddau madredd a phydredd yr oes heddiw wedi'u gwrthgyferbynnu â'r fro lle gynt y bu gardd a dôl, bwthyn gwyngalchog a phlant yn chwarae wrth ddrws y tŷ a'r cartws.

Mae'n wir nad yw melancoli rhai o Feirdd Ffair-rhos wedi gafael i'r un graddau ychwaith ym Mois y Cilie. Cadwasant hwy eu hymateb i farweidd-dra ac

anghyfanedd-dra cefn gwlad heddiw o dan reolaeth awenyddol. Gwir i Dic Jones, Alun Cilie ac Isfoel yn eu tro edrych yn ôl yn hiraethus ar y gymdeithas ffraeth a fu'n addurno bywyd gynt ar lawr gwlad, ond gwelant fod i'r oes fodern hefyd ei rhinweddau. Nid crinwellt a drysi, mieri a danadl, chwyn ac ysgall yw bywyd i gyd yn ail hanner yr ugeinfed ganrif; mae iddo hefyd ochr fwy cadarnhaol, ac y mae llawer o farddoniaeth Bois y Cilie yn fynegiant o'r weledigaeth gadarnhaol hon.

Ar y llaw arall, mae'r ffenomen optimistaidd sydd yn nodweddu llawer o gerddi Bois y Cilie ar goll bron yn llwyr ym marddoniaeth Beirdd Ffair-rhos. Byw yng ngwlad y gwylltir anhydrin a digyfannedd a wnaent hwy, gan ddefnyddio delweddau pwrpasol i gyfleu'r awyrgylch o farweidd-dra a malltod. Dyma brofiad W.J. Gruffydd:

Yng Nghwm Nant Graig mae'r brain yn wyrdd o
henaint.
Daw dafad gynrhonboenus at bwl mawn
I'w ffyrnig ddawnsio pan fo haf o wres
Yn siglo'r fawnog, cyn i'r gawod law
Erlid y fyddin gler a chaglu'r llithrod.

Ger hendre'r fadfall mae gweddillion ffrwd
Yn llyfu gwahanglwyfus wefl y geulan,
A broga'n llusgo'i draed o grawc i grawc
I leithder mynwent fras ei deidiau ffosil.

. . .

Hen gartws wedi blino ar aeafau
A'i drawstiau yn asennau briw yng nghroen
Ei sinc, yn plygu ar ei liniau cnotiog

I ddisgwyl rhuthr ac wff y corwynt olaf.¹

Mynegiant sydd yma o'r ysgerbydu fu ar fro a chymdeithas, ac y mae pydredd y cartws ac ymddangosiad cynrhon a medfyll yn awgrymu diofalgwch a diffeithwch; mae tai ac adeiladau'n chwalu, gweithdai'n dadfeilio a'r ystlumod yn ymgartrefu ar aelwydydd lle y bu plant a theuluoedd gynt. Ceir bod Dic Jones, yntau, yn sôn am y chwalfa gymdeithasol:

Orest anniben yw'r gweithdy heno,
Hundy gwag ystlumod, a gwynt
Yn ubain yno wrth chwilio a chwalu
Ysglodion a llwch y gweithgarwch gynt.

Mae y drws o dan glwm y drysi,
A chorryn a llyg yn chwarae'n y llwch,
Rhwd yn prysur fwyta dur hen derydr
A lle bu caboli, trueni trwch.

Yno'n eu rhwysg ymdonna'r ysgall
O gylch ei glôs, ac fe'i gwlych y glaw.
A'i deunod yn crynu, geilw tylluan,
Ond wedi'r alwad ei ddeiliad ni ddaw.²

Mewn dwy bryddest, 'Ffynhonnau' ac 'Unigedd', rhoes John Roderick Rees fynegiant i'r un math o newidiadau, gan gyfosod maswedd y presennol a moes y gorffennol. Cyffelyb yw byrdwn y cerddi uchod i'r hyn a geid gan W.J. Gruffydd yn ei bryddestau. Ceir ganddo atgofion rhamantus am yr hen ddyddiau, gan ddwyn i gof

¹ 'Unigedd', Ffenestri a Cherddi Eraill, tt.67-68.

² 'Hen Weithdy'r Saer', Agor Grwn (Abertawe, 1960), t.10.

gymeriadau a theuluoedd a roes fod i gymdeithas
ucheldiroedd Pen-uwch:

Yma y gwelodd Sara oleuni dydd
Yn crafangu'n hwydrwm ar draws y Gors Rydd
Yng nghyflychwyr Ionor, a threiddio'n ddi-graith
Drwy ffenestr ffrâm-bictiwr y parlwr llaith.
Un yn rhagor wrth fwrdd moel y gegin lawn
I'w phorthi â briwsion cynteddau'r mawn,
A throedio'n ei thro hyd lwybrau'r drain
Lle chwythid ei had gan y gwyntoedd main.¹

Erbyn heddiw, ysywaeth, nid oes yma ond creithiau
afiach o'r gogoniant a brofwyd gynt pan oedd y
bythynnod yn llawn a'r gymdeithas amaethyddol ymegniol
yn diwyllio tir yr ymylon. Bellach, wedi deugain
mlynedd:

Yr un hen ros a'i haceri cyndyn
Sydd yma'n gwarchod terfynau'r plwy,
Bryn'rych a Brynmanod, pob un a'i ben ynddo
Heb lewych rhes yn eu mawnen mwy.

Dim un enaid i ddala pen rheswm
Ond heiciwr haf â phac ar ei war,
Wedi ymdroelli i'r gefnen ramantus
O droedio pendilaidd yr heol dar.²

Roedd y math hwn o ganu yn norm yn y chwedegau, a'r
beirdd gwlad a oedd yn bennaf gyfrifol am ei hyrwyddo.
Dyma ganu amgueddfaol sy'n cyfleu awyrgylch o
ddiflastod ac o ddadfeiliad cymdeithasol. Hwyrach mai
W.J. Gruffydd oedd prif hyrwyddwr y dull hwn o

¹ 'Unigedd', Cerddi John Roderick Rees (Llandysul, 1984), t.118.

² 'Unigedd', Cerddi John Roderick Rees, t.120.

farddoni sy'n syrthio weithiau i forbidrwydd
diymgeledd:

Yn nyffryn yr esgyrn sychion
Tagodd y graig yn biws o haearn,
Gwelais yr eryr a'r fwltur
Yn traflynau cnawd y geiriau.

Deifiwyd dail y winwydden
Ar y ddaear sy'n llosgi,
Mae'r gwin yn chwerw
A'r bara yn sur ar ddannedd y plant.¹

Pan dyf y drain yn wyn o bridd y parlwr
A'r niwt ar ginio yn y gegin gefn,
Ni fydd penglogau'r clai ond llwch y cof
Yng nghoffrau Llan-y-beddau-cofio-dim.²

Ni ddaw pelydryn haul i rwydo'r llwch
Na throi ei lamp i ddal y potsiar-gorryn.
Dim ond aroglau doe a'r wedi-braenu
Sy'n oedi hyd ar forthwyl-fargen gnoc,
A gwae'r pererin paciog ar ei balis
Wrth ddal i fynd heb fynd o ddinas Distryw
At lidiart-mynydd borth Paradwys bell.³

Er i'r chwedegau ymddangos i ni heddiw fel degawd o
ddatblygu ac arloesi cymdeithasol ac economaidd, nid
oedd Beirdd Ffair-rhos ond yn edliw i bobl y cyfnod eu
difrawder a'u dibristod o hen grefydd a hen fro eu
tadau. Cymdeithas glaf a ddarlunnir ganddynt,
cymdeithas wedi ei pharlysu gan y diboblogi a chan
lysnafedd heneiddiwch a chrinder.

¹ 'O Anadl, Tyred', Ffenestri a Cherddi Eraill,
t.30.

² 'Pan', Ffenestri a Cherddi Eraill, t.53.

³ 'Ystafell Ffrynt', Ffenestri a Cherddi Eraill,
tt.34-35.

Ym marddoniaeth Bois y Cilie mae bywyd yn dal i dabyrddu o hyd yn y fro er mor fusgrell yw rhannau o'r gymdeithas bellach o'i chyferbynnu â'r hyn a geid gynt. Eto, iddynt hwy, nid encilio'n llwyr a wnaeth yr hen wareiddiad, ond ildio ei le i ddiwylliant y newyddfyd. Er cilio'r hen geffylau gwedd a'r medelwyr, y cymeriadau ffraeth a'r gyfathrach agos rhwng câr a chymdogion adeg cynhaeaf gwair ac ŷd, daeth technoleg newydd i'r fei, safonau newydd i'w meithrin, "Com-bein lle bu'r camu byr", y cyfan yn enw cynnydd. Nid dilorni effeithiau'r cynnydd a wneir, ond yn hytrach ei groesawu; "Mi ganaf mwy, gwyn fy myd".¹ Er mor chwithig fu colli cyfeillach y cynhaeaf, mae Bois y Cilie yn derbyn, yn anfoddog, fod yn rhaid i rai pethau newid er mwyn i gymdeithas fwynhau datblygiadau mecanyddol a thechnolegol. Cymdeithas iachus a diwyd a ddarlunnir gan Bois y Cilie, wrth eu gwaith ar y fferm, yn chwerthin ac wylo, yn hiraethu weithiau am ddoe ond yn diolch yr un pryd am fendithion heddiw. Yn eu cerddi llwyddasant i sicrhau elfen o gydbwysedd hapus rhwng rhamantiaeth yr atgofio hiraethus a'r realaeth honno sydd yn dathlu gorchestion y dydd sydd ohoni.

¹ 'Y Golau Trydan', Cerddi Alun Cilie, t.47.

Yn y gorffennol yn unig y gwêl Beirdd Ffair-rhos eu gwynfyd. Dim ond Dafydd Jones a welodd unrhyw rinwedd yn y datblygiadau diweddaraf ym myd amaeth. I'r rhelyw nid oes i'r presennol yr un diben rhagor na'u hatgoffa o'r golud a gollwyd, o'r cartrefi a chwalwyd, o'r addoldai a fallwyd ac o'r gymdeithas a aberthwyd yn enw cynnydd. Cyffelyb yw eu cwestiynau i'r rhai a ofynnir gan John Roderick Rees:

Beth ddaeth i darfu y gweddill Cymreigaidd?
Heneiddio a darfod, meddal, encilio,
Yn Nhangarn a Gwarllyn mae dieithr leisiau,
Dyrys acenion Manceinion a Warsaw.

Gwyntoedd rhyw chwalfa a'u sgubodd hwythau
O'u morgrugaidd fyw i gorlan unigedd,
I frwydro'n ddewrgalon ar hytir garegog,
A choffa'r arloeswyr fel eira llynedd.

Heneiddio, edwino a tharth y Gors Rydd
Yn lapio ysgwyddau ei gwargam ddydd;
Llwydrew Mihangel yn araf gau
Crebach sianeli ei hanadl frau.¹

Troes carfan o'r beirdd gwlad hyn eu cefnau yn llwyr ar fywyd Cymru yn ail hanner yr ugeinfed ganrif gan drigo yn awenyddol yng Nghymru eu plentyndod. Yno y teimlent fwyaf cyfforddus a diogel, allan o gyrraedd unrhyw berygl a allai suro pethau. Bu'n ymgais barhaus gan y rhamantwyr erioed i ddianc rhag gormes eu byw beunyddiol i ryw hafan gudd ymhell o gyffro byd a betws. A dyna a wneir gan Feirdd Ffair-rhos hefyd yn y

¹ 'Unigedd', Cerddi John Roderick Rees, t.121.

rhan fwyaf o'u cerddi. Nid oes sôn ganddynt am obaith i'r dyfodol yn y pentref wedi'r chwalfa fawr.

Gan mai cyfres o dyddynnod a ffurfiai gymdeithas Ffair-rhos, ychydig o beiriannau trwm a welwyd yn yr ardal hyd nes i lawer ohonynt uno â'i gilydd i ffurfio unedau teuluol mawr. Roedd Bois y Cilie, ar y llaw arall, yn byw ar fferm yn agos i dri chan cyfer, nid nepell o'r môr a'r pridd yn cnydio'n dda ac yn gynnar. Yn wir, cyfrifid fferm y Cilie yn ardal Llangrannog yn "fferm fawr oedd yn ffocws y gymdeithas fach, wledig, gydweithredol, glòs oedd yn bodoli o'i chwmpas".¹ Yr oedd yn fferm mor fawr nes i dad Alun ac Isfoel gyfeirio ati fel y 'Continent'.² Yr ymdeimlad a geir, dro ar ôl tro, yw na phrofodd Fois y Cilie yr un cyni economaidd â'u cyd-feirdd yn ardal Ffair-rhos. Mae darn o hunangofiant Isfoel yn cadarnhau hyn:

Yn yr ugain mlynedd nesaf [wedi claddu'r fam yn 1929] fe fu cyfnewidiadau aruthrol ym myd amaeth a masnach, ac nid ymffrost yw mynegi i ni farchog ar frig y llanw gorau y gallem er cadw yn gydradd â chymdogion, a'u synnu weithiau trwy ddilyn yr oes a oedd yn fodern yn ei gweithgareddau.³

¹ 'Rhagair', Cyfoeth Awen Isfoel, gol. T. Llew Jones (Llandysul, 1981), t.13.

² Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, gol. T. Llew Jones (Llandysul, 1965), t.15.

³ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, gol. T. Llew Jones, t.21.

Gwir i dymor yr hen offer parchus ddod i ben, ond gyda hwynt hefyd collwyd yr hen grefftau galwedigaethol. Yr oedd yn ardal Ffair-rhos ac yn ardal y Cilie fel ei gilydd, gymdeithas o grefftwyr dawnus, ond po fwyaf y defnydd a wneid o beiriannau ac offer newydd, lleiaf oll yr angen am eu gwasanaeth a'u crefft.

Ni fedd amaethon heddiw
Draean o grefft yr hen griw,¹

oedd dyfarniad Dic Jones. Yn yr un modd lluniodd Alun Cilie delyneg i grydd yr ardal, a'i grefft yntau yn "rhan o'r hen fro":

Prin heddiw yw'r rhai'n sy'n ei gofio
Wrth dalcen yr hen dŷ to,
Pan oedd celfyddyd yn falchder
A chrefft yn rhan o'r hen fro.

Yr hirfainc a sil y ffenestr
Yn bendramwnwgl i gyd -
Pedolau a gwadnau treuliedig,
A'r tân bach cynnes a chlyd.

Y llaw'n troi edau'r pwyntredyn
A thrin y gwrychyn a'r cŵyr;
A llwybrau garw'r goledau
Yn arllwys yno'n yr hwyr.

Mi wn mai ofer yw myned
Mwy i wyllo ar y medr;
Mae'r cwm yn rhy ddistaw o lawer
A llwm heb arogl y lledr.²

Nid yw'r bardd yn ildio i sentiment yn ei gerdd, ond yn hytrach mae'n cyflwyno i'r darllenydd ddarlun o'r

¹ 'Medi', Agor Grwn, t.58.

² 'Y Gweithdy', Cerddi Alun Cilie, t.68.

crefftwr wrth ei waith, gan ddefnyddio'r derminoleg berthnasol at ei bwrpas. Mae'r defnydd o'r derminoleg hon yn tanlinellu'r golled a gafwyd pan amddifadwyd y gymdeithas o grefft y crydd. Mae'r pwyslais yn gyson ar grefft, a daw hyn i'r amlwg drachefn mewn soned o waith Alun Cilie i'r gof lleol:

Ar hyd ei oes beth bynnag fyddai'r gamp,
Trylwyredd crefft oedd moto Siôn y go',
Ar bob celfyddyd luniodd mae ei stamp
Yn dal hyd heddiw'n rhyfeddodau'r fro.
O dân ei bentan du â breichiau noeth,
Trwy ddyddiol chwŷs ei ael doi iddo'i doc
Yn plygu i'w ewyllys yr heyrn poeth
Mewn storm o wreichion â deheuig gnoc.
Ond mwy ni chlywir tinc ei forthwyl dur,
Sŵn golym swch nac arogl llosgi carn;
Ac oer yw'r pentan lle bu dawnus wŷr
Yn hwyr seiadu a chyfnewid barn,
Am nad yw Siôn y go'n ei ffedog ledr
Yno i glensio'r dadlau brwd â'i fedr.¹

Colli crefftwr, colli celfyddyd, a cholli darn o gymdeithas. Dengys y cerddi hyn barch y crefftwr geiriau at grefftwyr eraill yn y gymdeithas. Gof oedd tad Alun Cilie ac Isfoel, ac yr oedd yntau'n barddoni yn null y beirdd gwlad. Yr oedd Isfoel hefyd wedi bwrw ei brentisiaeth fel gof a bu'n dilyn ei grefft am ysbaid ym mhentref Pontgarreg, wedi iddo adael y Cilie.² Ond, fel y dywed Alan Llwyd:

Yr oedd y crefftwr gêr yn aml iawn yn grefftwr geiriau yn ogystal, crefft yn esgor ar grefft, a'r parch naturiol a oedd gan y

¹ 'Y Gof', Cerddi Pentalar, t.32.

² Gw. Cyfoeth Awen Isfoel, gol. T. Llew Jones, t.10.

gwladwr at grefft ei fywoliaeth yn hybu'i
barch at y grefft o brydyddu neu lenyddu.¹

Priodol nodi, felly, fod y Saer y canodd Dic Jones
iddo yn meddu ar y ddwy grefft, sef y grefft
alwedigaethol a'r grefft ddiwylliannol:

Mae'r dewin hylaw? Mae'r llaw fu'n llywio
Y morthwyl mawr wrth hoelio mainc?
Mae dawn y crefftwr? Mae'r gŵr a garai
Nyddu'r gerdd wrth naddu'r gainc.²

Dengys Isfoel yr un parch at grefftwr, ac yn ei gywydd
byr, 'Y Fforest', mae'n cyflwyno'r syniad fod y
crefftwr yn defnyddio cymdeithas wyllt ac anwar fel
sylfaen i adeiladu arni "lyfnion golofnau" gwarineb.
Dyry bwyslais ar gyntefigrwydd digyfaddawd y cynefin
gwyllt:

Yma y trecha' mewn trais,
'Nôl ei fraint, wyliai fantais;
Lle'r erlid a llid y llew
Mileinfloedd, gawr melyn flew.
I ladd byth wele ddi-baid
Filitaraidd fwlturiaid.³

'Trecha treisied' oedd cyfraith y dydd. Yna daw'r saer
i'r fforest anwaraidd gan ddewis ei goed a chodi
cartrefi. Yn sgil y diwyllio, magwyd teuluoedd ar
aelwydydd y cartrefi hyn a chrewyd cymdeithas a
chymdogaeth newydd:

¹ Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol-
hanesyddol, t.28.

² 'Hen Weithdy'r Saer', Agor Grwn, t.10.

³ 'Y Fforest', Ail Gerddi Isfoel ynghyd â
Hunangofiant Byr, t.55.

Gwêl aelwyd deg, oleulan,
Adail fwyn ar dawel fan,
Gwêl wely a thŷ a thân
Luniodd â'i law ei hunan;
A gwêl lyfnion golofnau
Deri nobl i'w gadarnhau;
Ffenestri o dderi'r ddôl
A drysau o'r derw oesol
A diddan deulu diddos
Â'i nawdd yn hwn ddydd a nos.

I Isfoel mae'r crefftwr yn wareiddiwr, yn un o sylfaenwyr cymdeithas. Efe sydd yn gyfrifol am symbylu datblygiad, ac ef yw tad pob dyfais. Yr oedd gan fferm y Cilie ei chrefftwyr hefyd, ac un o'r rheiny oedd Shincyn Lewis. Goruchwyliwr gwaith y Cilie ydoedd ac yn arweinydd y fedel. Ymddengys iddo fod yn gryn arwr gan Isfoel gan iddo ysgrifennu cân o wrogaeth iddo adeg ei farwolaeth:

Un o blant dau corn yr arad -
Dyna'i radd aruchel,
Dyna'i ymffrost ef yn wastad
Trwy ei einioes dawel.
Trwy ei chwys y câi ei fara
Gwan ei liw;
Ni feddyliodd am gardota;
Cristion gwiw tra fu byw,
Dyna Shincyn Lewis Troedyrhiw.¹

O golli crefftwyr fel Shincyn Lewis, gofidiai Isfoel na ddeuai neb i gymryd eu lle yn y gymdeithas wledig. Mewn soned sydd yn dwyn y teitl 'Crefftwr', mae'r bardd yn lleisio'i ofn mai mewn amgueddfa yn unig y mae dyfodol i'r crefftwr ac mai yno y bydd, yn ddarlun

¹ 'Shincyn Lewis', Cerddi Isfoel (Llandysul, 1958), t.59.

marw o gymdeithas a fu unwaith mor weithredol ac mor
fyw:

Gof gwlad oedd Twmi'r Efail heb ei sbwylio
Â gweddus ogoniannau gwag ei oes
Fe fynnai glensio'r hoelen cyn noswyllo, -
Ac yma clensiwyd llawer problem groes;
Ymdyrrai ei gymdogion wrth y degau
I'r ffair ac i gymanfa Blaen y Cwm
Ond nid anghofient wedi iro'u cegau
Droi i mewn i 'setlo'r mater', efo Twm;
Trengodd y fegin, - ni ddaw mwy orchwylion, -
Clowyd y senedd lle bu cadw gŵyl,
Ni chlywir tinc na thalent y morthwylion, -
Fe fecaneiddiwyd popeth ond yr 'hwyl',
Ond anfarwolir dithau yr hen bagan,
Cei chwythu'r tân, fel arfer, yn Sain Ffagan.¹

Canodd dau o Feirdd Ffair-rhos gerddi eraill i'r
crefftwr yn y gymdeithas a'r un yw eu safbwynt
hwythau. Y golled o weld encilio o'i ddawn a'i
gyfraniad yw prif fyrddwn y cerddi, a phrin yw'r
gobaith y gwelir ei gyffelyb mwyach. Dywed Evan
Jenkins mewn englyn coffa a luniodd i John Thomas y
crydd ym mhentref Ffair-rhos:

Am bres ni wnâi ddim brysio; - nid robot
Di-drwbwl mohono.
Saer y graen, mae pwysau'r gro
Uwch eiddilwch ei ddwylo.²

Mewn cyfres o englynion milwr, mae Evan Jenkins yn
cyflwyno inni ddarlun cyffelyb i'r hyn a gafwyd gan
Isfoel o Shincyn Lewis. Portreadau ydynt o werinwyr
syml yn cyflawni gwasanaeth deublyg i'r gymdeithas:

¹ 'Crefftwr', Y Dysgedydd (Gorffennaf, 1951),
t.171.

² 'Hen Grefftwr', Cerddi Ffair Rhos, t.75.

'roeddynt yn cyfrannu i economi'r ardal, ac ar yr un
pryd yn cyfoethogi ei bywyd cymdeithasol:

Gwadn a sawdl a gydiai'n siŵr:
"Esgid sâl ni ddal hi ddŵr."
Oedd iaith hen grydd o weithiwr.

Lawog nawn, 'roedd lawn ei glôs,
Nid oedd neb na dydd na nos
Yn amau Ioan Tomos.

Hyfryd iawn ei ddawn oedd o.
Pwy yng Ngharmel fel efô
Yn awel ei weddïo?

Rabi'r lle, a'i ble heb lid.
Angau dall ni ollwng did, -
Wrth dasg ni wasg mwy esgid.

Wrth ei orchwyl â hwyl iach
Canai gainc ar ei fainc fach.
Fe ballodd hynny bellach.¹

Cerdd gyffredinol i'r crefftwr a geir gan Dafydd
Jones, ac enwir offer y cyfrwywr yn gelfydd ganddo:²

Crefftwr lledr, â medr y myn
Wneud rhwydwaith â'i bwyntredyn;
Rhydd hoel-gawod ar stroadur,
A byclau fel perlau pur
I ddu harnais - addurnwaith
Ar gesig wrth gerti gwaith.³

Gorffen Dafydd Jones ei gerdd drwy ganu clod i
grefftwr:

Eofn ŵr a ŵyr fwynhau
Awr trin ei oerfin arfau,
O'i chwys try hedd a chysur
I'w hen gainc, wrth fainc neu fur.
Un a'i hoffter mewn creffftwaith

¹ 'Crydd', Cerddi Ffair Rhos, t.61.

² Gwnaeth Alun Cilie yr un defnydd o'r derminoleg
yn ei gerdd i 'Hen Fwthyn Deio'r Crydd', Cerddi
Alun Cilie, t.45.

³ 'Y Crefftwr', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.55.

O'r tecaf, rhagoraf gwaith.¹

Mae'n arwyddocaol na luniwyd cerddi i'r crefftwr gan W.J. Gruffydd na Jack Oliver. Nid hwyrach mai'r rheswm am dawedogrwydd W.J. Gruffydd ynglŷn â chyfraniad y crefftwr mewn cymdeithas yw mai ei gynnyrch eisteddfodol yn bennaf a welodd olau dydd hyd yma, ac er bod llawer o hwnnw yn null y bardd gwlad, ni chynnwys ganeuon ond i ychydig iawn o bobl ardal Ffair-rhos. Canu i destun a wnâi W.J. Gruffydd yn bennaf, ac nid ymateb i unrhyw gymhelliaid cymdeithasol gwaelodol. Eto nid oes amau pwysigrwydd y crefftwr mewn cymuned wledig, ac yn ôl Iorwerth Peate nid yw'n bosibl esgor ar lenyddiaeth o bwys y tu allan i'r gymdeithas uniaith wledig o grefftwyr:

Dywedodd un beirniad llenyddol rai blynyddoedd yn ôl na ellir cael artist mawr ond mewn cymdeithas sy'n cynnwys corff helaeth o grefftwyr. Credaf fod y gosodiad yn gywir, a dyna un rheswm paham na chredaf i, yn wahanol i amryw o'm cyfeillion y mae gennyf barch i'w barn, y gall artist mawr o Gymro gyfodi yn swbwrbia Lerpwl neu Gaerdydd; dyma un rheswm paham na chredaf i fod Mr. Saunders Lewis, er enghraifft, yn gymaint artist â Kate Roberts.²

Er cymaint fu cyfraniad y crefftwr i ardaloedd Ffair-rhos a Llangrannog, mae'n anodd derbyn mai mewn

¹ 'Y Crefftwr', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.56.

² Dyfodol ein Llenyddiaeth: Llenyddiaeth Gymraeg mewn 'Cymdeithas Ddwylieithog' (Llandybïe, 1962), t.6.

cymdeithas wledig yn unig y gellir esgor ar artist o faintioli. Damcaniaeth Iorwerth Peate ydyw mai'r gymdeithas sydd yn cynnal crefftwyr sydd hefyd yn creu artistiaid, ac mai'r un parch at grefft sydd yn meithrin y ddwy gelfyddyd. Mae'n bosibl derbyn y ddadl i ryw bwynt, ond wedyn mae'n rhaid cofio i artistiaid mawr gael eu geni a'u magu mewn anialwch diwylliannol dinesig. Mae'n wir dweud, serch hynny, fod celfyddyd y bardd a chelfyddyd y crefftwr yn gorgyffwrdd yn fynych iawn yn hanes barddoniaeth wledig a bod y gymdeithas a'u creodd yn parchu cyfraniad y bardd gwlad a chyfraniad y crefftwr, y naill fel y llall, â'r un sêl ac anwyldeb.

Soniwyd eisoes yn yr astudiaeth hon, ei bod yn bosibl rhannu trigolion llawer o'n hardaloedd gwledig yn fras yn ddwy garfan, gyda rhai yn perthyn i 'Buchedd A' a'r gweddill i 'Buchedd B'. Y parchusion capelog a oedd yn cydymffurfio â'r *status quo* a berthyn i 'Buchedd A', tra cyfrifir y rheini a berthyn i 'Buchedd B' yn dipyn o adar brith, yn rebeliaid, yn gicwyr dros y tresi. I aelodau 'Buchedd A' y rhoes Beirdd Ffair-rhos sylw yn eu barddoniaeth, y gweinidogion a'r athrawon parchus, blaenoriaid Carmel a gweddiwyr brwd Caersalem. Nid oes sôn o gwbl am ddeiliaid 'Buchedd B', y bobl hynny na fyddent yn

cydymffurfio â rheolau anysgrifenedig y grefydd ymneilltuol yn yr ardal. Pobl sobr a bucheddol yw gwrthrychau Beirdd Ffair-rhos, a'u llinyn mesur yn un cyffelyb i un Crwys ac Owen M. Edwards. Er i'r Athro W.J. Gruffydd herio'r cysyniad o ddelfrydu'r werin yn Hen Atgofion,¹ mae'n amlwg fod Beirdd Ffair-rhos yn hapus i gynnal y ddelwedd draddodiadol o'r werin ddiwylliedig, grefyddol a bucheddol. Fel y mae John Rhŷs a D. Brynmor-Jones yn ei ddweud yn The Welsh People,² creadigaeth y Diwygiad Methodistaidd a'r diwygiadau eraill yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd Cymry cefn gwlad i raddau helaeth, a chan fod llawer o Feirdd Ffair-rhos yn bobl flaengar yn y capel, yr oedd rhinweddau moesol traddodiadol y werin yn apelio atynt: gonestrwydd, Sabotholrwydd, dirwest, duwioldeb, darbodusrwydd, cariad at addysg, ac yn y blaen. Ond y gwir yw fod pobl 'Buchedd B' hefyd yn y cylch ond iddynt gael eu diystyru yn gyfan gwbl gan y Beirdd. 'Roedd, a deil o hyd, ddwy set o werthoedd, dwy ffordd o fyw yn y cylch, dwy ffordd gysylltiedig yn cyd-fyw, ac eto'n wahanol. Gellir cyfeirio at y "werin gyffredin ffraeth" ar y naill law, a'i chymeriadau anghyfrifol a oedd mor hoff o

¹ Hen Atgofion (Aberystwyth, 1937), tt.83-99.

² The Welsh People (Llundain, argraffiad 1906), tt.472-474.

ganu'r dafarn ond na fyddent byth yn tywyllu drws y capel ond ar achlysuron arbennig. Ar y llaw arall, fe geir y werin ymdrechgar, ddeallus, prynwyr llyfrau a chylchgronau, dirwestwyr, ceidwaid y Saboth, cyfranwyr at achosion da, Rhyddfrydwyr fel arfer ac yn awyddus i'w plant i ddod 'ymlaen yn y byd'. Drwy anwybyddu deiliaid 'Buchedd B' y mae Beirdd Ffair-rhos wedi dewis hepgor un ffordd o fyw ac un elfen amlwg yng nghymeriad y fro. Er y byddai Evan Jenkins yn mwynhau cwmniaeth y dafarn yn gyson yn Cross Inn, ni ddewisodd roddi mynegiant iddi yn ei gerddi. Gwir hefyd i Jack Oliver fynychu tafarndai Llanbedr Pont Steffan, ond ni chaiff yr un aelod o'r frawdoliaeth honno le amlwg yn ei gerddi. Yr oedd safonau ymneilltuol eu magwrfa yn atal y beirdd rhag sôn am hynt a helynt pobl o deip 'Buchedd B'. Yn hytrach, yr oeddynt am feithrin y delfryd o werin 'Buchedd A', y rhinweddau a berthyn iddi hi a fyddai'n apelio at lenorion eraill a phregethwyr ymneilltuol. Yr hyn a wnaeth Beirdd Ffair-rhos oedd dilyn patrwm un rhan o gymdeithas, sef 'Buchedd A', a honni ei fod yn disgrifio pawb a phobun yn ddiwahân yn eu hardal. Creu propaganda oedd hyn, cynnal delfryd y capel, dyrchafu moesau ymneilltuol, ond yr oeddynt hefyd yn gosod nod i'r gymuned leol i ymggyrraedd ato.

Wrth fynd i'r afael â cherddi brawdoliaeth Bois y Cilie, mae'n amlwg fod 'Buchedd B' yn cael lle llawer mwy blaenllaw ganddynt hwy. Gwir fod cyfartaledd 'Buchedd A' a 'Buchedd B' yn gwahaniaethu o fro i fro, ac y mae lle i gredu mai tua chwech o bob deg oedd yn perthyn i 'Fuchedd A' yn ardal Llangrannog ddechrau'r ganrif.¹ Er i drigolion 'Buchedd A' gael peth sylw gan rai o Fois y Cilie, 'Buchedd B' a oedd yn hawlio eu diddordeb gan amlaf. Cwyn fawr Isfoel oedd fod pobl yn mynd yn rhy debyg i'w gilydd, fel 'postage stamps' chwedl y bardd. Ac oherwydd hynny, yr oedd cymeriadau hynod a gwreiddiol o ddiddordeb mawr iddo. Dyrchafai y 'caritors gwlad' hyn gan eu bod yn ei dyb ef yn mynd yn brinnach o ddydd i ddydd. Caritor gwlad oedd Isfoel ei hun, yn rhegwr, yn ddiawlwr, ac yn fynychwr tŷ tafarn. Mae'n crybwyll llawer o gymeriadau'r fro yn ei gyfrol atgofion, Hen Yd y Wlad,² ac y mae'r rhan fwyaf ohonynt yn lliwgar a ffraeth. Y mae'r hanesyn isod, er enghraifft, am 'Shaci Pantrynn' yn amlygu diddordeb Isfoel yng nghymeriadau gwledig a doniol bro ei febyd. Sôn a geir yma am Shaci yn pregethu yn ei feddwod weithiau am oriau; safai ar bont Pen-parc ar ei ffordd adref o dafarn Cwmtedu:

¹ Life in a Welsh Countryside, goln. Alwyn D. Rees ac Elwyn Davies (Caerdydd, 1960), t.16.

² Hen Yd y Wlad (Llandysul, 1966).

Yr oedd ei bregeth fynychaf yn cyfeirio at ryw dro gwan yn hanes rhyw un o'r ardal, ac yntau yn ei ddiod yn cael hwyl ar wyntyllu'r achos, peth na wnâi, efallai, pan yn sobr, a'r mater bob amser yn seiliedig ar adnod, a honno fel petai wedi ei chyfansoddi i gwrdd â'r amgylchiad. Er enghraifft, buasai yna bâr ieuanc yn caru, y ferch mewn trwbl, a'r mab yn gwadu ei gyfrifoldeb trwy lawer o esgusodion ac ystrywiau. Shaci yn codi ei destun o flaen torf fawr yn yr awyr agored ar ganllaw'r bont, - "Pa fodd y glanha y llanc ei lwybr, &c" ac yn mynd i'r fath hwyl a gorfoledd oni fyddai'r gynulleidfa yn plygu eu pennau mewn cywilydd, ac yn gorffen ei bregeth yn annog pawb i gyfaddawdu â'r Hollalluog ...Dywedir fod y prynhawn wedi cerdded ymlaen i'r hwyr, a phawb, yn lle mynd i lan y môr, yn cyfeirio am adre wedi eu syfrdanu, a dagrau yn llifo dros eu gruddiau.¹

Wedi ei dal hi hefyd yr oedd William Lloyd pan ddaeth ef ac Isfoel adref o ocsiwn yn yr ardal unwaith:

Wrth ddod adre 'roedd rhaid galw yn y Crown, a'r tafarn yn llawn o bobl yr ocsiwn ... Ar y ffordd adre chefais i erioed fwy o ddifyrrwch nag wrth glywed William yn adrodd rhai o'i strôcs, a phob hyn a hyn yn dweud, "Fe fydda'i dan y gyrdd heno, ond fe fydd Elen yn reit fory 'to, un waith mewn oes yw hyn". Ar ôl cyrraedd Felin Huw, lle'r oedd William yn byw ar y pryd, ac wedi disgyn o'r cart, fe safodd â'i gefn ar y wal â'r drws ar agor. "Fe fydda' i dan y gyrdd 'nawr", meddai. Hithau Elen y wraig yn clywed a deall y sefyllfa. "Dere di miwn 'ma bachan", meddai, "i mi ga'l siarad â ti". "Na'r ffact yw hi, Elen, ond paid a bod yn grac iawn, unwaith mewn oes mae hyn yn digwydd, a 'rwy'n ffrind i ti heno. 'Ry'n ni wedi hela oes gysurus iawn, ac 'rwy'n ffrindach i ti heno nag erioed. 'Rown i'n ffrind iawn i ti pan own i yn was yn Llwynwermwnt, pan own i'n dod lawr i garu, ond heno, 'rwy't ti fel y butterfly, a gobeithio fod gennyt gwpaned

¹ Hen Yd y Wlad, tt.25-26.

o de yn barod i ni'n dou, a'r special extra
jam fel arfer, waeth 'rwyf ti yn better cook
in the country.¹

Oriel o gymeriadau doniol sydd gan Isfoel, pob un
ohonynt yn cyfrannu at hynodrwydd hwyliog y gymdeithas
yr oedd ef yn perthyn iddi. Un o gydweithwyr Isfoel o
gyfnod y dauddegau oedd Ifan Harris, mab teiliwr bach
Dihewid:

Yr oedd ganddo saith o blant o'r wraig gynta
a phump o'r drydedd. Yr oedd dau o'r rheini
(o'r drydedd) yn ddwarffiaid, - mab a merch.
Daeth rhyw afiechyd i'r tŷ pan oeddynt yn
byw yn Nolwylan, a bu'r dwarffyn bach mron a
gadael, a dywedai Ifan ar ôl hynny y buasai
Harri (y dwarffyn) wedi marw oni bai iddo
gael dŵs o *Kill and Cure* gan Dr. Jones!²

Nid portreadau o saint sobr a geir uchod, ond deiliaid
'Buchedd B', pobl yr ymylon a chymeriadau ffraeth a
oedd yn rhoddi lliw i gymdeithas ac amrywiaeth i
unffurfiaeth byw a bod, mewn ardal wledig yng nghefn
gwlad Ceredigion. Dyma'r math o gymeriadau a fyddai'n
denu sylw Bois y Cilie, a hynt a helynt y cymeriadau
lliwgar hyn, wrth gwrs, a groniclir drachefn yn eu
cerddi. Dyma Isfoel, er enghraifft, yn cyflwyno inni
un o gymeriadau'r fro:

Rhyw fenyw ddau ddwbwl oedd Siân Dolgoy-fach
'Roedd weithiau'n garedig ac weithiau'n hen
wrach,
Dydd Sul yn y capel, anghofia'i mo'i sen,
Yn 'nelu ei dwrn ac yn ysgwyd ei phen.

¹ Hen Yd y Wlad, tt.56-57.

² Hen Yd y Wlad, t.61

'Roedd Siân ym mhob ocsiwn â'i basged yn llawn
Cacennau am geiniog, rhai braf, melys iawn;
'Rwy'n cofio fy ngheiniog yn llosgi fel tân,
A'i diwedd, wrth gwrs, oedd ei hestyn i Siân.

Rhyw ing a gorfoledd yw'r einioes i gyd,
Tu draw i bob cwmwl mae heulwen o hyd;
'Rwy'n maddau i Siân am anelu ei dwrn,
A'i rhoi yn y nef am y gacen o'r ffwrn.¹

Mae Josi'r Potsier yn dipyn o arwr ganddo hefyd, a
hynny am ei fod yn llwyddo i osgoi cael ei ddal gan yr
awdurdodau:

Fe ŵyr ei ffordd drwy'r fagddu, -
Pa waeth os tyr y wawr?
Mae'r Ciper anrhydeddus
Ag yntau'n ffrindiau mawr;
Fe'i pryn a'i werthu ddwywaith
(Y nef-anedig rôg)
Heb hidio dim fod llathed
O samon dan ei glôg!²

Mae gan Dic Jones yntau oriel o gymeriadau ffraeth a
serchog, sydd yn deyrnged braf i werin ei fro - Twm
Shot, Benj, Nhad, Ellen Ann, Sam Glasgoed, Gwendraeth,
Sam y Cringae a llawer o rai tebyg iddynt. Darlunnir y
cymeriadau oll gydag afiaith a gostyngeiddrwydd.
Efallai mai yn y cerddi cyfarch hyn y gwelir
Dic Jones ar ei orau a saif yn llinach yr hen
gywyddwyr gynt a fyddai'n annerch a chanmol gŵr o

¹ 'Siân Dolgoy-fach', Ail Gerddi Isfoel ynghyd â
Hunangofiant Byr, t.58.

² 'Y Potsier', Ail Gerddi Isfoel ynghyd â
Hunangofiant Byr, t.71.

dras.¹ Sylwer hefyd na phriodolir i'r cymeriadau unrhyw briodoledau crefyddol cryf nac ysbrydol. Eto, yr oedd amryw ohonynt yn fynychwyr moddion gras ar y Sul. Cymeriadau anghyffredin braidd ydynt, o roddi ein llinyn mesur ni arnynt, ond eto rhaid gofyn fel Parry-Williams gynt, pwy wedi'r cyfan sydd yn gyffredin, ai Twm Shot ynteu ni:

Pe meddwn ddawn gyffelyb i Ap Gwilym
Mi ganwn gywydd mawl i'r hen Dwm Shot,
Y gŵr y chwerddais lawer am ei smaldod
Cyn gweld beth oedd o dan y pedair cot.

Cydchwerthin wnawn, myfi a'm criw drygionus,
A chwarddai Twm mor llawen, llawn, â mi,
Y naill am ben y llall, o'r braidd y gwyddech
Am bwy yr oedd y jôc, ai Twm ai ni.

Siawns na welech Twm, ar dramp, yn codi
Darn o bapur lliw oddi ar y llawr,
Neu flodyn bach o'r clawdd, i'w ychwanegu
At fedals dirifedi ei gôt fawr.

. . .

'Choeliais i fawr o straeon yr hen sowldiwr,
A chredais gyda'r lleill mai ffŵl y gŵr;
Gwawdiais ei wisg - y pedair cot a'r pwtis,
Ond erbyn heddiw nid wy' lawn mor siŵr.²

Mae brawdoliaeth Bois y Cilie yn ymhyfrydu yn yr 'adar brith' hynny a fyddai'n cyfoethogi bywyd yr ardal. Un o'r adar hynny oedd Sam y Cringae y canodd Dic Jones delyneg iddo. Nyddwyd y gerdd mewn iaith naturiol ddiffriliau:

¹ R.M. Jones, Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972 (Llandybïe, 1975), t.78.

² 'Twm Shot', Agor Grwn, t.12.

Nepell o'r fan lle trigwn gynt mae mynwent
A llawer math o dderyn yn ei chôl,
A mynnwn, pe gallaswn eu dadeni,
'R hen Sam y Cringae gyda hwynt yn ôl.

Sam a fyddai'n llonni pob cae tato, a'i ddywediadau yn
achos digrifwch i bawb a fyddai yno:

Rhown lawer am gael clywed eto hanes
Ei 'slawer dy'n jociâ yn y plas,
A'r ffrâs o Saesneg brith bob tro yn frithach
Pan dd'wedai stori'r Syr ar ôl y ras.

Cawn, bob pryd bwyd un o'r storïau lliwgar,
Un arall wedyn wedi gorffen gwaith,
Bu'n 'folon marw' ym mhob un ohonynt -
Nid hollol fodlon y tro olaf, 'chwaith.¹

Trueni, felly, na fyddai Beirdd Ffair-rhos, hwythau,
wedi sicrhau anfarwoldeb i rai o gymeriadau ffraeth eu
bro drwy eu gwneud yn wrthrychau cerddi. Ynghlwm wrth
y cymeriadau hyn yr oedd llawer o ddigrifwch, ac
efallai mai'r ffenomenon hon syn peri bod y sawl sydd
yn ymhyfrydu mewn barddoniaeth ysgafn a chellweirus
wrth eu bodd â gwaith Bois y Cilie. Y ffaith mai pobl
'Buchedd B' oedd llawer o'r cymeriadau unigryw hyn a
oedd yn creu'r digrifwch mor fynych. Pobl cyfeillach y
dafarn oeddynt, yn hoffi eu gwydraid ac yn meddwi o
bryd i'w gilydd. Ond yn bennaf oll, yr oeddynt yn
wahanol i bawb arall, ac yn yr arwahanrwydd hwn yr
oedd eu gogoniant i Fois y Cilie. Yr oedd pobl
'Buchedd A' ar y llaw arall yn ymhyfrydu mewn

¹ 'Sam y Cringae', Agor Grwn, t.55.

unffurfiaeth, yn y norm, mewn set o werthoedd a safonau pendant. Talu gwrogaeth stoc i'r bobl hyn a wnâi'r bardd gwlad fel arfer, yn hytrach nag ymhyfrydu yn eu arwahanrwydd. Rhaid cydnabod bod cydymffurfio'n rhinwedd i bobl 'Buchedd A'. Fel yr awgrymwyd uchod, y mae hiwmor yn elfen bwysig iawn ym marddoniaeth Bois y Cilie, ond prin iawn yw'r elfen honno yng ngherddi Beirdd Ffair-rhos. Fel llawer o'r hen feirdd gwlad, credai Isfoel mewn difyrru a diddanu ei gynulleidfa. Dyna pahan mai barddoniaeth ddisgrifiadol a geir ganddo, a chan amlaf ni cheir yn ei waith fyfyrddod dwfn (chwedl yntau) yn troi o gwmpas un ddelwedd arbennig neu glystyrau ohonynt. Mwynhau yr hyn a oedd yn mynd ymlaen bob dydd o'i gwmpas a wnâi Isfoel a dal yr olygfa mewn cân ac englyn. Wrth gwrs, yr oedd ganddo ddigon o eirfa a digon o ddychymyg i addasu geiriau at ei ddefnydd ei hun ac at bwrpas y gynghanedd. Efe yn bendant yw pennaf bardd yr englyn digrif yng Nghymru, ac erys o hyd yn brif feistr yr englyn beddargraff digrif. O 1953 ymlaen, cafodd lwyfan parod yng nghylchgrawn yr Urdd, Blodau'r Ffair, ac yr oedd y math hwn o ganu'n gydnaws ag ysbryd Bois y Cilie. Mae adeiladwaith englynion Isfoel yn gadarn bob tro a'r llinell olaf yn taro deuddeg bron yn ddieithriad:

Llygoden

Lleddais un a dyllodd y sach, - ond daeth
Eto un gyfrwysach;
Mae hon off heb - myn yffach! -
Ei dala byth, y diawl bach.¹

Y Diogyn

Tra'i wraig yn troi a'i regi - enjoyai
Ei joien a phoeri;
Yn y farn gweiddodd arni
- Apêl o'r tân, - "P'le 'rwyd ti!"²

Y Dyn Eira

Un di-fold wedi ei fildio - yn lysti,
Heb glustiau na dwylo;
Dyn di-wneud, di-enaïd o,
A'i byls oer below zero.³

Gallai Alun Cilie hefyd gyfansoddi englynion a cherddi yn yr un cywair ysgafn a hwyliog; nid rhyfedd gan hynny i D.J. Roberts ddweud mewn gair o gyflwyniad i'w gyfrol gyntaf:

Cyfansoddodd y bardd y Cerddi hyn er mwyn i werin ei fro gael eu mwynhau. Yr oedd diddanu'r gymdogaeth yn rhan o'r pwrpas. Ac nid oes dim yn well gan yr ardal na chlywed Alun Jones yn darllen ei farddoniaeth yn gyhoeddus. Iddo ef y mae crefydd, yr iaith, a hanes ardal a chymdeithas yn cyd-gyfarfod mewn barddoniaeth.⁴

Un o gywyddau digrif gorau Alun yw hwnnw i'r Pwll, creadur di-werth hollol i amaethwr fel Alun. Gellid

¹ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr,
t.40.

² Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr,
t.85.

³ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr,
t.46.

⁴ 'Cyflwyniad', Cerddi Alun Cilie, tt.4-5.

dychmygu'r hwyl a gâi'r gwrandawyr yn gwrandao ar y darn isod yn nhafarn Brynhoffnant lle y byddai'r beirdd lleol yn cyfarfod i drafod eu gwaith, ac Alun fel brenin yn eu plith:

Gweddw yw bro o guddio'i branc
A thewi o'r wyrth ieuanc;
Aeth o'r byd, ei ruthr a'i bwys,
Gi bridog i baradwys,
A manod storom Ionawr
Yn lluchio a lluwchio'r llawr.

Cropio hirflew y dewin,
Trwsio'i dor, trasho ei dîn,
Penôl lân, ddi-wlân fu'i loes,
Noethi hon aeth â'i einioes.
Pori gwallt crwper y gwan,
Treio gwneud llew o'r truan.¹

Ychwanegir at y digrifwch gan mai canu marwnad i bwdl yn null y Cywyddwyr gynt a wneir. Yn wahanol i Feirdd Ffair-rhos, credai Bois y Cilie mewn creu hwyl a miri ymhlith carwyr y pethe hefyd. Iddynt hwy nid rhywbeth sych i'r ychydig rai oedd barddoniaeth ond cyfrwng i bawb ei fwynhau yn y papurau lleol, ar lafar neu mewn cylchgrawn. Afraid pwysleisio nad oedd dim yn elitaidd yn eu dull hwy o farddoni. Gallai Dic Jones yntau fod yr un mor ddifyr a dychanol hefyd ar dro, fel yma yn ei gywydd i Fois yr Hewl:

Ceidwaid y tarmacadam
Yn byw ar jocs a bara jam.
Un awr i fwyta'r cinio
A dwy awr i'w wared o.
Dwyawr gŵl i ddod i'r gwaith
Awr ar hewl adre'r eilwaith.

¹ Cerddi Alun Cilie, t.40.

Dwy ar ôl i gadw'r hewlydd
Onid wyth sy' yn y dydd.¹

Mae sylwgarwch a greddf y gwladwr yn amlwg yng nghynnyrch y rhan fwyaf o frawdoliaeth y Cilie. O'u cymharu eto â Beirdd Ffair-rhos, mae eu hiaith yn fwy llafar a 'slanglyd' chwedl Parry-Williams. Collfarnwyd tuedd Bois y Cilie i ddefnyddio geiriau Saesneg yn eu cerddi gan Euros Bowen:

Un o arferion anffodus ysgol y Cilie yw arfer geiriau Saesneg mewn cerddi er mwyn bod yn ogleisiol. Os na ellir difyrru a phigo mewn Cymraeg effeithiol, baswn i'n barnu mai gwell fyddai i'r ysgol hon roi'r gorau i luchio ffwlbri macaronig at eu darllenwyr yn enw prydyddiaeth.²

Credaf, mewn gwirionedd, fod Bois y Cilie yn clywed mwyfwy o hyd o ymadroddion Saesneg yn britho iaith eu cymuned ac iddynt fabwysiadu'r arferiad hwn yn eu barddoniaeth er mwyn creu difyrrwch. Fel y credai John Morris-Jones fod geiriau barddonol a rhai anfarddonol yn y Gymraeg, credent hwythau fod geiriau Saesneg a oedd yn eu hanfod yn ddigrif, ac yn arbennig felly o'u defnyddio ochr yn ochr â geiriau Cymraeg. Gyda'r blynyddoedd datblygodd yr arferiad hwn yn ffasiwn sydd yn parhau o hyd ymhlith timau Talwrn y Beirdd. Ar y llaw arall, gellid awgrymu bod Euros Bowen a Beirdd

¹ Agor Grwn, t.54.

² 'Dau Fardd', Taliesin, Cyf.16 (Gorffennaf, 1968), t.105.

Ffair-rhos yn perthyn i ysgol a gredai mai dim ond yr iaith fwyaf safonol a oedd yn addas i'w defnyddio mewn barddoniaeth. Tuedd barhaus Dafydd Jones, er enghraifft, oedd defnyddio geirfa bryddestaidd y ganrif ddiwethaf yn ei gerddi hir, ac y mae llawer o eirfa ac ymadroddion Beiblaidd yn britho'r rhan fwyaf o gerddi W.J. Gruffydd. Jack Oliver yn unig, o blith Beirdd Ffair-rhos, a roes gynnig ar lafareiddio ei farddoniaeth yn bennaf, mae'n debyg, er mwyn iddi gael ei chanu a'i hadrodd ar lwyfan cyngerdd neu eisteddfod. Da gan Fois y Cilie, fodd bynnag, newid cywair eu hieithwedd yn ôl y galw, a gallent lunio cywyddau a sonedau mor safonol eu hiaith â Beirdd Ffair-rhos, ond gallent bryd arall, greu englynion a chywyddau ysgafn gan ddilyn idiom lafar bob dydd. Yr oeddynt hwy wedi mabwysiadu a chreu eu safonau llenyddol ac ieithyddol eu hunain ac yr oedd ganddynt ddigon o iaith wrth law i'w haddasu yn ôl y galw. Fel y dywed Saunders Lewis mewn adolygiad ar Cerddi Alun Cilie:

Alun Jones is a master craftsman. First in language. A poem is destroyed by a single fault in grammar, by a wrong preposition - for prepositions are in Welsh the Achilles heel of unhappy bilingual writers. You can trust yourself to Alun Jones. He is simply, simply right and sure. He knows his language as he knows his fields. He was brought up in

it and them. His Welsh is not a glove he puts on. It is the skin of his mind.¹

Fe ellir addasu'r geiriau uchod hefyd i ddisgrifio Beirdd Ffair-rhos. Wedi'r cyfan cawsant hwythau eu geni a'u magu mewn cymdeithas a oedd i bob pwrpas yn uniaith Gymraeg. Ychydig Saesneg a siaredid yng Ngheredigion pan oedd y beirdd hyn yn ifainc, gan mai'r unig Saesneg a glywid oedd ar y radio, a'r unig Saesneg a ddarllenid oedd yn y Welsh Gazette a'r Tivyside, dau bapur wythnosol a gâi eu dosbarthu drwy Geredigion ac a ddarllenid o glawr i glawr gan y teulu. Ar wahân i hynny roedd pawb bron yn y broydd Cymraeg yn byw ac yn gweithio trwy gyfrwng yr heniaith.

Diau mai'r parch at y Gymraeg a'i diwylliant sy'n egluro pam y bu i'r beirdd ymgynabod â holl rychwant llenyddiaeth Gymraeg drwy'r oesoedd. Nid oes gan Alun Cilie nac Isfoel gerddi o gwbl yn y *vers libre*, er bod gan Dic Jones a T. Llew Jones lond dwrn rhyngddynt a phob llinell wedi ei chynganeddu. Mae cerddi Bois y Cilie wedi eu gwreiddio'n ddwfn yng ngorffennol llenyddiaeth Cymru, ac ychydig iawn o newydd-deb a geir yn eu defnydd o fesurau o'u cymharu â rhai o Feirdd Ffair-rhos, sydd yn fwy tueddol o ddilyn y

¹ Western Mail, 5 Rhagfyr, 1964, t.5.

ffasiwn ac ymgynraedd at ddull newydd o gyfansoddi. Y cywydd a'r englyn yw'r ddau brif gyfrwng yng nghyfrolau ysgol y Cilie, ac y mae ganddynt gywyddau gofyn a diolch, cywyddau mawl a dychan, cywyddau dyfalu, marwnadau, cywyddau serch a natur, cywyddau cyfarch a chywyddau ymryson - yn wir, holl repertoire yr hen gywyddwyr. Mae'r englyn hefyd yn gyfrwng neilltuoel o boblogaidd gan bawb o frawdoliaeth Bois y Cilie. Mae gan Alun Cilie, er enghraifft, yn ei ddwy gyfrol, Cerddi Alun Cilie a Cerddi Pentalar, gymaint â chant a phedwar ar hugain o englynion unigol a thua deg a thrigain o gyfresi. Yn ddieithriad bron, yr englyn penfyr a geir gan bob un o Fois y Cilie er bod yna rai enghreifftiau, gan Isfoel, er enghraifft, o'r englyn toddaid. Gellid tybied mai cynnyrch amryw gystadlaethau mewn eisteddfodau, dros gyfnod hir o flynyddoedd, yw llawer o'r englynion hyn. Mae'n ddiddorol sylwi, er hynny, i Alun Cilie droi at y mesurau rhydd wrth fynd yn hŷn, fel petai am fwy o ryddid i'w fynegi ei hun. Mae i'r soned a'r delyneg le amlwg yn Cerddi Pentalar. Mae Isfoel a Dic Jones yn hoff o'r ddau gyfrwng hwn hefyd yn y mesur rhydd, ond byddai Alun ac Isfoel yn troi at y mesur tri thrawiad yn ogystal, yn arbennig pan fyddent am ganu cerddi

baledol eu natur. Ond fel y dywedodd Ithel Davies mewn adolygiad ar Cerddi Alun Cilie:

Meistr y gelfyddyd gwta ydyw ef. Nid yw wedi ymroddi i hirwyntedd nac, efallai, yn medru dygymod â hynny.¹

Fel y gellid disgwyl, mae gan Fois y Cilie bentwr o gerddi cymdeithasol pur, cerddi cyfarch pen blwydd, cerddi priodas a cherddi coffa, a diau iddynt lunio cannoedd ohonynt ar gais aelodau'r gymuned yn ardal Llangrannog. Beirdd gwlad oeddynt ac yr oedd disgwyl iddynt lunio cerddi ar gyfer pob achlysur. Hyn sydd hwyrach yn esbonio'r rheswm am y cymysgu ieithwedd a ddigwydd yn eu cyfrolau, y cymysgu rhwng yr iaith lafar naturiol a chyhyrog a'r eirfa fwy hynafol, dyrchafol ac adleisiol o draddodiad y penceirddiaid. Yn wir, roeddynt yn ymwybodol iawn o'u gwreiddiau barddonol. Digon urddasol yn ei hanfod yw cywydd 'Cofio Moss' o waith Isfoel, ond yr hyn sy'n creu digrifwch yw'r ffaith mai cofio ci a wneir yn hytrach na chofio uchelwr fel a wneid yn yr Oesoedd Canol. Moss sydd yn llefaru:

Heddiw y daeth y diwedd
A llyma fi mewn llwm fedd.
Marw a bedd yw diwedd dyn
A dyna ben ei dennyn,
Tir angof wedi trengi
Yr unwedd yw ceufedd ci.²

¹ Adolygiad ar Cerddi Alun Cilie, Barn, Rhif 22 (Awst, 1964), t.267.

² Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, t.53.

Mae yma adleisio bwriadol, mae'n amlwg, o gwpled
Goronwy Owen:

Diwedd sydd i flodeuyn
Ac unwedd yw diwedd dyn.¹

Yn yr un modd y mae darllen 'Cywydd Diolch am Eog' gan
Isfoel yn atgoffa rhywun o rai o gywyddau Guto'r Glyn
neu Ddafydd Nanmor. Nid direidi sydd yma, ond bardd yn
ymhyfrydu yn holl gyfoeth ei gefndir barddol:

Rhoist ar fy mord lord o li,
Etifedd ystâd Teifi;
Rhoist i mi gig rhost y môr,
Daeth melysfaeth o lasfor.
Aradr glew hollltwr dŵr gloyw,
Campwr y parlwr purloyw,
Ffrwydrai wyllt ffrydiau i'r âr
Ar apêl ei bropelar,
Saeth ganon syth o Genarth
Enghraifft o fysg pysg y parth.²

Yn y mesur cywydd y gwelir amlochredd dawn Bois y
Cilie, a dyna lle mae eu dawn epigramatig hefyd ar ei
mwyaf amlwg. O blith beirdd Ffair-rhos, dim ond Evan
Jenkins a allai gystadlu â hwy yn y mesurau caeth, a
phan fu ef farw, lluniodd T. Llew Jones gywydd coffa
iddo yn null Beirdd yr Uchelwyr. Hwn hefyd yn ddiau yw
cerdd goffa orau T. Llew Jones:

Dydd Sadwrn, trist ddiwrnod,
Tua'r llan mae'r dyrfa'n dod;

¹ Blodeugerdd o'r Ddeunawfed Ganrif, gol. D.
Gwenallt Jones (Caerdydd, 1965), Rhif XVII.
² Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr,
t.29.

O fro'r grug fe ddaw'r bugail,
Gedy'r hewlwr ei dwr dail:
O drin ei grefft daw'r hen Grydd
Tua'r llan at ro llonydd.

Ow'r Sadwrn trist! Arno try
Athrylith i'w hir wely.
Rhoi ffarwél i gawr Ffair Rhos,
Ys gwn a fu dasg anos?

Bu inni'n braff frenhinbren,
Ac er i'r Pry lygru'r pren
Yn rhy gynnar, mae'n aros
Y ffrwyth yng Ngherddi Ffair Rhos.
Awdur cerdd, nid ildia'r co'
Linell o'r gyfrol honno.
Ni ddaw i'r llwch trwy ddôr llan
Gynhaeafau gwyn Ifan

Mae'n gorffen y cywydd drwy atgoffa'r darllenydd i
dywysog arall hefyd gael ei gladdu yn yr un ddaear ag
Evan Jenkins:

O ddyfod priddo Ifan
Is dôr y gell distaw'r gân.
Ger Ystrad Fflur a'i mur mall
Gorwedd tywysog arall.¹

Mae'n ddiddorol sylwi hefyd fod Isfoel yn bedwar
ugain oed pan gyhoeddwyd ei gyfrol gyntaf o gerddi yn
1958. Daeth Ail Gerddi Isfoel o'r wasg yn 1965 a
dilynodd y gyfrol olaf ymhen blwyddyn yn 1966.
Cyhoeddwyd cyfrol gyntaf Alun Cilie pan oedd yn chwech
a thrigain oed yn 1964 ac ymddangosodd ei ail wedi ei
farw. Yr oedd Dafydd Jones yntau tros ei drigain oed
pan welodd Yr Arloeswr a Cherddi Eraill olau dydd yn

¹ 'Yn Angladd Ifan Jenkins, Ffair Rhos', Sŵn y Malu
(Llandysul, 1967), tt.56-57.

1965, ac yr oedd Evan Jenkins ar fin marw yn drigain a phedwar mlwydd oed pan gyhoeddwyd Cerddi Ffair Rhos yn 1959. Cyhoeddodd Dic Jones a W.J. Gruffydd gyfrolau o'u gwaith pan oeddynt yn llawer iau, ond ar y cyfan gellir dweud mai cynnyrch gwŷr aeddfed a phrofiadol fel beirdd yw'r cerddi o eiddo Beirdd Ffair-rhos a beirdd y Cilie sydd wedi ymddangos mewn print.

O gymharu'r ddwy ysgol o feirdd, mae'n amlwg fod gafael yr eisteddfod yn llawer mwy amlwg ar gynnyrch Beirdd Ffair-rhos. Pedair cadair yn unig a enillodd Isfoel mewn unrhyw eisteddfod, un ohonynt yn 1915 a'r tair arall yn 1959. Enillodd Alun rai cadeiriau gan gynnwys Cadair Eisteddfod Rhydlewis, Cadair Lewis Lerpwl yn 1949, Cadair Eisteddfod Gadeiriol Rhosllannerchrugog yn 1952 a Chadair Gŵyl Fawr Pantyfedwen yn 1965. Nifer fechan, o gofio iddynt dreulio oes gyfan yn barddoni. Roedd Beirdd Ffair-rhos yn dibynnu'n drwm ar yr eisteddfodau am eu testunau a'u hysbrydoliaeth, ac ar ryw olwg, felly, y maent yn llai o feirdd gwlad na Bois y Cilie a luniai gerddi er mwyn llonni a boddhau archwaeth lenyddol eu cymuned leol. Ymlynu a wnâi Bois y Cilie wrth eu milltir sgwâr, ac fel teyrnged i'w chymeriadau ac i'w daear y lluniwyd swm fawr o'u cerddi. O ran testun, ymddengys i'w cynnyrch weithiau ymwneud â'r dibwys a'r distadl

wrth geisio gwneud y cyffredin yn anghyffredin.
Addurno'r cyfarwydd a wneir yn fynych, ac enghraifft o
hynny yw soned 'Cleren Gyntaf y Cynhaeaf Gwair' gan
Dic Jones:

Ni welais o'th wehelyth un er llynnedd
Pan fûm yn poeni cael y gwair ynghyd.
Trethasoch chwi, os cofiaf, ar f'amynedd
Lawn cymaint ag a wnaeth y glaw i gyd.
Ond heddiw mae hi'n braf, a'r gwres yn crynu
A rhwsial y taenfâu. Ac ar fy ngair
Miniocach yw dy gledd oherwydd hynny -
Ond dyna fel mae i fod i gwyro gwair.
Yn awr i gynnau 'mhibell pan ddisgynnais
Ti fynnit wneud o'm llawes eroddrôm,
A chan mai'r cyntaf oeddit, nis dychrynaist,
Ond lwc i mi fod trwch y brethyn rhôm.
Rhag iti ddewis noethach man, rhof glatshen
A'th fwrw di i'r llawr, 'r un fel â'r fatshen.¹

Gan fod disgrifiadau'r beirdd mor fanwl gywir, cawn
gipolwg ar fyd real y fferm, ffrwyth profiad y bardd
yn ei wir gynefin yn ymateb i'w amgylchfyd mewn dull
hollol bersonol yn hytrach nag yn ôl canonau
confensiynol cydnabyddedig. Bydd cyfle wedyn i'r llais
unigol fodoli ochr yn ochr â'r llais cymunedol. I'r
dosbarth hwn hefyd y perthyn soned arbennig Alun
Cilie:

Chwiliodd amdanynt drosodd lawer gwaith
O wellt y sgubor i ben clawdd y llyn,
Gan fanwl ffroeni popeth ar ei thaith
A'i thor a'i dwyres dethau bach yn dynn.
Heddiw ni ddôï am hoe i'r gegin fach
Na dilyn Wil a'i gert a'r gaseg froc,
Na derbyn neb i'r clos â'i chyfarth iach,
Ac anghofiedig bethau oedd y stoc.
Gwrandawodd ennyd dinc y gwellaif gloyw

¹ Agor Grwn, t.37.

A'm cais i'w hannos fry i gylchu'r foel,
Ysbonc ddiereidus ar chwibaniad hoyw
Fel petai eto'n rhoddi arnaf goel.
Ond troes yn ôl i warchglawdd llyn y rhod
Ac ymbil yno ar i minnau ddod.¹

Mae treiddgarwch y gweld a'r synhwyro yn amlwg iawn mewn cerddi fel y rhain. Amaethwr sydd yn llefaru, yn ysgrifennu yn ymddangosiadol ddiymdrech a chartrefol a'r iaith yn esmwyth. Mae gan Dic Jones delyneg gyffelyb iawn am ast yn colli ei chŵn bach ac yn chwilio amdanynt. Testun ei gerdd ef yw 'Chwilio'² a gellid cymharu llinell Alun uchod, "A'i thor a'i dwyres dethau bach yn dynn" â llinell a geir gan Dic Jones, "Rhed yn syn a thyn ei thor". Dengys y cerddi hyn agosatrwydd y ddau fardd at anifail ac mor synhwyrus ac effro yw eu hymateb i'r hyn a ddigwydd o'u cwmpas.

Nid oes gan Feirdd Ffair-rhos nemor ddim byd tebyg i'r hyn a geir uchod. Gellid tybio fod Dafydd Jones, yr unig un ohonynt a fu â chysylltiadau â'r byd amaethyddol drwy ei oes, yn osgoi cerddi o'r math hwn oblegid gafael y traddodiad cystadleuol eisteddfodol arno. Hynny sydd yn esbonio paham y mae llawer o'i ganu yn destunol ddiffiniadol. O ganlyniad, anaml iawn y mae ei brofiad o ddiwyllio'r tir yn cael mynegiant,

¹ Cerddi Alun Cilie, t.44.

² Agor Grwn, t.56.

ac eithriad yw'r gerdd a enillodd ran o'r wobwr yng
nghystadleuaeth y delyneg yn Eisteddfod Genedlaethol
Sir Benfro 1972:

Y Gadwyn

Gorwedd yn nerfau i gyd
Gan ddisgwyl ei dro,
"Cer" - ac i ffwrdd ar ei hyd
Fel ewig ar ffo,

Pedair yn edrych yn syn,
Difeddwl am bawr;
Chwibaniad - yntau yn dynn
Ei dor ar y llawr,

Dilyn y dewis ymdaith
Heb ronyn o raff,
Gair, ac amnaid, a chywaith
A'r pedair yn saff.

Gorffen, a'r gweithiwr di-hur
Yn rhwym wrth gynllyfan
Ond rhywbeth cryfach na'i dur
A enillodd y cwpan.¹

Y gadwyn ddeall anweledig rhwng ci defaid a'i
berchennog a gyflwynir, a chydwedda'r symud nerfus,
herciog â champ y ci mewn ymryson. Gwladwr ydoedd
Dafydd Jones, fel Alun Cilie ac Isfoel, ond prin iawn
yw'r defnydd a wnaeth o'i fro yn ei gerddi am mai
chwaethach ganddo grwydro i froydd eraill a hyd yn oed
i wledydd eraill ar dro, wrth chwilio am wrthrych neu
thema i ryw destun eisteddfodol neu'i gilydd. Yng
nghyd-destun eu bro enedigol eu hunain y gwelai Bois y

¹ Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod
Genedlaethol Cymru Sir Benfro 1972, gol. J. Tysul
Jones, t.78.

Cilie y byd o'r tu allan; drwy sbectol eu milltir
sgwâr yr edrychent ar holl ryfeddodau Cymru a'i phobl.
Felly pan luniodd Dic Jones soned ar gyfer Eisteddfod
Genedlaethol Caerdydd 1960, ar y testun 'Llydaw', nid
sôn am ryfeddodau daearyddol a hanesyddol y wlad honno
a wnaeth yn unol â'r ffasiwn eisteddfodol, ond sôn am
ddarn o Lydaw a welsai yn ei fro ef ei hunan. Dod â'r
testun adref ato yn hytrach na dilyn ei destun:

Yn Llydaw, gwlei, y prynodd 'nhad 'rhen Ddeimon,
O leiaf, eiddof niwl o gof fy mod
(A mam, wrth gwrs) ar bellbell ben Hewl Seimon
I'w gwrdd. A chlywsom dinc pedolau'n dod
Cyn hir, eithr nid oedd namyn cart a phoni
Pan ddaeth y sŵn i'r golwg rownd i'r tro,
Ond llonnodd mam i gyd, gan ddweud, "Mae Shoni
O Lydaw yma unwaith eto, sbo."
Fe ddaeth fy nhad chwap iawn a'r gaseg newydd,
A chodi trot wrth ddod i'n golwg ni,
O'r union ffordd â'r gŵr o liw'r olewydd
A'r acen nas adwaenwn yn ei gri.
Mae'n rhaid fod Llydaw'r llonnaf lle'n y byd,
'Roedd 'nhad 'run fath â Shoni'n wên i gyd.'

Mor naturiol yw'r mydryddu, ac mor esmwyth y gofera'r
llinellau yn yr wythawd. Mae'n amlwg i'r bardd fynd
ati i chwilio am odlau newydd er mwyn osgoi *clichés* y
canu rhamantaidd traddodiadol. Arddull lafar, agos-
atoch a chartrefol sy'n nodweddu'r soned heb ymgais am
yr aruchel a'r barddonol. Dweud y stori yn naturiol
ddifyr yw'r nod heb unrhyw rysedd nac ymfflamychu
geiriol.

' 'Llydaw', Agor Grwn, t.27.

Lluniodd Dafydd Jones soned ar gyfer yr un gystadleuaeth ond cwbl wahanol oedd ei ymgais ef, ac mae cymharu ei waith â'r hyn a geir gan Dic Jones yn drawiadol ac arwyddocaol:

Er maint campweithiau ei chelfyddyd hi,
Castell ac eglwys fel anniflan wyrth,
Y wlad a roes ar bererindod fri
Yn nhegwch llawr a chysgod gwelw ei phyrth;
O fewn ei thir mae nythle hiraeth gwyw,
A gwawr llawenydd ar y gorwel pell,
Breuddwyd yw cerddi gobaith ar ei chlyw,
Tlodi ac ofergoelion ym mhob cell.
Ynnddi mae tristwch maith, a'r gwyll i'w dydd,
Gwae a thorcalon yn y niwl a'r tARTH,
Cenedl, fel ninnau, nad yw lon na rhydd
A heyrn caethiwed am ei thraed yn warth;
Pob afon leddf ac ewyn môr a'i ru
Yn pylu a dyfnhau ei darlun du.¹

Yma, nid oes dim arbrofi gyda rhythm y llinellau, a llawer mwy barddonol a nodweddiadol eisteddfodol yw'r eirfa. Nid oes dim yn anghyffredin ychwaith parthed yr odlau, a phur dreuliedig yw ymadroddion megis 'anniflan wyrth', 'gorwel pell', 'hiraeth gwyw' a 'darlun du'. Hwyrach fod yma orymdrechu er mwyn effaith, ac ni ellir honni fod i'r soned ddatblygiad thematig rhesymegol. Ymddengys arddull Dic Jones mor ffwrdd-â-hi o'i chymharu ag arddull Dafydd Jones sydd yn amlygu ymlafnio bwriadus ac urddasol. Gwersyllu yn nhir anobaith a wnaeth Dafydd Jones eithr y mae i soned Dic Jones ryw ddiniwedirwydd gwledig, ac

¹ 'Llydaw', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.79.

adlewyrchir hynny yn yr arddull hefyd. Dibynnu ar ei brofiad a wnaeth yr aelod o ysgol y Cilie, fel y gellid disgwyl i fardd gwlad ei wneud, gan sôn am ryw brofiad bach digon distadl gartref adeg ei blentyndod. Nid oedd i'r digwyddiad hwn unrhyw arwyddocâd pellgyrhaeddol na chenedlaethol; digon iddo ef yw prydyddu ar lefel bersonol yn unig heb geisio argyhoeddi gwlad o unrhyw genadwri fawr. Ymwneud â bywyd 'real' y mae bardd gwlad yn ei hanfod, gan weld arwyddocâd yn y pethau bychain a ddigwydd o'i gwmpas ac yn y bobl y mae'n ymwneud â hwy bob dydd. Y mae'r digwyddiad y mae Dic Jones yn ei grybwyll yn ei soned yn ddibwys hollol y tu allan i'w gylch personol ef fel bardd, ond yr hyn a rydd iddo hynodrwydd ac arwyddocâd mwy parhaol yw ei ddehongliad o'r profiad a'i fynegiant ohono. Gwisgir y cyffredin, unwaith yn rhagor, â'r anghyffredin.

Mae Dafydd Jones yn llawer iawn mwy uchelgeisiol yn ei soned ef; mwy clasurol ac 'aruchel' yw'r ieithwedd, ac y mae dylanwad barddoniaeth Gymraeg ddechrau'r ganrif yn amlwg ddigon ar lawer o'r ymadroddion. Er i Lydaw brofi gogoniant yr Oesoedd Canol, ebe'r bardd, gan adeiladu'n gelfydd gestyll ac eglwysi lawer, erbyn heddiw tlawd a thrist yw'r wlad yn ei chaethiwed a'i gwae. Mae hyd yn oed yr afonydd a

thonnau'r môr yn adlewyrchu natur leddf ac adfydus y wlad a fu unwaith yn gyrchfan pererinion a Christnogion lu. Mae'n amlwg fod cân Dafydd Jones yn fwy uchelgeisiol eisteddfodol nag un Dic Jones. A chan na fu Dafydd Jones yn Llydaw erioed, mae'n amlwg iddo ymchwilio dipyn i gefndir y wlad. Efallai mai prif wendid y gerdd yw ei diffyg gwreiddioldeb a'i harddull ddiddychymyg. Ymdrybaeddir yn ormodol mewn haniaethau heb ddod o hyd i'r gwrthrych cyfatebol (*objective correlative*), chwedl T.S. Eliot. Dafydd Jones y bardd eisteddfodol sydd yn llefaru yma ac yn canu yn ddiffiniadol i'w destun. Yr awgrym, felly, yw mai ei uchelgais gystadleuol sydd yn ei orfodi i ganu yn groes i'w reddf gan greu ynddo ddeuoliaeth fel bardd.

Mae gostyngeiddrwydd tawel cerddi rhydd Bois y Cilie ac urddas tywysogaidd y rhan fwyaf o'u cerddi caeth, yn darlunio union hanfod y bardd gwlad yng Nghymru. Llwyddodd Evan Jenkins hefyd i sicrhau y cyfuniad cyfrin hwnnw yn ei waith, ond nid oes yng ngherddi'r beirdd uchod unrhyw arbrofi anturus, ac y mae pob datblygiad ffurfiol a syniadol sydd yn eu gwaith yn ymffurfio y tu mewn i ffrâm o geidwadaeth. Oblegid y cymeriad hwnnw sydd i'w canu, tybir weithiau fod gweithiau'r beirdd hyn yn rhy debyg i'w gilydd, ac i'r sylwedydd na ŵyr ryw lawer am gefndir y bardd

gwlad, mae i'r dyb honno gryn sail. Eithr wrth fanylu ar y beirdd yn unigol, fe welir bod i bob un ohonynt nodweddion arbenigol. Gellid dadlau mai hyn sydd yn gwneud darllen eu gwaith yn orchwyl mor bleserus a diddorol.

Mae T. Llew Jones, W.J. Gruffydd a Dafydd Jones yn llawer mwy mentrus o ran mynegiant, a W.J. Gruffydd bob amser yn chwilio am fodd i gyfoesi ei eirfa a'i ymadroddion. Ar brydiau ymddengys rhai o gerddi eisteddfodol T. Llew Jones fel ymarferiadau mewn meistrolaeth dechnegol yn hytrach nag yn fynegiant o'i wir ddiddordebau. Y mae ôl y Mudiad Rhamantaidd yn drwm arno, yn arbennig mewn cerddi hiraethgar sy'n dirymu'r presennol ac yn mawrygu'r gorffennol, megis yn y gerdd *vers libre* gynganeddol i 'Connemara':

A heno a'r llanw a'r gorllewinwynt
Yn hwtio'u gwawd uwch y toeau gwellt,
Rhag mwrlwch y nos bydd cymdogol glosio
I oed lawen o gyd-chwedleua
Ar aelwydydd hen, a rhoir matsien i'r mawn;
A cheir adrodd am fynych wrhydri
Tywysogion Tara a'u tasgau anturus.
Hen, hudol a hardd yw chwedlau Iwerddon,
A hen yw mawredd gwŷr Connemara.

Yn sŵn ein hymrysona,
Ein dadlau mawr a'n cystadlu am arian, -
Heno mae hiraeth am Gonnemara
Lle trig y tlodion bodlon eu byd.¹

¹ Sŵn y Malu, t.14.

Mae'r traddodiad telynegol yn fwy amlwg yng ngwaith T. Llew Jones nag yng ngweithiau aelodau eraill Bois y Cilie a Beirdd Ffair-rhos, ac am hynny prin y gellid ei alw'n fardd gwlad pur. Eto, efe oedd penteulu mabwysiedig ac etholedig y Cilie.¹

Gellid honni i Ddafydd Jones, y bardd eisteddfodol uchelgeisiol, ddifetha sawl cerdd oblegid iddo fabwysiadu arddull pryddestau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, neu ddefnyddio ffugeiriau a geiriau hynafol, fel yn y llinellau "Brain dros y grib yn gwibio/Ynghyd am ergyd ar adanedd gor-ymyrgar".² Prennaidd yn aml yw sigl ei wers rydd gynganeddol a'i duedd yw canu'n llinellog heb allu peri i'r llinellau oferu i'w gilydd yn naturiol. At hynny gall fod yn efelychiadol ac yn dreuliedig ei fynegiant.

Y bobl a'u cynefin yw testun y rhan fwyaf o gerddi Dic Jones, Alun Cilie ac Isfoel. Cerddi agos at y pridd ydynt, a'r beirdd yn eu dillad gwaith yn eu canu. Mae greddf ac anian y gwladwr yn cyniwair drwy'r cerddi a'r argraff a geir yw, nad oes dim a ddeuai dan eu sylw na allent lunio un ai englyn neu gerdd iddo. Yr oedd popeth iddynt yn destun cân o ryw fath. Nid

¹ Cymh. Alan Llwyd, Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol-hanesyddol, t.454.

² 'Cyffro'r Wawr', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.67.

llunio cerdd ar ddarn o bapur a wnaent mor fynych, ond yn hytrach yn y meddwl ac nid rhyfedd, felly, fod llawer o'u cerddi yn gwella wrth eu darllen yn uchel. Dyna oedd llinyn mesur Isfoel, ac os nad oedd cerdd yn 'adrodd' yn dda, nid oedd iddi unrhyw werth parhaol yn ei dyb ef. Yr oedd yn ddibynnol ar ymateb byw ei gynulleidfa.

Un math o gerddi a fyddai bob amser yn ennyn ymateb brwd o du'r gwrandawyr oedd y cerddi troeon trwstan, cerddi tebyg i 'Gorchest Pasio'r Test',¹ a 'Y Samwn a Gollwyd'.² Byddai ymddangosiad cerddi o'r math hwn yn destun difyrrwch mawr yn yr ardal ond yn wewyr i'r gwrthrych, wrth gwrs. Honnai Isfoel yn fynych iddo gael llawer ffowlyn am lunio cân i hwn a'r llall, cyfarchion priodas neu gân i'w chanu mewn cyngerdd neu achlysur tebyg, ond ei fod wedi cael "llawer mwy o ffowls am beidio canu rhai caneuon".³ Dywed T. Llew Jones mewn rhagair i Cyfoeth Awen Isfoel:

Deuai pobl ato yn ddirybudd i ofyn am benillion i'w canu mewn cyngerdd i anrhydeddu rhywun, neu i ddathlu rhywbeth neu'i gilydd ac, fel yn hanes y tynnwr lluniau 'while-you-wait', fe gaent fynd adre â'r penillion ganddynt! Fel hyn yr oedd Isfoel yn cyflawni swydd y 'bardd gwlad' yn ei ardal.⁴

¹ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, t.89.

² Cerddi Isfoel, tt.54-55.

³ 'Isfoel', Bro, Cyf.2 (Hydref, 1977), t.21.

⁴ Cyfoeth Awen Isfoel, t.19.

Yr oedd bys Isfoel ar byls ei fro. Efe a gofnodai'r hyn a ddigwyddai o'i gwmpas, a phetai rhywun wedyn yn ymddwyn yn groes i'w safle mewn cymdeithas, neu'n euog o ryw drwstaneiddiwch neu'i gilydd yn yr ardal, byddai llach awen Isfoel yn siŵr o ddisgyn arno. Fel y dywed T. Llew Jones eto yn ei ragair i Cyfoeth Awen Isfoel:

Fe ellid dweud fod y bardd yn rhyw fath o ddisgyblwr yn ei ardal. Pan âi rhywun dros ben llestri byddai penillion miniog Isfoel yn foddion i ddod ag ef at ei bost yn aml. ... Er bod amryw o'r cerddi 'cerydd' ar glawr, nid wiu eu cyhoeddi, hyd yn oed heddiw, rhag brifo teimladau perthnasau a phobl â chysylltiad â'r bobl a enwir ynddynt.¹

Cefnogi'r *status quo* a wnâi'r bardd gwlad, felly, yn hytrach na dryllio'r delwau. Rôl gynhaliol a goddefol a oedd iddo am nad oedd yn rhan o'i swyddogaeth i newid cymdeithas ond yn hytrach i'w chynnal drwy gyfnodau o newid neu argyfwng. Carreg ateb ydoedd i bryderon y bobl, a'u gobeithion, ac ni fyddai fel arfer yn lleisio barn ar ddim byd dadleuol a dadlennol. Nid rhyfedd, felly, nad oes gan Fois y Cilie na Beirdd Ffair-rhos nemor ddim cerddi gwleidyddol na chrefyddol. Pan fo Alun Cilie ac Isfoel yn adweithio i achos gwleidyddol, fel yn achos brwydr

¹ Cyfoeth Awen Isfoel, t.20.

Tryweryn¹ yn y chwedegau, teimlir eu bod yn ymateb i destun eisteddfodol yn hytrach nag i unrhyw gyffro eneidol personol. Mae'n anodd dirnad, yn hollol, yr anymyrraeth hwn yng ngherddi rhai o'n beirdd gwlad, a gellid disgwyl i feirdd mor sensitif â Bois y Cilie, ymateb yn bur chwynn i'r holl Seisnigo a fu ar gymdeithas glan môr Ceredigion yn ystod y deng mlynedd ar hugain diwethaf. Nid ymddiddorent hwy mewn pwnc mor llosg â hwn, fodd bynnag; gadawsant yr ochr adweithiol a beirniadol i feirdd eraill yn y gymuned.² Nid oedd yn nod ganddynt foddhau deallusrwydd dyn na phrocio ei ddeall am mai chwaethach ganddynt ddilyn cymdeithas a'i dehongli yn hytrach na'i harwain.

Ar yr un pryd, mae'n wir i rai beirdd gwlad fel John Roderick Rees, dorri'n rhydd o swyddogaeth oddefol y bardd yn y gymdeithas, gan gynnig beirniadaeth ar ddifaterwch anghyfrifol y Cymry mewn ardaloedd fel Pen-uwch. Yng ngherdd y 'Llygad', a enillodd i'r bardd y goron yn Eisteddfod Genedlaethol Llanbedr Pont Steffan a'r Fro 1984, dyry inni alargan angerddol ac ysgytiol ar y difrod a wneir i fywyd gwledig Cymru heddiw. Condemnir yn ddiedifar y "gwareiddiad pop-a-

¹ 'Tryweryn', Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, t.79; Alun Cilie, 'Cwm Tryweryn', Cerddi Pentalar, tt.62-63.
² Gweler cerddi Donald Evans yn fwyaf arbennig.

chrisps" a'r "swbtopia", a beir y Cymry yn fwy na'r goresgynwyr am y dadrithio a fu yng nghefn gwlad Ceredigion. Mae digofaint y bardd yn treiddio i'r wyneb mewn llinellau digyfaddawd fel y rhain:

Hebddynt [y mewnddyfodiaid] ni byddai yma
Ond tomen sgrap hen deuluoedd,
Magwrydd yn frech
Ar gnawd y gweunydd;
Adfeilion wedi'r malu.
Menter parau ifainc yn cyweirio cyfannedd,
Adnewyddu hen dai,
Aileni hen greffttau.
Dwylo estron yn trin gwlân a lledr,
Crasu bara, gwadnu a chlocsio:
Ymrithio eilwaith o'r hetwyr a'r gwydrwyr gynt,
Cynheiliaid y ddoe a ddarfu.¹

Nid eistedd ar y ffens a wneir bellach ond dyrchafu llef herfeiddiol mewn llinellau byr, staccato. Nid sinig sydd yn llefaru yn y bryddest, 'Llygad', ond gŵr a fedd gariad angerddol at ei fro a'i bobl. Mewn cerdd fel hon, mae John Roderick Rees yn ychwanegu tant arall at delyn y bardd gwlad drwy ei osod i sefyll y tu allan i gylch ei gymdeithas er mwyn iddo allu edrych i mewn yn wrthrychol arni. Yma, mae'r bardd gwlad yn gwisgo mantell y sylwedydd cymdeithasol, eithr nid yw'n cynnig ffordd ymwared i neb nac yn addo yfory amgenach. Nid trafod a wneir yn gymaint â darlunio yn gignoeth onest y fro y mae'n trigo ynddi.

¹ Cerddi Newydd 1982-1991 (Caernarfon, 1992), t.18.

Er na welodd Beirdd Ffair-rhos a Bois y Cilie yn dda i ymdrin ag agweddau arbennig ar ein sefyllfa gyfoes yng Nghymru, megis yr hinsawdd wleidyddol a phroblemau iaith a diwylliant, gellir dweud eu bod yn dal i gyflawni swyddogaeth gydnabyddedig y bardd gwlad gan ganolbwyntio ar fywyd a hynt beunyddiol y gymdeithas a adwaenant mor dda. Canu i'r newid mewn amgylchiadau byw a wnaeth Alun ac Isfoel yn eu cerddi yn hytrach nag i'r hyn a oedd yn peri'r newid hwnnw.

Wrth orffen y bennod hon sydd yn cymharu dwy garfan neu ddwy ysgol o feirdd gwlad a oedd yn byw ac yn llunio cerddi ymron yn yr un darn o Gymru wledig ar yr un adeg, ni ellir llai na sylwi cymaint o fyth a ddatblygodd o gwmpas Beirdd y Cilie yn ystod y deugain mlynedd diwethaf. Eisoes gwelsom iddynt lunio llawer o gerddi graenus, difrif a digrif a'u bod yn meddu ar y ddawn i gyfleu teimladau tyneraf a meddylliau mwyaf ffraeth eu cyd-ddyn ar gân. Wedi dweud hynny, ymddengys fod llawer o'r deunydd a gasglwyd gan Gerallt Jones yn Awen Ysgafn y Cilie¹ a rhai o'r cerddi a osodwyd gan T. Llew Jones yn Cyfoeth Awen Isfoel² yn ddim namyn ffrwyth awen fyrfyfyr ac na fwriadwyd

¹ Awen Ysgafn y Cilie, gol. Gerallt Jones (Llandysul, 1976).
² Cyfoeth Awen Isfoel, gol. T. Llew Jones (Llandysul, 1981).

iddynt gael eu cyhoeddi. Yn wir, cafwyd cerddi talcenslip mewn degau o ardaloedd tebyg i Langrannog ddiwedd y ganrif ddiwethaf a dechrau'r ganrif hon. Deil ein papurau bro heddiw i gynhyrchu cerddi o gyffelyb anian yn fisol. Dyna paham y bu i Derec Llwyd Morgan ofyn mewn ysgrif yn Barn ugain mlynedd yn ôl:

Teg gofyn ai plant Bois y Cilie sydd wedi bod wrthi yn dyrchafu bri eu tadau? Ai hunanhysbysebwy'r o athrylith ydyw Bois y Cilie, yn anad dim?¹

Y mae Dic Jones a T. Llew Jones wedi cael hwyl, bid siŵr, yn hybu delwedd y Cilie ar hyd a lled y wlad ac maent wedi ychwanegu at y rhamant awenyddol y daethpwyd i'w gysylltu â hwy. Mae'n iawn dweud, er hynny, nad oes odid neb arall wedi cofnodi eu cyfraniad arbennig i farddoniaeth wledig. Yr awgrym yw bod peth sail i ddamcaniaeth Derec Llwyd Morgan, mai hwy sydd wedi creu rhyw 'hud', rhyw ddaliad cyfrin neu ryw odrwydd mabinogaidd bron o'u cwmpas eu hunain. Gŵyr y bobl hynny sydd yn ymddiddori mewn eisteddfodau, a thalyrnau'r beirdd yn benodol, gymaint o hwyl mewnol a gafodd ysgol y Cilie wrth gystadlu yn erbyn ei gilydd ac wrth feirniadu gwaith ei gilydd. Bron na ellir dweud iddynt, dros y blynyddoedd, greu eu diwylliant eu hunain. Cofiwn i T. Llew Jones,

¹ 'Camp a Rhemp - Barddoniaeth Bois y Cilie', Barn, Rhif 165 (Hydref, 1965), tt.313.

unwaith, ganu cywydd o fawl i geiliog du arbennig o
beraidd ei dôn a arferai ganu ym mhentref Coed-y-bryn:

Canaf i gerdd ddi-hafal
'Deryn Du mewn derwen dal.
O'r llwyn pa gywair llonnach
Na'i aur bib ben bore bach?

Hardded yn nhymor irddail
Byls ei diwn o blas y dail;
Lluniwr mawl fel llanw'r môr
I'r dduwies sy' ar ddeor.

Ple ceir mwynach, coethach cainc
Na'i awdl ef rhwng dail ifainc?
Draw'n y gwŷdd yng nghyfddydd ha'
Geilw'r wawr â'i glir aria.¹

Gwyddys fod cywyddau ymryson yn bwysig yn ystod cyfnod
Beirdd yr Uchelwyr. Y pryd hwnnw, cafwyd ymrysonau
difrifol, fel yr un adnabyddus rhwng Edmwnd Prys a
William Cynwal, a dadleuon llawn o gellwair, fel a fu
rhwng Llywelyn ap Gutyn a Guto'r Glyn. I'r dosbarth
olaf hwn y perthyn cywyddau ateb Dic Jones ac Alun
Cilie i gywydd T. Llew Jones. Honnodd Dic Jones fod
ganddo yntau geiliog mwyalch yng Nghwmhowni, a oedd,
yn ei farn ef, cystal, onid gwell, cantor na'r aderyn
o Goed-y-bryn. Yna derbyniodd Llew Jones gywydd o
waith Alun Cilie yn canmol campau cerddorol yr aderyn
du a ganai iddo ef uwchlaw Cwm-sgog ger Cwmttydu:

Pob croeso i Garuso'r wig,
Y dihafal bendefig,
Aderyn Llew draw'n y llwyn
Ledio alaw o dewlwyn
Yn ddyddiol tu ôl i'r tŷ

¹ 'I'r Ceiliog Du o Goedybryn', Sŵn y Malu, t.12.

'N ei ddu ŵn i ddiddanu
Ei fos â pheraidd fiwsig
Am ei gaws ac am ei gig.

'Rwy'n gwybod ei fod efe,
Y barwn bach ben bore
Â'i chwisl aur yn croch slyrio
O'r nef fry'n ffeffryn y fro,
A hyfryd hwyl ei frwd dôn
O'u gwâl yn troi'r trigolion.

Ond Llew, er mor ddidwyll o
Gresyn am dy Garuso,
Am fod wag, nid wy'n bragian,
Tywyll ei got, Llew, a gân
I'm ganwaith yn amgenach
O'i berth na'th Garuso bach.¹

Ni wyddys i sicrwydd faint a wyddai Alun Cilie ac Isfoel a gweddill teulu'r Cilie, Fred Jones ac S.B. Jones, am y traddodiad barddol uchelwrol Cymraeg. Gwir fod ganddynt gerddi y gellid eu gosod yn llinach y traddodiad hwnnw a phrin y gellid honni mai efelychu yn ddiwybodaeth a wnaethant. Y maent yn rhan o'r canu moliannus, cyfannol a gysylltir yn bennaf â'r Oesoedd Canol yng Nghymru. Awgrym Derec Llwyd Morgan yw y gallai'r agwedd hon a wna iddynt weld yn foliannus, fod hefyd yn ffrwyth meddylfryd anfeirniadol y taeog neu'n gynnyrch Cristnogaeth feddal troad y ganrif.

Yn Iwerddon ar adeg pan oedd llewyrch ar gyfundrefn y beirdd yno, cydnabyddid doniau arbennig rhai 'teuluoedd barddonol' megis yr O'Husseys, yr

¹ 'Cywydd Ateb i Gywydd Aderyn Du Llew Jones',
Cerddi Pentalar, t.46.

O'Higgins a'r O'Dalys.¹ O amser Beirdd y Tywysogion ceir cip ar ambell deulu fel hyn yng Nghymru. Yr un mwyaf nodedig yn yr ail ganrif ar bymtheg, er enghraifft, oedd Phylipiaid Ardudwy. Yn llinach y Phylipiaid hyn a'u tebyg, cynt ac wedyn, y gellir rhoddi Bois y Cilie hwythau. Dyma gwlwm o feirdd a roes i ddarllenwyr barddoniaeth wledig y pleser arhosol hwnnw a geir yng ngweithiau crefftwyr da. Ond yr hyn sy'n eu gwahanu oddi wrth Feirdd Ffair-rhos, ar yr wyneb, yw'r hiwmor iachus hwnnw a dardd o'r gallu i weld pob ochr i fywyd, y trist a'r trwstan. Rhaid bod beirdd o'r fath yn rhai eangfrydig iawn ac yn meddu ar gydymdeimlad a diwylliant dwfn. Tardd yr hiwmor o'r elfen honno a fedd pob gwir fardd, sef y gallu i sylweddoli'r terfynau sydd yn cyfyngu ar alluoedd dyn. Ond, fel y dywedodd Saunders Lewis am Alun Cilie:

He sanely ignores the existentialist's dilemma. He needs no marijuana.²

¹ Gw. Rachel Bromwich, 'The Continuity of the Gaelic Tradition in Eighteenth-Century Ireland', The Yorkshire Society for Celtic Studies Transactions, Cyf.4 (1947-1948), t.2.

² 'A Member of Our Older Breed', Western Mail, 5 Rhagfyr, 1964, t.4.

PENNOD 7

CERDDI NATUR A BRO

Yn y bennod hon ceisiwn ymdrin ag agwedd Beirdd Ffair-rhos at y byd naturiol o'u cwmpas. Nid oes raid i farddoniaeth am natur a bro bob amser fod yn rhamantaidd. Gall dyn synhwyro prydferthwch natur ac atyniad bro arbennig, gall ymdeimlo â'i ymdrech ef ei hun yn erbyn eu pŵerau, a gall hyd yn oed ganfod ynddynt amlygiadau o allu neu alluoedd dwyfol, heb ddechrau teimlo bod rhyw gymundod arbennig, rhyw gydasiad ysbrydol rhyngddynt a'i enaid. Nodwedd y meddwl rhamantaidd yw na all dderbyn natur fel y mae neu fel yr ymddengys. Yn hytrach, myn ystyried natur yn fynegiant diriaethol o rym ysbrydol, trosgynnol, neu'n wedd allanol ar wirionedd cudd ond hollgynhwysol. Trwy sylweddau natur y canfyddir y gwir sylwedd, a daw'r byd allanol yn ddrych i brofiadau a theimladau aruchelaf dyn. Yn lle edrych arno'n wrthrychol, fel y gwnâi gwŷr y ddeunawfed ganrif, cysyllta'r rhamantydd fyd natur â'r teimlad a'i ystyried yn gwbl oddrychol. Ceir bod agwedd dynion at natur ym Mhrydain ac yn Ewrop wedi newid wrth i'r pwyslais ar 'hydeimledd' gynyddu gan osod '*je sens, donc je suis*' yn lle rhesymoldeb Descartes, '*cogito ergo sum*'.¹

¹ Basil Willey, The Eighteenth Century Background (Llundain, 1946), t.207.

Gellid honni, a dyma'r allwedd i'r gynneddf arbennig sydd yn nodweddu barddoniaeth natur y rhamantwyr ym mhob gwlad a chyfnod, nad oes gan y rhamantydd yn fynych fawr ddim diddordeb mewn natur fel y cyfryw, natur fel y mae, y *natura naturata*, chwedl yr athronwyr, eithr denir ei fryd yn hytrach gan yr hyn sydd yn ei dyb ef yn hanfod mewn natur, sef gan *natura naturans*. Cred fod gan y bardd neu'r gŵr o gelfyddyd allu arbennig i dreiddio, trwy rym ei ddychymyg, i'r hanfod hwn, "which presupposes", meddai Coleridge, "a bond between nature in the higher sense and the soul of man".¹ Dyma graidd y syniad am undod cyfriniol dyn a natur. "Man's mind is the very focus of the rays of intellect which are scattered throughout the images of nature ... To make the external internal, the internal external, to make nature thought - this is the mystery of genius in the Fine Arts". Tebyg mai oddi wrth yr Almaenwr Schelling y cafodd Coleridge y syniad hwn am uniaethu natur â'r meddwl. Y meddwl wedi ei wneud yn weladwy yw natur, yn ôl Schelling, a natur wedi ei wneud yn anweledig yw'r meddwl. Nid rheswm dyn yn unig nac yn bennaf a olygir wrth 'y meddwl' yn y dyfyniadau hyn, eithr ei gynneddf fewnweledol hefyd, ei ddychymyg a'i deimlad. Â'r 'meddwl' hwn gall y rhamantydd ganfod mewn natur nod a gorffwysfa i'w ddyhead. Ond, mewn gwirionedd, nid

¹ 'On Poesy of Art', *Biographia Literaria*, Cyf. 2 (Rhydychen, argraffiad 1969), t.217.

ymhyfrydu mewn natur er ei mwyn ei hun a wna, eithr yn ei hydeimledd personol ef. "Y teimlad yw'r testun", ebe John Morris-Jones, "ac nid yw natur ond moddion i'w draethu neu achlysur iddo".¹

Beirdd gwlad yw rhai Ffair-rhos; fe'u ganed yn y wlad ac yno yr arosasant weddill eu hoes. Ychydig o'r syniadau rhamantaidd traddodiadol a amlygir yn eu gweithiau, er eu bod yn byw mewn cymdeithas wledig yn agos at natur ei hun. Nid rhyfedd hynny o gofio mai cynnyrch meddyliau sydd wedi ymddieithrio o'r wlad ac amgylchfyd naturiol cenhedloedd mwy 'cyntefig' yw rhamantiaeth, a ffrwyth cymdeithas wedi magu gwareiddiad trefol mwy neu lai cymhleth. Ar derfyn y cyfnod mwyaf *urbane* yn hanes Ewrop, ac ar drothwy'r chwyldro diwydiannol, y cododd Rousseau ei gri 'yn ôl at natur', ac yr ymdeimlodd Wordsworth â rhin y mynydd a'i unigeddau.

Y mae barddoniaeth natur yn hen iawn yn y Gymraeg. Yn wir, odid nad yn y Gymraeg ac yn yr Wyddeleg, ymhlith ieithoedd diweddar Ewrop, y ceir y farddoniaeth natur gynharaf oll, a chawn beth o'n barddoniaeth orau yn yr Oesoedd Canol cynnar yn adlewyrchu cyflwr cymdeithas sydd yn dibynnu'n llwyr ar natur ac ar ymdaith anochel y tymhorau a'u rheolaeth gaeth ar fywyd ac ymarweddiad. Mwy na hynny, y mae llawer o'r hen ganu yn dangos yn bendant fod beirdd unigol yn y cyfnodau hynny'n ymwybod â cheinder

¹ Cerdd Dafod (Rhydychen, 1925), t.7.

natur. Ymhyfrydent â gofal a chraffter, yn lliw a llun coed a mynydd, yn sain aderyn a symudiad anifail. Nid aeth y gynneddf hon erioed yn llwyr ar ddisberod, a gellir olrhain y farddoniaeth natur drwy'r canrifoedd. Pery'r farddoniaeth honno i fynegi'n ddirodres hyfrydwch gwŷr yr oedd holl amgylchedd eu cymdeithas yn wledig a heb newid fawr ddim yn ei hanfodion hyd nes cyrraedd y ganrif ddiwethaf. Y seiliau gwledig hyn a'r gyfathrach agos, feunyddiol â natur sydd yn egluro'r ffaith, yn ôl Alun Llywelyn-Williams,¹ mai'n anaml y ceir unrhyw awgrym o ymdeimlad ymwybodol â chymundeb ysbrydol rhwng dyn ac arucheledd ei amgylchfyd. Y cymundeb ysbrydol hwn yw holl ymffrost y profiad rhamantaidd, a nod ei ddyhead.

Yng ngwaith yr emynwyr a gododd yn sgil mudiadau crefyddol y ddeunawfed ganrif y cafwyd gyntaf yn y Gymraeg arwyddion o'r diddordeb newydd yn y sylwedd y tu ôl i ymddangosiad allanol natur. Dyna fan cychwyn y broses o ymddieithrio o'r ymhyfrydu syml mewn natur fel y mae a'r greadigaeth weladwy o'n cwmpas. Ac fel y dengys Alun Llywelyn-Williams,² ni wnaeth Islwyn a'i ddilynwyr ddim ond mynd â'r broses gam ymhellach, a hynny am fod yr amgylchiadau cymdeithasol wedi dechrau newid erbyn canol y bedwaredd ganrif ar bymtheg a'u bod bellach yn hyrwyddo'r hydeimledd newydd o gyfeiriad arall, gwahanol iawn i'r cymhelliad crefyddol.

¹ Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys (Caerdydd, 1960), t.81.

² Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys, t.82.

Ni phoena'r beirdd gwlad, mwy na beirdd megis Ceiriog a Thaliesin Hiraethog yn y ganrif ddiwethaf, am yr ochr ysbrydol i natur. Yr oeddynt yn byw yn y wlad, yn agos at natur ac felly ni phoenent am geisio treiddio trwyddi i ddadlennu rhyw gyfrinach ddofn, a'i throi'n ddrych i'w dyfaliadau am dragwyddoldeb a'r sylwedd mawr. A hyd yn oed pan gafwyd natur yn gyfrwng profiad metaffisegol yng ngweithiau'r beirdd gwlad, yr oeddynt hwy'n ddigon agos at natur yn eu bywyd beunyddiol i osgoi'r perygl o golli eu diriaeth a'i chwalu yng 'nghymylau amser'.

Hwyrach mai yn nisgrifiadau O.M. Edwards o'r wlad ac yn 'Nhelynegion y Misoedd' Eifion Wyn y tarddodd yr ymdeimlad â natur ym marddoniaeth ddiweddar Cymru.¹ Yr hyn a gafwyd gan O.M. Edwards ac Eifion Wyn, y naill mewn rhyddiaith a'r llall mewn barddoniaeth, oedd ailgysylltu ein llenyddiaeth â phrofiad diriaethol o natur allanol, ac yn ôl Alun Llywelyn-Williams, "yr oedd y profiad hwn yn ddiogelach sail o lawer i unrhyw olwg ar wirionedd trosgynnol nag ehediadau haniaethol Islwyn".² Yr oedd sylwgarwch O.M. Edwards o natur yn ddigymell, a'i ofal am fanion golygfa ac am flodau ac adar ac anifeiliaid yn amlwg yn hyfrydwch pur iddo. Ac felly Eifion Wyn yntau. Yr oedd cefndir gwledig Eifion Wyn yn ffynhonnell uniongyrchol i'w hydeimledd, a

¹ Gw. W.J. Gruffydd, Y Llenor, Cyf. VI (1927). Adolygiad ar Caniadau'r Allt gan Eifion Wyn, tt.106-107.

² Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys, t.86.

dychwelodd ef yn ei gerddi i awyrgylch yr hen draddodiad o ganu natur yn Gymraeg.

Fel enghraifft o'r dull sylwgar o draethu sydd yn codi o'r hydeimledd syml ac uniongyrchol hwn, gellir cynnig rhai o 'Delynegion y Misoedd', Eifion Wyn, a fu'n gymaint o ddylanwad ar feirdd gwlad Cymru. Cyfres o ddarluniau gwrthrychol yw 'Ionawr' sydd yn cyfleu oerfel a'r llymder awel a nodwedda'r mis:

Wyt Ionawr yn oer,
A'th farrug yn wyn;
A pha beth a wnaethost
I ddŵr y llyn?
Mae iâr fach yr hesg
Yn cadw'n ei thŷ
Heb le i fordwyo
Na throchi 'i phlu.'

Yr un yw dullwedd 'Medi', a'r drydedd delyneg i 'Ebrill'. Y mae, er hynny, wahaniaeth sylfaenol rhwng agwedd meddwl Eifion Wyn at natur a'r hyn a geir yn yr hen ganu. Ar yr wyneb yn unig y mae'r gwrthrychedd yn y naill a'r llall, oherwydd yn y gwraidd, teimladau dynol yn wyneb grymuster natur yw gwir destun llawer o'r hen ganu. Ond y mae'r bardd diweddar wedi ei drwytho â'r *pathetic fallacy*, fel y galwai Ruskin y gynneddf honno mewn dyn sydd yn priodoli i natur ei deimladau a'i gymhellion ei hun.² Personolir Ionawr gan Eifion Wyn a pherir i'r mis ddewino "dŵr y llyn" a siglo'r "adar o frig yr ynn". Yn wir, drwy holl gwrs y misoedd, uniaetha'r bardd ei ymdeimlad ei hun â

¹ Telynegion Maes a Môr (Caerdydd, 1908), t.59.

² Alex Preminger (gol.), Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics (Llundain, 1975), t.607.

theimpladau priodol y tymor mewn dull na wyddai'r hen
feirdd nemor ddim amdano:

Medd y bardd yn wyn ei fyd -
"Wele Ebrill glas ei lygad";
"Wele Ebrill", medd y byd,
Trwy ei flodau hanner-caead.

"Ti, freuddwydiwr, gwrando, saf", -
Medd aderyn yn y berllan;
Cana lawen garol haf,
Wedi gŵyl o flwyddyn gyfan.¹

O blith Beirdd Ffair-rhos, mae'n amlwg mai Dafydd
Jones a Jack Oliver a wnaeth y defnydd mwyaf o'r hyn a
eilw John Ruskin yn *pathetic fallacy*. Mae dylanwad
Eifion Wyn yn amlwg ar gerdd Dafydd Jones i'r
'Briodas':

Clywais gynt ar lain o fynydd
Oriau'r hwyr dan hud y sêr -
Chwerthin cynnar rhyw gariadon,
Gyda chymysg sibrawd pêr.

Echnos gwyliwn ddawns eu neithior
Yn y cwm lle ffynnai hedd,
A byrlymai'r ewyn cannaid
Yno'n haen ar lestri'r wledd.

Pan ddaeth y wawrddydd i'r dyffryn, gwelodd y bardd
"gyplysu eu hynt" a chlychau'r gemau'n selio eu
cyfamod gynt:

A thrwy'r ddôl lle taenwyd blodau
Teca'r wlad mewn lliw a llun,
Treiglodd dwyffrwd wyllt y mynydd
Tua'r eigion heddiw'n un.²

¹ 'Ebrill', Telynegion Maes a Môr, t.63.

² Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.69. Gw. hefyd
'Lliwiau'r Hydref', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill,
t.69; 'Rheibiwr', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill,
t.85.

Dengys Jack Oliver yntau mewn telynegion syml fel 'Y Bluen Eira'¹ a 'Blodau'r Grug'² ei fod yn gallu ymateb yn oddrychol i fyd natur. Nid croniclo gwrthrychol a geid gan y bardd gwerinaidd hwn, ond ymateb sensitif i'r hyn a oedd yn ei gyffroi mewn byd a oedd mor gynefin iddo yn ardal Ffair-rhos. Ni lwyddodd i fynegi ei weledigaeth mor gyfegin a bywiog ag Eifion Wyn efallai, ond y mae ei gerddi'n awgrymu iddo feddu ar yr hydeimledd a gysylltwn â chanu telynegol y bedwaredd ganrif ar bymtheg a dechrau'r ugeinfed. Yn yr ymateb personol ac unigol hwn i natur, ac yn eu hymwybyddiaeth ohono, y mae Eifion Wyn a beirdd gwlad Ffair-rhos yn arddangos y gwahaniaeth rhwng hydeimledd yr ugeinfed ganrif ac eiddo'r Oesoedd Canol. A hyn sydd yn eu galluogi i greu delweddau awgrymog o'r mân ogoniannau y maent yn sylwi arnynt mewn natur, fel y try'r ceiliog yn "enfys" yn nychymyg Evan Jenkins, ac y gall sôn am y ceiliog hwnnw'n cerdded "fel cadfridog" ar dop ei domen orseddol.³ Rhyfeddod gormodiaith sydd yn synnu prydydd yr Oesoedd Canol, rhyfeddod symbol ac arwydd sydd yn ysgogi Eifion Wyn a'r beirdd gwlad o Ffair-rhos.

I Eifion Wyn hefyd, nid damcaniaeth fetaffisegol, nid teimlad gwneud mewn unrhyw fodd yw'r undod yr ymdeimlir ag ef rhwng dyn a natur. Creaduriaid Duw yng

¹ Ail Gerddi'r Barbwr, t.27.

² Ail Gerddi'r Barbwr, t.27.

³ 'Y Ceiliog', Cerddi Ffair Rhos, t.27.

nghreadigaeth Duw yw dyn a'r oen a'r llinos fel ei gilydd:

Canai llinos benddu'r eithin
Neithiwr, ar y Morfa Mawr;
Uwch ei haelwyd fach o fwsog,
Gyda'i chrewr yn waredwr ...¹

Ac fe ddaw'r un athroniaeth i'r amlwg yn ei delyneg
'Liw Dydd, Liw Nos':

Ai hoff gennyt fyned, liw nos,
I ddisgwyl y sêr i dywynnu?
Ai hoff gennyt wrando, liw nos,
Ar fydoedd soniarus yn canu?
A welaist ti Dduw,
O'r sêr i'r ehedydd ym mhopeth byw?
A glywaist ti lef
Gyfriniol yng nghân a distawrwydd y nef?²

Mynega'r bardd ei gred bantheistaidd fod "Duw ym mhopeth i'r sawl a wêl". Yn anfynych iawn y ceir unrhyw awgrym tebyg i hwn gan Eifion Wyn. Mae yna gyfeiriad at brofiad cyfriniol o'r dwyfol mewn natur. Fel y dywed Alun Llywelyn-Williams:

Fel creadigaeth Duw y mae natur yn ogoneddus iddo, [sef Eifion Wyn] fel prawf ac arwydd o hollalluogrwydd y Creâdwyr, nid fel modd i ennill ohono brofiad uniongyrchol o'r presenoldeb dwyfol.³

I Wordsworth, perthynai i fyd natur fod dwyfol, ysbryd yn ymsymud dros y dyfroedd ac yn crwydro'r mynyddoedd. Nid oes amheuaeth ychwaith nad oedd yn synio am y presenoldeb yma fel ysbryd Duw. Gweithredu er daioni yr oedd bob amser, gan achub dyn rhag treialon y byd a'i buro a'i ddwyn yn nes at y nefoedd, lle y bu gynt

¹ 'Cyfarch y Llinos', Telynegion Maes a Môr, t.84.

² Telynegion Maes a Môr, t.87.

³ Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys, t.88.

yn blentyn bach. Mynegiant uniongyrchol o'r dwyfol oedd y greadigaeth ar ei gwedd symlaf, mewn mynydd moel, mewn llyn tawel neu mewn craig. Hi oedd y ddolen gydiol ddelfrydol rhwng dyn a Duw.

Nid oedd a fynno Eifion Wyn â'r gyfriniaeth hon, ond yr oedd natur iddo ef yn datgan gogoniant Duw ac yn "mynegi gwaith ei ddwylo", chwedl y Salmydd. 'Roedd ymateb beirdd Ffair-rhos i fyd natur yn seciwlar yn ei hanfod; nid godidowgrwydd yr amgylchedd sydd yn denu eu sylw ond y gwrthrychau eu hunain. Ni fynnant ychwaith drawsblannu gogoniannau natur y mynyddoedd yn byrth agored i fyd ysbrydol. Iddynt hwy, mae natur o gylch eu cartrefi yn Ffair-rhos yn ffenomen weladwy yn anad dim, yn sylwedd a'i hanfod ynddo'i hun, ac nid yw'r adar, yr anifeiliaid, y blodau, y nentydd a lliwiau tymhorau bro mebyd yn ymddangosiadau sy'n tystio i allu eu creawdwr yn gymaint ag yn ffenomenau sy'n tystio i'w bodolaeth eu hunain, a dim mwy. Mae traed Beirdd Ffair-rhos yn rhy sownd ar y ddaear iddynt fentro chwilio am unrhyw weledigaeth annelwig ar gyfrinach byw a bod mewn natur, yn null y gwir ramantydd. Yn eu telynegrwydd bywiog, eu dull o osod eu teimladau ar gân, yn eu cerddi yn delfrydu'r bywyd gwledig y gwelir yr elfen ramantaidd yn eu gwaith. Gellir sôn hefyd am eu tuedd barhaus i hiraethu am gael doe yn ôl ac adennill y gwynfyd a gollwyd. I feddwl gwladaidd Beirdd Ffair-rhos, nid oes raid ymofyn am unrhyw faeth ysbrydol na cheisio cyfrinach

drosgynol mewn natur, rhagor na'r pleser a'r cysur a rydd ei phrydferthwch i'w synhwyrau. Beirdd gwlad ydynt, yn canu am natur o'u cwmpas fel y mae, eithr gyda rhyw arlliw o'r hydeimledd newydd a ddechreusai hydreiddio cylchoedd llenyddol Cymru ddechrau'r ganrif.

Un arall o feirdd Cymru a ddylanwadodd yn drwm ar rai beirdd gwlad oedd Ceiriog, ac yr oedd prydyddion fel Jack Oliver wrth eu bodd yn darllen ei gerddi rhamantaidd ef. Er i Ceiriog sôn am liw a llun amryw agweddau ar y byd o'i gwmpas, sôn am natur a wnaeth ef amlaf: cân yr adar, sisial ganu'r nant, murmur y gwenyn, rhuo'r gwynt, ac yn y blaen. Iddo ef, 'roedd cerddoriaeth mewn natur a chyngerdd oedd y cread mawr. Yn wir, credai'r beirdd rhamantaidd y dylai barddoniaeth efelychu miwsig. Ac i fardd fel Edgar Allan Poe ddechrau'r ganrif ddiwethaf, nid ystyr y geiriau oedd yn bwysig, ond seiniau'r llafariaid a'r cytseiniaid a'r argraff a adawent ar deimlad ac ysbryd y darllenwyr. Credai Owain Myfyr fod barddoniaeth yn effeithio ar y "dyn teimladwy" fel y gwna cerddoriaeth. Yr oedd Ceiriog, yntau, pan oedd ym Manceinion, yn aelod o frawdoliaeth fechan o feirdd, a bu dylanwad y tri aelod arall sef Creuddynfab, R.J. Derfel ac Idris Fychan, yn drwm arno.' Yn fyr, gellir dweud i Greuddynfab roddi pwyslais ar ddwy elfen mewn barddoniaeth, sef arucheled a theimlad. Yr hyn a oedd

¹ Llyfrbryf, John Ceiriog Hughes - Ei Fywyd, Ei Athrylith, a'i Waith (Lerpwl, 1902), t.34.

eisiau ar farddoniaeth Cymru, yn ôl Creuddynfab, oedd y lyric, sef canu syml, naturiol, teimladwy a phoblogaidd. Y beirniad llenyddol pwysig iddo oedd Edgar Allan Poe, a'r beirdd patrymig oedd Thomas Moore a Robert Burns. Cynghorodd Ceiriog i ddarllen cerddi Burns ac uchelgeisio bod yn Robert Burns Cymru.¹ Idris Fychan a ddangosodd i Ceiriog werth y ceinciau telyn, a gwerth caneuon Robert Burns a Thomas Moore. Creuddynfab a ddangosodd iddo ogoniant cerddi'r ddau fardd hyn fel barddoniaeth. Y cwmni bach hwn ym Manceinion a fyddai'n symbylu Ceiriog i lunio barddoniaeth yn gyson; ni allai farddoni mewn unigedd fel Islwyn. A diau fod hynny'n wir am Feirdd Ffair-rhos hefyd, am eu bod hwythau, fel Ceiriog, yn dibynnu ar y gwmniaeth lenyddol am eu cynhaliaeth ysbrydol. Ond credai Ceiriog, fel y mwyafrif o feirdd gwlad, y dylid llunio cerddi ar bynciau poblogaidd, fel serch a hiraeth am y bywyd gwledig, ac y dylai'r geiriau fod mor ddealladwy fel y gellid eu deall wrth wrando arnynt yn cael eu canu am y tro cyntaf. Dyna'r gwahaniaeth mwyaf rhwng barddoniaeth Islwyn ac eiddo Ceiriog.

Symledd telynegol canu Ceiriog a'i hiraeth am yr hen fywyd gwledig delfrydol a'i gwnaeth mor boblogaidd ymhlith y beirdd gwlad a dyna paham yr apeliai at Jack Oliver. Lluniodd Oliver ddegau o ganeuon, fel Ceiriog o'i flaen, i'w canu ar ryw alaw boblogaidd neu'i

¹ D. Gwenallt Jones, 'Ceiriog', Llên Cymru, Cyf. 1 (1950-1951), t.16.

gilydd. Dywedwyd mai canu cyngerdd oedd canu Ceiriog. Gellid dweud hynny, hefyd, am lawer o gerddi Jack Oliver yntau, mai caneuon cyngerdd lleol oeddynt wedi eu llunio i ateb rhyw alw gan ryw gymdeithas neu griw o bobl a oedd am gymryd rhan gyhoeddus i ddathlu achlysur neu ŵyl yn y gymdogaeth. Ymateb i alwad a wnâi, fel y byddai unrhyw grefftwr yn ymateb i angen y gymdeithas. Fel crefftwr, wrth gwrs, nid annisgwyl yw ei weld yn ailgyflwyno deunydd traddodiadol ac yn adleisio hen themâu a phatrymau cyfarwydd. Ceir bod Jack Oliver, fel Ceiriog gynt, yn cael ei ddylanwadu gan yr amgylchfyd naturiol. Dyfynnir rhan o gerdd gan Jack Oliver i 'Flodau'r Grug' sydd yn enghreifftio dylanwad Ceiriog ar ei ganu i natur:

Blodau'r grug o fendigedig
Dannau aur ar dwyni hen,
Dan eu swyn y mynydd uchel
Dry yn llawn o siriol wen.

Grug y mynydd yn eu cysgod
Cwyd yr hedydd lwyd ei lef,
Pan fo'n cychwyn i gyfarfod
Gwawr y dydd, i drothwy'r Nef.

Blodau'r grug yn cuddio'r bryniau
Chwery'r awel ar ei thaith,
Beunydd beunos ar eu tannau
Heb ddinistrio un ychwaith.'

Os nad oedd llawer o'r canu natur hwn yn ddim ond sentiment i foddio'r gynulleidfa, mae'n wir hefyd mai'r un sentiment a wnaeth Ceiriog yn wir fardd poblogaidd ar raddfa genedlaethol. Yr oedd y ddau fardd, fel ei gilydd, yn ymwybodol o werth sentiment

' Ail Gerddi'r Barbwr, t.20.

ac apêl 'geiriau cerddorol' i'w cynulleidfa. Wrth sôn am flodau gwyllt y mynydd ac anifeiliaid mad y maes yr oedd ganddynt ddeunydd a oedd yn sicr o apelio at glustiau'r gwrandawyr ac at lygaid y darllenwyr.

Diau fod modd honni, fel y nodwyd eisoes, fod cerddi natur Jack Oliver a rhai gan Dafydd Jones yn Sioraidd o ran eu cynnwys a'u mynegiant. Y seiniau pêr, y rhwyddineb ysgafn a thlws, a'r rheoleidd-dra traddodiadol yw'r elfennau sydd yn ein tywys yn ôl i ddechrau'r ganrif wrth ddarllen rhai o'u cerddi telynegol hwy. Nid oes ynddynt ymgais gydwbodol i ddadansoddi 'ystad y byd', a chan mai beirdd gwlad oeddynt, prin y disgwylid iddynt ddatblygu gweledigaeth aeddfed a chlrir o arwyddocâd celfyddyd. Yn hytrach, y maent yn gogwyddo at y poblogaidd a'r confensiynol. Mae cerddi natur Evan Jenkins a W.J. Gruffydd yn fwy amlweddog ac amrywiol o ran ansawdd, er bod llawer o elfennau'r cyfnod cynnar yn hanes y delyneg yn perthyn i waith Evan Jenkins yn arbennig. Mae defnydd W.J. Gruffydd o'r *vers libre* yn ei achub rhag ystrydebau ac undonedd syml barddoniaeth y dauddegau yng Nghymru.

Gellid dweud am Jack Oliver, fel y dywedodd Talhaiarn am Ceiriog, mai ei nod oedd peidio â chanu'n uwch nac yn is na chalon y gymdeithas. Er inni weld dylanwad Ceiriog ar gerddi Jack Oliver, ni ddarllenai nemor ddim barddoniaeth gyfoes yn Saesneg na Chymraeg.

Mewn lleoedd anial ac unig y bydd y beirdd rhamantaidd fel arfer yn gallu cymuno â hwy eu hunain. Braidd yn rhyfedd,felly, yw cael i Jack Oliver lunio fwy nag un delyneg i flodau a lliwiau'r ardd. Mae'r ffaith iddo fyw y rhan fwyaf o'i oes mewn tref fechan yn esbonio'r diddordeb garddwriaethol hwn, mae'n siŵr. Ymhyfrydu mewn prydferthwch yn unol â thraddodiad y beirdd rhamantaidd a wna fel arfer, a dyna a geir yn ei delyneg 'Ar y Trothwy'.' Mae hon hefyd yn ddiddorol o ran ei mesur:

Ger trothwy'r drws lle'r wyf yn byw
Lle'r wyf yn byw, mae blodau tlws,
Mae blodau tlws bob llun a lliw
Ger trothwy'r drws lle'r wyf yn byw.

Ar drothwy'r drws mae llwyd y to
Mae llwyd y to yn begio'i fwyd,
Yn begio'i fwyd, un craff yw o
Ar drothwy'r drws mae llwyd y to.

O drothwy'r drws lle'r wyf yn byw,
Lle'r wyf yn byw y gwelaf fi,
Y gwelaf fi holl wyrthiau Duw,
O drothwy'r drws lle'r wyf yn byw.

Mae dyn yn rhan o natur a daw gwrthrychau megis blodau a choed yn fynegiant diriaethol o brofiadau goddrychol, neu'n wedd allanol ar yr ymwybod neu'r anymwybod. Yn ôl y beirdd rhamantaidd, trwy sylweddau natur y canfyddir y gwir sylwedd, a daw'r byd allanol felly'n ddrych i brofiadau a theimladau aruchelaf dyn.

' Ail Gerddi'r Barbwr, t.16.

O ddarllen rhai o gerddi natur Jack Oliver, gwelir nad edrych ar natur yn wrthrychol a wna'r bardd, yn hytrach y mae'n cysylltu natur â theimlad ac yn ei ystyried yn gwbl oddrychol. Nid yn y gog ei hun y mae'r diddordeb, ond yn yr atgofion y mae'n cyffroi yn y bardd am y dyddiau gynt pan oedd yn fachgen ifanc yn Ffair-rhos:

Gwcw fach 'rwy'n falch o'th glywed
Eto'n canu gyda'r nos,
Megys cynt o frigyn uchaf
Yr hen onnen ger Ffair Rhos.¹

Mae'r gog fel petai'n estyniad o'i fro enedigol ac o'r herwydd yn ysgogi yn y bardd brofiadau goddrychol a theimladol. Mewn cerdd gynharach o'i eiddo,² mae'n defnyddio'r gog fel llatai i fynd â neges at un o fechgyn Ffair-rhos a oedd yn garcharor rhyfel yn Singapôr adeg yr Ail Ryfel Byd. Defnyddir natur fel llinyn sydd yn cysylltu'r bardd â'i feddyliau a'i ddyheadau. Mewn cerddi fel y 'Gwanwyn'³ a 'Dyfodiad y Gwanwyn'⁴ mae'r darlun yn fwy gwrthrychol a disgrifiadol, ac o'r herwydd maent yn llai telynegol a rhamantaidd eu naws. Yn y cerddi hyn gellid meddwl bod gan Jack Oliver fwy o ddiddordeb mewn natur fel y mae, y *natura naturata* fel y sylwyd yn gynharach, yn hytrach nag yn ei deimladau personol ei hunan. Nid oes ynddynt fawr ddim gwreiddioldeb, ond y maent yn enghreifftiau digon tebyg i ddegau lawer o gerddi a

¹ 'Y Gog', Cerddi'r Barbwr 3, t.42.

² 'Dychweliad y Gwcw', Cerddi'r Barbwr, t.45.

³ Cerddi'r Barbwr 3, t.17.

⁴ Cerddi'r Barbwr 3, t.32-33.

luniwyd gan feirdd gwlad o bob rhan o Gymru dros y blynyddoedd. Mynegant ddiddordeb Jack Oliver mewn natur fel yr ymddengys o'i gwmpas ar wahanol dymhorau'r flwyddyn, ond hefyd fel y gall adlewyrchu cyflyrau cudd y galon.

Yn eu telynegion nid yw Evan Jenkins a Dafydd Jones yn ymdrin â natur mewn dull mor rhamantaidd â ffansiol â Jack Oliver. Wedi'r cyfan, yr oeddent hwy yn byw mewn cymdeithas wledig ac yn agos at natur ei hun. Cynnyrch meddyliau sydd wedi ymddieithrio o'r wlad ac amgylchfyd naturiol cenhedloedd mwy 'cyntefig' yw rhamantiaeth, a ffrwyth cymdeithas wedi magu gwreiddiau trefol mwy neu lai cymhleth. Er na wnaeth Jack Oliver ond symud i ganol tref Llanbedr Pont Steffan, mae'n amlwg iddo golli'r cymundeb parhaus â'r bywyd amaethyddol yn ei gyflawnder a oedd yn rhan mor allweddol o'i blentyndod. Mae Evan Jenkins, o'i gyferbynnu ag ef, yn ymhyfrydu yn rhialtwch yr hau a'r medi, y tywydd a'r anifeiliaid, y tymhorau a'r coed. Yn wir, y mae natur yn gefndir amlwg i'r rhan fwyaf o gerddi'r bardd. Yr oedd natur yn rhan o fywyd beunyddiol Evan Jenkins, ac y mae amryw o'i gerddi'n esiamplau clir o ddiffiniad enwog Wordsworth o farddoniaeth bur, "Emotion recollected in tranquillity", hyfrydwch atgof am hen deimladau. Nid canu i natur yn gyffredinol fel y gwnaeth R. Williams Parry yn Yr Haf a Cherddi Eraill a wneir gan Evan Jenkins, ond canu i natur Ffair-rhos a'r cyffiniau,

fel y canodd T.H. Parry-Williams i dirwedd moel a chreigiog ardal Rhyd-ddu. Y mae natur Evan Jenkins, gan hynny, yn lleol, yn gartrefol, yn agos a chymdogol.¹ Enwir afon a chwmwd a chwm, ac y mae hyn yn gwerineiddio'r canu:

Bob blwyddyn tua thyddyn bach
Fy nhad, yn nhymor geni'r ŵyn,
I'r gwndwn am y dydd fe ddôl
Dau geffyl trwm o fferm Llwyn Mwyn.

Disgwyl yn hir, ac ofni siom,
Ond gydag un-ar-ddeg o'r gloch
Dod y mae Moses, ac i'r cae
A dechrau torri'r cwysi coch.²

Nid oes i natur ddirgelwch a chyfrinion prin i Evan Jenkins, ac nid yw'n ymglywed â rhyw ddinas noddfa ychwaith yn ei chysgod. Gellir dweud nad yw'n Sioraidd ei syniadau, gan nad yw'n dyheu am fod yn rhywle arall nac yn mynegi ar goedd ei gydymdeimlad â chreaduriaid dan orthrwm. Fel eraill o Feirdd Ffair-rhos, ymatalia rhag dilorni'r bywyd dinesig ar draul y gwledig, a rhag meddwi ar olygfeydd natur. Pe baem yn chwilio am ddylanwadau, mae'n siŵr mai troi a wnaem at Y Flodeugerdd Gymraeg a olygwyd gan W.J. Gruffydd ac a argraffwyd yn 1931. Ceir cerddi cyffelyb hefyd yn nwy gyfrol Beirdd ein Canrif a gyhoeddwyd yn 1934 ac yn Elfennau Barddoniaeth o waith T.H. Parry-Williams (1935), cyfrol y ceir ynddi ddadansoddiad o elfennau

¹ Gwir hyn am gerddi Cerddi'r Gaeaf, R. Williams Parry hefyd; gweler ysgrif D. Gwenallt Jones, 'Barddoniaeth R. Williams Parry', R. Williams Parry: Cyfres y Meistri: 1, gol. Alan Llwyd (Abertawe, 1979), t.192.

² 'Coffâd', Cerddi Ffair Rhos, t.39.

crefft y delyneg a detholiad byr o delynegion. Yn y cyfrolau hyn y ceir cerddi natur sydd yn ymdebygu i rai Evan Jenkins.

Gan i'r bardd gael ei eni a'i fagu mewn tyddyn ar fryn diarffordd y tu allan i bentref Ffair-rhos, yr oedd y tywydd, ac yn enwedig tywydd gerwin ganol gaeaf, yn ganolog i'w fywyd. Nid yw'n rhyfedd, felly, iddo lunio amryw o gerddi sydd yn ymwneud â'r tywydd mewn rhyw ddull neu fodd. Gellid cyfeirio at delynegion fel y 'Rhew'¹ ac 'Eira Cynnar'² sydd yn disgrifio effaith y tywydd garw ar dirwedd yr ardal. Gwneir defnydd ynddynt hwy o'r *pathetic fallacy*. Gan fod Ffair-rhos yn bentref a adeiladwyd ar ucheldir pell o'r môr, blinid y trigolion yn fynych gan stormydd a lluwchfeydd eira yn ystod misoedd y gaeaf, a byddai amryw ohonynt yn garcharorion yn eu cartrefi am wythnosau lawer weithiau, ac yn dibynnu ar gyfeillion a chymdogion i ddwyn iddynt y negeseuon angenrheidiol at gynhaliaeth o'r siop yn y pentref. Gwelwyd lladd cannoedd o ddefaid dros y blynyddoedd gan y lluwchfeydd ac achoswyd poen meddwl a thlodi i dyddynwyr a oedd eisoes yn ei chael yn anodd cael dau ben llinyn ynghyd. Mae englyn Evan Jenkins i'r rhew³ ymhlith ei gerddi gorau ac fe'i lluniwyd ganol y pumdegau. Y mae, felly, ymhlith y pethau olaf a gyfansoddodd. Enillodd ei englyn, 'Y Llwydrew', wobr

¹ Cerddi Ffair Rhos, t.17.

² Cerddi Ffair Rhos, t.29.

³ 'Rhew', Cerddi Ffair Rhos, t.79.

iddo yn Eisteddfod Genedlaethol 1940, ac efallai mai yn hwn y gwelir y bardd ar ei fwyaf celfydd fel cynganeddwr a delweddwr:

Yn oer drwch ar dir uchel - daw â'i gen
Wedi Gŵyl Fihangel,
A daw i'r coed fel lleidr cêl
Gan eu diosg yn dawel.¹

Ym marddoniaeth Evan Jenkins y deawn fwyaf agos at fywyd pob dydd yr amaethwr, ac yn ei delynegion a'i gywyddau ef y gellir dirnad pa mor anodd oedd aredig, llyfnu a chael tir mynyddig ardal Ffair-rhos yn barod yn y gwanwyn fel y gellid mynd ati i hau. Edrychwn ar un o'r cerddi hyn, gan dalu sylw arbennig i'w thechneg. Yn gyntaf, sylwn fod y bardd yn 'Cae Cerrig' yn gwneud defnydd celfydd o'r Corfan Dyrchafedig (Iambig); yn ail, mae'n odli trydedd sillaf y llinell gyntaf â thrydedd sillaf y drydedd linell yn y pennill agoriadol; yn drydydd, gwneir defnydd effeithiol o'r odl fewnol yn y tri phennill; ac yn olaf, defnyddir cytseinedd drwy'r delyneg, yn arbennig y gytsain 'd', a hynny er mwyn pwysleisio'r synnwyr ac i glymu syniadau:

Ac yna gyda'r oged
Cyn gado'r gro mewn graen,
Pe byddai'n daith, mi fyddai'n faith
Fy nghrwydro ôl a blaen.²

Gellir canfod yr un gofal wrth grefft yng ngherddi natur Dafydd Jones, ac nid oes amheuaeth nad ef o blith beirdd Ffair-rhos a fynegodd orau ymwybod

¹ Cerddi Ffair Rhos, t.69.

² Cerddi Ffair Rhos, t.16.

dwfn y bardd â cheinder natur. Rhoes fynegiant i fanylion a sylwodd arnynt wrth fynd o gwmpas ei orchwylion beunyddiol fel gwas fferm a bugail; lliw a llun coed a mynydd, sain aderyn a symudiad anifail. Ceir ganddo ddarlun o natur heb brofiad metaffisegol na haniaethol. Cofnodi yn hytrach na dyfalu a geir gan Dafydd Jones, ac fel arfer defnyddia'r mesurau rhydd. Ceir elfennau yng nghynnwys llawer o'r cerddi sy'n estyn yn ôl i oes aur y cywydd, ac y mae defnydd y bardd o eiriau hynafol eu naws megis 'bun' a 'hendud' yn cryfhau'r cysylltiad â chanu'r Oesoedd Canol. Bwriadus hefyd, yn ddiau, yw'r adlais yn y llinell:

Ym Mai a'i lifrai ...

yn y gerdd 'Priodasgerdd',¹ sydd yn dwyn i gof y cywydd enwog a dadogwyd ar Dafydd ap Gwilym 'I'r Llwyn Banadl':

Pan ddêl Mai â'i lifrai las
Ar irddail i roi'r irddas.

Gwneir defnydd hefyd, o dermau amaethyddol cyfarwydd yn null y beirdd gwlad traddodiadol:

"Ydlannau grawn a gwair"² yn glyd a chynnes,
Helmi a theisi hyd at ddrysau'r tai,
Fel pe'n caethiwo anadl boeth y fuches
I'w nawsio unwedd â chanolddydd Mai.³

O ddarllen cerddi natur Dafydd Jones ac Evan Jenkins, y mae'n amlwg mai'r bardd gwlad ers rhyw ddwy genhedlaeth sydd wedi cymryd meddiant o draddodiad y

¹ Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.56.

² Cymh. T.E. Nicholas, 'Lliwiau', Llygad y Drws (Dinbych, 1940), t.51.

³ 'Gwanwyn Newydd', Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.78.

canu telynegol Eifion-Wynaid. Yr unig wahaniaeth yw bod Dafydd Jones, er enghraifft, yn llefaru fel amaethwr, ac yn arbennig felly yn ei gerddi mwyaf gwerinol. Gellid tybio fod y rhain hefyd yn ffrwyth yr awen fyrfyfyr, rhyw *snap-shots* o fywyd natur ucheldir Ffair-rhos dros bedwar tymor y flwyddyn. Cynnyrch yr awen barod yw'r llu englynion unodl union sydd yn britho tudalennau ei gyfrol, llawer ohonynt wedi eu llunio pan oedd y bardd yn bugeilio ar y mynydd neu ynteu'n gyrru yn y car pan oedd yn gweithio i'r Weinyddiaeth Amaeth, Pysgodfeydd a Bwyd. Pan ddisgrifia'r bardd yr anifeiliaid a'r adar mewn englyn ar ôl englyn, ymddengys mai'r gamp yw dal gafael yn hanfod y gwrthrych. Fel y dywed T.J. Morgan:

[Yr] un swyddogaeth sydd i'r englyn modern ag i'r rhai cynnar hynny (o'r 'hen ganiad' o ran mesur) a elwir yn 'gnomic verse', y penillion sy'n ceisio diffinio gwrthrychau a nodi'r hanfodion sy'n gyffredinol wir.'

Diau fod yr englynion diffiniol a geid gan Dafydd Jones ac Evan Jenkins fel ei gilydd, yn uno deufyd y bardd gwlad, ei ganu cymdeithasol anghystadleuol a'i ganu eisteddfodol. Un o erchyllterau byd yr eisteddfodau fu'r englyn diffiniadol, yn y cyfnod yr aeth yn ffasiwn i ganu'n rhyddieithol ac yn ffeithiol destunol, ond y mae cysgod canu'r bardd gwlad ar y datblygiad hwnnw hefyd gan y byddent hwythau'n canmol gwrthrychau unigol arbennig oherwydd y budd a'r cymorth a gâi cymdeithas ganddynt. Cofiwn am ganu Bois

' 'Arddel Disgybl', Barn, Rhif 29 (1965), t.149.

y Cilie i'r peiriannau a oedd wedi ysgafnhau trymwaith y fferm. Cyferfydd deufyd y bardd gwlad hefyd yn englynion Dafydd Jones, yn fwy felly nag yn y cerddi eraill o'i eiddo. Nid oes ynddynt ymgais i gyfleu unrhyw wirionedd o bwys tragwyddol am yr anifeiliaid ac am eu cysylltiadau chwedlonol a storiol; digon gan y bardd oedd rhoddi disgrifiad syml o'r gwrthrych, yn aml iawn ddarlun ohono yn ei gyd-destun daearyddol.

Wrth edrych yn ôl ar gerddi natur Dafydd Jones, Jack Oliver ac Evan Jenkins - nid oes gan W.J. Gruffydd gerddi uniongyrchol i fyd natur fel y cyfryw - gwelir bod rhai o'r cerddi i bob pwrpas yn ddisgrifiadau pur, heb na neges na phrofiad arbennig yn amlwg ynddynt. Mae hyn yn arbennig o wir am rai o englynion a thelynegion Dafydd Jones sydd yn ymwneud â chreaduriaid byd natur. Ond o ddarllen y cerddi hyn, mae'n werth sylwi dynered oedd agwedd y beirdd gwlad o Ffair-rhos, a chymaint oedd eu cariad at anifeiliaid a phlanhigion a blodau'r maes. Eu cyrchfan bob amser oedd Ffair-rhos wledig ac unig, hyd yn oed wedi i rai ohonynt fyw'n alltud am gyfnod hir, oblegid mai yno yr oeddynt agosaf at natur. Carai Evan Jenkins, Dafydd Jones, a Jack Oliver yr encilion yn fwy na W.J. Gruffydd, sydd yn fwy o ddyn cyhoeddus ac yn llai swil o ran anianawd na'i gyd-feirdd. Fel arfer, bydd y bobl hynny sydd yn hoffi'r encilion wrth eu bodd hefyd gyda thrigolion yr encilion, yn arbennig felly ffoaduriaid byd natur, y llwynog a'r sguthan, y sgyfarnog a'r

ehedydd a'i griw. Yr oedd dolen gydiol gref rhwng Beirdd Ffair-rhos â'r rhain, a daethant i'w hadnabod cystal wrth deithio dros lwybrau'r ardal i'r capel ar y Sul, i'r ysgol pan oeddynt yn blant, ac i'r gwaith pan oeddynt yn oedolion.

Fel yn hanes beirdd gwlad ar hyd y cenedlaethau, yr oedd gwrthrychau byd natur yn rhan o brofiad a chefnidir beirdd Ffair-rhos, a gellid casglu mai apêl sylfaenol y creaduriaid a gyfarchwyd ganddynt, yw eu gweld yn byw bywyd greddfoll cyntefig yn eu hamgylchedd naturiol. Gellir dweud, hefyd, mai un o nodweddion y bardd gwlad yw ceisio mynegi'r amlwg mewn ffordd gain. Nid yr hyn a ddywed bob amser sydd yn bwysig, ond ei ddull o'i ddweud. Dethlir bodolaeth pethau cyffredin yn eu priod gynefin. Fe'u dethlir am eu bod yno. Dywedir weithiau i R. Williams Parry wawdio'r anifeiliaid hynny a oedd wedi eu halltudio oddi wrth eu bywyd naturiol, y creaduriaid sydd bellach o dan reolaeth dyn. Nid felly yr ymetyb Beirdd Ffair-rhos i creaduriaid o'r fath, fodd bynnag, ac y mae ganddynt hwy gerddi i'r gath a'r fuwch a oedd yn anifeiliaid mor boblogaidd ac allweddol bwysig at gynhaliaeth deuluol yn hanes bron pob tyddyn yn yr ardal. Iddynt hwy, yr oedd y gath, y ci a'r fuwch yn rhan o'r cylch teuluol ac yn rhan ymarferol a gweithredol o fywyd a ffyniant tyddynnod yr ardal.

Dangoswyd eisoes mai dewis ymateb yn uniongyrchol hollol i allanolion byd natur a wnaeth Beirdd Ffair-

rhos yn bennaf. Yn wahanol i R. Williams Parry, a ystyrir yn fardd gwlad o bwys gan J.M. Edwards a W. Rhys Nicholas,¹ nid yw'r ymdeimlad yn ymestyn y tu hwnt i'r allanolion eu hunain. Nid yw'r dychymyg yn disodli pwysigrwydd y synhwyrâu nac yn chwilio am gysylltiadau mwy grymus a chyfrin na hwynt. I feirdd Ffair-rhos yr oedd yr hyn a ganfyddai'r llygaid ym myd natur yn ddigon heb geisio ychwanegu ato ryw fawredd ysbrydol ac annirnadwy. Y gwir yw bod byd natur mor allweddol bwysig i'w bywyd ag unrhyw agwedd arall, ac fel y dywedodd R. Williams Parry:

Ni pherthyn y bardd i'r byd fel i Natur werdd,
Ac ni wna gyfaddawd ag ef fel y bydol- ddoethyn.²

Wrth ymdrin â cherddi Beirdd Ffair-rhos i'w bro, mae'n amlwg fod yr ymateb yma'n fwy goddrychol a metaffisegol. Yn wir, eu cerddi bro yw'r mwyaf angerddol a lleddf o'u heiddo. Telynegol a rhamantaidd yn ei hanfod yw'r canu, a llawer o'r cerddi'n hiraethgar. Maent yn dirymu'r presennol ac yn mawrygu'r gorffennol. Nid hawdd fu hi i'r beirdd gwlad wynebu tranc y gwareiddiad Cymraeg traddodiadol a'r duedd fu iddynt ddianc am ddinas noddfa, gan sôn yn barhaus am y gwynfyd a geid gynt mewn bro a oedd bellach yn adfeilion a'i daear yn frwyn ac ysgall. Gwir i rai beirdd megis J. Kitchener Davies yn 'Sŵn y Gwynt sy'n Chwythu', Dyfnallt Morgan yn 'Y Llen' a

¹ Gw. W. Rhys Nicholas, The Folk Poets, Cyfres 'Writers of Wales' (Caerdydd, 1978), t.4.

² 'Propaganda'r Prydydd', Cerddi'r Gaeaf, pumed argraffiad (Dinbych, 1971), t.68.

Rhydwen Williams yn ei bryddest, 'Y Ffynhonnau', ddarlunio'r sefyllfa a wynebai'r Gymraeg a'r bywyd Cymreig mewn dull mwy cadarnhaol.' Er hynny, gorwedd haenau trwchus o brudd-der, pesimistiaeth a dadrithiad dros lawer o waith W.J. Gruffydd a Jack Oliver, ac y mae hyn yn wir am lawer o gerddi eisteddfodol y deugain mlynedd diwethaf hefyd. Canu i natur a chanu i fro ddelfrydol sydd yn nodweddu'r blynyddoedd hyn. Mae cerddi bro Evan Jenkins rywfaint yn fwy gobeithiol ond nid hwyrach y gellid hawlio i'w farwolaeth annhymig ef yn 1959 ei achub rhag yr effeithiau creulon a gafodd y diboblogi ar ei fro. Dyna'r adeg y dechreuodd y trigfannau droi'n nythle i wenoliaid haf o dros Glawdd Offa. Mae Dafydd Jones yn fwy ffyddiog na'r gweddill, yn arbennig felly yn ei bryddest arobryn, 'Y Clawdd', lle y gwêl y gobaith tragwyddol a ddaw ym myd natur ac yn narganfyddiadau gwyddonol yr oes fodern.

Dilyn yng nghamre Crwys, Wil Ifan, Cynan a rhai o'u blaen a wnaeth W.J. Gruffydd wrth ddelfrydu ei gymdeithas a'i fro. Mae'r bardd o Ffair-rhos, er hynny, yn dibynnu ar ei gof ac yn tynnu ar ei brofiad personol ei hun, yn wahanol iawn i feirdd dechrau'r ganrif. Mae'n wir dweud, hefyd, mai llefaru fel dau alltud a wnâi Jack Oliver a W.J. Gruffydd yn eu barddoniaeth. Gadawsai Jack Oliver y fro yn 1924, fyth i ddychwelyd i fyw ynddi. Gwnaeth W.J. Gruffydd yr un

¹ Gw. Donald Evans, Rhydwen Williams (Caerdydd, 1991), tt.28-29, ac E.G. Millward, 'Rhamantiaeth Eisteddfodol', Ysgrifau Beirniadol, X, gol. J.E. Caerwyn Williams (Dinbych, 1977), tt.343-356.

peth yn 1946 pan ordeiniwyd ef yn weinidog. Nid ymadawodd Dafydd Jones â'i fro enedigol, ac ni wnaeth Evan Jenkins ychwaith, ac eithrio'r cyfnod a dreuliodd yng Ngholeg Prifysgol Cymru, Aberystwyth, yn fuan wedi diwedd y Rhyfel Byd Cyntaf. Mae'n ddichonadwy, felly, mai lleisiau'r ddau alltud yw'r rhai mwyaf hiraethus a thrist o blith Beirdd Ffair-rhos. Bro eu plentyndod yw Ffair-rhos i Jack Oliver a W.J. Gruffydd, ac y maent yn dueddol felly i gyferbynnu'r bwrlwm cymdeithasol a nodweddai'r fro pan oeddynt hwy yn blant â'r tawelwch a'r unigedd sydd wedi disgyn fel caddug oer erbyn hyn dros yr holl ardal. Mewn cyfnod o ryw hanner canrif, wedi cau Esgair-mwyn yn 1928, hanerwyd y boblogaeth. Yn 1930 yr oedd 91 o blant ar lyfrau Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid, sef yr ysgol a fynychai plant ardal Ffair-rhos. Erbyn 1978, 46 oedd y nifer a'r ffigur yn dal i ostwng.

Wedi cau'r gwaith mwyn, aeth amryw o'r gweithwyr i'r De i chwilio am waith yn y pyllau glo.¹ Safodd eraill, ond gan encilio'n araf i weithio i Dregaron neu i Aberystwyth. O'r rhai hynny a aeth i'r De i weithio, dychwelodd rhai ohonynt pan gafwyd gwelliant yn yr hinsawdd economaidd wrth i amaethyddiaeth ddod yn ddiwydiant mwy proffidiol wedi'r Ail Ryfel Byd. Arhosodd y gweddill yn eu bro fabwysiedig ac fe'u dilynwyd yno ymhen byr o dro gan eu gwragedd a'r

¹ Gw. hefyd David Jenkins, The Agricultural Community in South-West Wales at the turn of the Century (Caerdydd, 1971), t.250.

plant.' Yr oedd y mwynwyr wedi aros yn y fro cyhyd ag y gallent gan wario eu cynilion prin yn y gobaith yr ailgychwynnau'r gwaith mwyn. Ond fel y pylai'r gobaith, encilio o'r fro a wnaethant hwythau gan ddal y trê'n o orsaf Ystrad-fflur, ger Ystrad Meurig, i gymoedd dieithr y De.²

Yr oedd i fywyd cymoedd diwydiannol y De ei atyniadau. Yr oedd cyfleusterau megis golau trydan a ffwrn drydan, dŵr yn y tŷ, yn hytrach na gorfod ei gario o'r ffynnon agosaf, yn fendithiol i werinwyr gwlad. Goleuid y strydoedd drwy'r nos ac yr oedd llefydd pictiwrs ar bwys i'r teulu cyfan gael tipyn o hwyl. Wedi cynefino â chyfleusterau fel y rhain, anodd oedd dychwelyd i unigeddau cyntefig Ffair-rhos lle byddai'n rhaid disgwyl chwarter canrif arall cyn gweld trydan yn goleuo'r tai.

Nid cau'r gwaith mwyn oedd yr unig ffactor i gyfrannu at y diboblogi; gellid ychwanegu'r dull modern o ffermio hefyd fel cyfrwng a leihaodd y galw am weithwyr ar ffermydd yr ardal.³ Daeth oes y peiriannau i ddisodli oes y ceffyl. Bu adeg pan oedd

¹ Ceir hanes yr exodus gan W. Jones-Edwards yn ei hunangofiant, Ar Lethrau Ffair Rhos (Aberystwyth, 1963), t.52.

² Digwyddodd alltudio o ardaloedd eraill yng Ngheredigion; gw. Ben A. Jones, Y Byd o Ben Trichrug (Aberystwyth, 1959), t.11.

³ Ar effaith mecaneiddio ym myd amaeth, gw. David Jenkins, The Agricultural Community in South-West Wales at the turn of the twentieth century, t.48; Philip Jenkins, A History of Modern Wales 1536-1990 (Llundain, 1992), tt.247-8; John Davies, Hanes Cymru (Llundain, 1990), tt.606-607.

dau neu dri o dai wedi eu neilltuo ar gyfer y gweithwyr ar rai o'r ffermydd mwyaf, a theuluoedd niferus ym mhob un ohonynt.¹ Erbyn y chwedegau, yr oedd gelyn arall wedi goresgyn yr ardal, un a larpiodd y ffermydd mawrion ac erwau o dir mynyddig i'w grombil - y Comisiwn Coedwigo. Ymdeithiodd hwn yn amllder ei rym drwy'r holl fro bwygilydd, fel mewn ardaloedd gwledig eraill yng Nghymru. Bellach wrth ddyrchafu llygaid i'r mynyddoedd uwchlaw'r pentref, ni welir ond "fforest lle bu ffermydd". Yn ystod y blynyddoedd wedi'r Ail Ryfel Byd, plannwyd dros 33,000 o erwau yng Ngheredigion gan y Comisiwn a gwnaethpwyd yr un peth i rai miloedd o erwau gan gwmni preifat.

Efallai mai'r beirdd oedd y cyntaf i sylweddoli hanfod y drychineb yn ardal Ffair-rhos, a hwy a alarnadodd fwyaf dros werthoedd y gymdeithas a gollwyd. Mae'r hiraeth yn bersonol ei natur ac enwau lleoedd yn britho'r cerddi:

Nid oes o Fwlch Y Gwynt
Ond Tôn-Y-Botel daith i sgwâr Ffair Rhos
Cyn dringo'r filltir faith dros gefn y rhiw
I dir y Goron, lle mae'r brwyn a'r grug
Yn gwarchod hen adfeilion Pen Cwm Bach.²

A dyna ni yng nghanol y brwyn a'r grug a'r adfeilion. Crëir yn y bryddest awyrgylch o henaint, o sychder crin, o ddiflastod a malltod. Canu'r cof ydyw a'r cof hwnnw'n creu Eden o ddyddiau plentyndod y bardd. Enwir

¹ Ar y sefyllfa yn ardal Pontrhydfendigaid a Ffair-rhos, gw. John Rees Jones, Sôn am Y Bont (Llandysul, 1974), tt.102-108.

² Ffenestri a Cherddi Eraill, t.11.

yma fythynnod a chymeriadau'r ardal sydd yn creu inni ddarlun byw iawn o'r hyn ydoedd y fro Gymraeg ar un adeg:

Yr un hen barlwr. Ar ddisgwylgar awr
Daeth ing a phangau'r geni pan oedd chwys
Llafurus dymp ei hesgor ar ei hael;
A maent-ym-mhobman ddwylo Mari'r Cnwc
Yn lapio'r rhwymyn tyn am eiddil gefn
A bogail.'

Mae i'r ansoddair 'hen' le allweddol yn nifer o bryddestau'r pumdegau. Hwyrach mai T. Glynne Davies a roes le amlwg iddo gyntaf yn ei bryddest, 'Adfeilion'. Fe'i ceir hefyd yn britho pryddest Dilys Cadwaladr, 'Y Llen', a gwnaeth W.J. Gruffydd ddefnydd mawr ohono yn ei ddwy bryddest, 'Ffenestri' (1955) ac 'Unigedd' (1960). Mae llawer o'r delweddau yn ein hatgoffa o'r T.S. Eliot cynnar a oedd yn cyfleu ac yn awgrymu dadfeiliad cymdeithas. Mae'n bwysig cofio, serch hynny, nad i ganol y pumdegau a'r chwedegau yn unig y perthyn y thema hon o ddadfeiliad cefn gwlad, ond yn ystod y ddau ddegawd hynny y cyrhaeddodd y ffasiwn ei hanterth, a bu canu cynnar Eliot yn ddylanwad pendant ar y thema hon. Dyma farn Dafydd Glyn Jones, er enghraifft:

The forties and the early fifties were a glum period, when the published poetry, and eisteddfodic poetry in particular, was obsessed with the same theme of rural decline as had laid such a hold on the novel. It was an importation of Eliot's Waste Land into rural Wales, and a fusion of this with the age-old image of the deserted hearth, which has appeared in Welsh poetry

¹ Ffenestri a Cherddi Eraill, t.13.

at intervals since the time of Llywarch Hen. This preoccupation did produce some good poems - 'Rhydcymerau', by Gwenallt, and 'Adfeilion', by T. Glynne Davies, to name but two - but in time it deteriorated into an uncreative cliché.'

Nid Eliot oedd yr unig ddylanwad ar y math hwn o ganu, ond W.H. Auden yn ogystal, er mai Eliot oedd arloeswr y ffasiwn. Afraid dweud fod dylanwad Eliot yn drwm ar Auden, ac yn wir 'Auden Country' y gelwid y math hwn o ganu am ddadfeiliad, diffwrwythder a segurdod. Mae arddull W.J. Gruffydd, serch hynny, yn brin o'r nwyf a'r grym a berthyn i farddoniaeth Eliot ac Auden. Cofio'n ôl a wneir gan W.J. Gruffydd am yr hen bethau gynt a aeth i "Lanfihangel-wedi-mynd-am-byth". Nid oes a fynno'r bardd â'r gymdeithas hon bellach, am mai darn o'r cof ydyw, rhyw 'deyrnas goll' sydd yn rhan o'r gorffennol byw. Nid oes dim chwerwder yn y mynegiant, dim ond galaru tawel. Wylo uwch adfeilion y rhinweddau gwledig a wneir yn null Oliver Goldsmith yn The Deserted Village. Cofio er ei fwyn ei hun a wna'r bardd yn hytrach nag er mwyn adeiladu rhagorach yfory. Nid oes yma ymosod ar na sefydliad na chyfundrefn, dim ond croniclo rhamantaidd gan osod gerbron y darllenydd gyfres o ddelweddau nihilistaidd bron. Mor ychydig sydd weddill bellach yn y fro a fu, dim ond brwyn a grug ac eithin, "oherwydd dringodd Angau i'r ffenestri":

' 'Some Recent Trends in Welsh Literature', Literature in Celtic Countries, gol. J.E. Caerwyn Williams (Caerdydd, 1971), t.185.

Daeth gwae i'r bryniau, ac nid oes ond cri
Y pridd yn llefain am y dwylo garw
A fu yma gynt. Hen ddwylo creithiog yn
Dadwreiddio'r chwyn a thrin y priddyn chwal.
Bu Amser yn ei lid yn sicr a siŵr
Yn rhoi yn ôl i'r mynydd gaeau'r fro.¹

Dethlir arwriaeth y cyndeidiau yn brwydro yn erbyn
dioddefaint di-ildio tlodi, ac nid yw'r awdur yn brin
ei sentiment yn y darnau hynny. Gwyn eu byd, ebe'r
bardd, a hiraetha am gael dychwelyd i'r oes aur honno:

O na ddeuai eto awr
Carthu'r pechodau. Awr y gawod hallt
Sy'n gwlychu cefn llaw a mainc pan blygo'r pen
Yn edifeiriol-barchus. Gwyn fy myd
Pe cawn i glywed eto ymbil taer
Cardotwyr yn begera yn y gwres
A theimlo'r "awel o Galfaria fryn".²

Sôn a wneir gan W.J. Gruffydd am y cyfnod yn union
wedi'r Rhyfel Byd Cyntaf pan oedd capeli Ffair-rhos a
Phontrhydfendigaid yn llawn, a'r chwyldro mecanyddol
heb gyrraedd tir yr ymylon. Y mae'n ymwrthod â
realaeth y presennol, a rhaid iddo felly chwilio am
ddihangfa mewn cyfnod neu le mwy cydnaws â'i
hydeimledd. Cafodd amryw feirdd ddihangfa yn yr
Oesoedd Canol, ond yn nyddiau plentyndod y cafodd W.J.
Gruffydd ei noddfa. Felly hefyd John Roderick Rees yn
ei gerddi eisteddfodol yntau. Dyma ei dystiolaeth yn
ei bryddest 'Unigedd':

Caled oedd dyddiau y bwthyn melyn,
A nosau'r eirch bychain yn mynd dan geseiliau
O afael nychlyd brech wen a dicáu
I gwsg annhymig dan wegil y bannau.

¹ Ffenestri a Cherddi Eraill, t.19.

² Ffenestri a Cherddi Eraill, t.16.

.
Dyddiau apartheid y gegin ddeufwrdd
Mewn tŷ a buarth, eglwys a chapel,
Sgweier a ffermwr a gwasanaeth-ddynion
Yn anwesu'u cilfachau'n ddigonol dawel.'

Ceir gan John Roderick Rees yntau enghreifftiau o'r arddull 'gyplysnodaidd' a ddaeth yn boblogaidd iawn ym mhryddestau'r cyfnod, sef yr arfer o glymu nifer o eiriau ynghyd â chyplysnodau. Hwyrach mai W.J. Gruffydd oedd prif hyrwyddwr yr arddull hon, ac fe'i ceir yn defnyddio ansoddeiriau fel "Tôn-y-botel-daith", ac "ei lygad-prynu-llo". A cheir ganddo hefyd yn y gyfrol ymadroddion cyfansawdd fel "Dŵr-a-chysgod", "am hanner-awr-wedi-brecwast", "dillad talwch-pan-ddaw'n-well", ac yn y blaen. Chwiiw arall a dyfodd yn boblogaidd ymhlith yr awduron pryddestaidd oedd bathu berfenwau. Ym mhryddest 'Unigedd' W.J. Gruffydd yn 1960, cafwyd ffurfiau newydd fel "cnawd-heglu", "roferdirio", "modrybeiddio", "ewythru", "sgandalu", "pythefnosi", ac eraill tebyg. Dyma fympwyon a frithodd lawer o bryddestau cyffelyb o ran natur a chynnwys i 'Ffenestri' ac 'Unigedd' W.J. Gruffydd ddiwedd y pumdegau a dechrau'r chwedegau.

Mae dylanwad y Mudiad Rhamantaidd i'w weld ar gerddi bro rhai o aelodau Bois y Cilie hefyd, ac y mae gan T. Llew Jones gerddi hiraethus sydd yn dirmygu'r presennol ac yn mawrygu'r gorffennol:

¹ Cerddi John Roderick Rees (Llandysul, 1984), tt.118-119. Ceir enghreifftiau eraill yn y gyfrol o ganu hiraethus ac atgofus gan John Roderick Rees, gw. 'Ffynhonnau', tt.97-105; 'Yr Ymryson Aredig', t.96; 'Y Llwybrau Gynt', tt.67-69.

Heno rwyf ar lawr Glanrhyd,
O dawelwch di-olud!
Nenbrennau yn y brwynach
A thŷ byw yn dwmpath bach;
Trothwy crin a chegin chwâl
A'r gwyfyn lle bu'r gofal.'

Ceir darnau cyffelyb yn 'Y Storm', 'Connemara; a 'Tŷ Ddewi', cerddi sydd yn amlygu obsesiwn y cyfnod â dirywiad a dadfeiliad. Mae'n wir dweud i lawer o bryddestau a cherddi gael eu llunio yn ystod y chwedegau sydd yn ddigalon, morbid ac isel eu hysbryd, ac o safbwynt eu cynnwys, cerddi apocalyptaid ydynt am dranc cefn gwlad, am dranc iaith a chenedl, ac am dranc y ddynoliaeth yn sgil dyfodiad yr Oes Niwclear.

Beirniadwyd y cerddi pruddglwyfus gan Gwyn Erfyl, a luniodd erthygl i Barn yn cwyno am y "cwmwl o felancoilia" a oedd yn gorchuddio prydestau post-'Adfeilion':

Mae'n wir y gellid dadlau fod gormod o'r testunau'n hanfodol negyddol i ddechrau ac nad oes bosib' gwneud dim byd â hwy ond bod yn gwynfannus a digalon. Ond digon prin fod hynny'n wir. Llef un yn Llefain, Y Dringwr, Yr Argae, Y Dyffryn, Dwylo, Icarus. 'Does dim rhaid trafod yr un o'r rhain yn nhermau mynwent, ond bron yn ddieithriad dyna a ddigwyddodd. Fe fedr y llef fod yn gryfach na'r anialwch, - y mae'r Argae yn cadw rhag boddi yn ogystal ac yn cronni, - mae'r dyffryn yn gartre' i borfa fras. Nid oes yr un testun sydd yn anorfod drist.'

Nid ffrwyth profiad neu argyhoeddiad yw'r canu hwn, yn ôl Gwyn Erfyl, eithr cynnyrch ffasiwn:

¹ 'Adfeilion', Sŵn y Malu (Llandysul, 1967), t.44.
² 'Y Tristwch Hwn', Barn, Rhif 3 (Ionawr, 1963), t.80.

'Rwy'n berffaith sicr nad yw'r profiadau mynwentaid hyn yn brofiadau cyffredinol, ac yr wyf yr un mor sicr nad oes i'r fath ganu ychwaith unrhyw weledigaeth arbennig.'

Estheteg y murddun, dyffryn yr esgyrn sychion yw'r cynhyrfiad gweledol i gerddi o'r fath ond fe'u cafwyd yn llu yng Nghymru ddeugain mlynedd yn ôl. Yr oedd Kitchener Davies wedi rhoddi mynegiant i'r un tristwch yn ei ddrama 'Meini Gwagedd', a fu'n ddylanwad mawr ar y bryddest 'Ffenestri'. Mor fanwl a naturiol yw'r darlun a rydd Kitchener Davies inni o fywyd diflanedig Ceredigion wledig. Hanes gardd yn troi'n anialwch a geir ym 'Meini Gwagedd', a dyna mewn gwirionedd a geir yng ngerddi bro W.J. Gruffydd, breuddwyd yn troi'n hunllef, a hen gymeriadau a digwyddiadau plentyndod yn mynnu ail-fyw yn y cof. Yr hyn a wnaeth Kitchener Davies, serch hynny, yw rhoddi mynegiant i rwystredigaethau a chwerwder y trigolion yn wyneb eu tranc. At hynny, mae 'Meini Gwagedd' yn mynegi'r dictter a'r chwerwder a ddaw i ddyn o sylweddoli mai ef sydd yn creu ei amgylchiadau ei hun. Brwydro a wna'r cymeriadau rhag gorfod wynebu'r ffaith anorfod honno, a bydd y brwydro'n esgor ar densiynau a chasineb rhwng gwahanol aelodau'r teulu yn y ddrama-gerdd. Mae cerddi bro W.J. Gruffydd, fel eraill o Feirdd Ffair-rhos, yn amddifad o'r gwrthdrawiadau emosiynol a amlygir yng

' 'Y Tristwch Hwn', Barn, Rhif 3 (Ionawr, 1963), t.81.

ngwaith Kitchener Davies, ac y mae eu harddull yn fwy sefydliadol ac eisteddfodol-ffasiynol nag ef.

Plentyndod, yn ddiau, yw cyfnod diniweidrwydd yn hanes dyn, a bu'n annwyl gan feirdd rhamantaidd drwy'r cenedlaethau oblegid hynny. Gwelir mai atgofion ac argraffiadau plentyndod yn y Geredigion wledig sydd yn cynnal cerdd fuddugol Dafydd Jones, 'Y Clawdd' (1966). Cyfres o luniau a geir yn y bryddest sydd yn adlewyrchu'r clawdd terfyn ar wahanol gyfnodau yn ei hanes, ac y mae'n amlwg mai tirwedd a chymdeithas Ffair-rhos a'r cyffiniau a bortreadir ynddi. Sonnir am y tlodi a'r caledi economaidd a ddioddefodd y trigolion yn rhan gyntaf y gerdd:

Eithr yno, o'i lunio yn ei lwybr
Hyd lwyd linell o dlodi,
Heb raib i'w rwn
Na "chydio maes wrth faes" ar ei fin
I ofalus dafoli
Ar gaer ymgomwest yr eang luestai, -
Ni fu arwyddion am gym'dogion da
Yn hir yn ei dir mewn caled oes.'

Cyn diwedd y bryddest disgrifir y clawdd yn y byd sydd ohoni. Nid edrych yn ôl yn ddagreuol a wneir, serch hynny, gan ddwyn i gof y Baradwys Bell; yn hytrach, mae Dafydd Jones yn sôn am y cymorth a'r gobaith newydd a gyfyd yn sgil dyfodiad yr oes wyddonol:

Heddiw y mae'r clawdd a'i nawdd i ni
Yn ei hwndrwd rhwng hafod a hendre,
A'i swydd hen yn ein hoes wyddonol
Yn torri'r gwynt ar ei arw gyntedd

' Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod
Genedlaethol Aberafan a'r Cylch 1966, gol.
Stephen J. Williams, t.53.

Yn nwfn ei dud i hafanu diadell.
Yno i ddyn nid oes annedd wag,
Na chymydog mewn nych i ymadael
Yn drwm ei galon o'i ymylon mwy.'

Mae'r bardd yn dathlu a gorfoleddu bod "newydd oes ar y mynydd haf", a thros y ffridd mae tonnau gwyrdd yn brigo. Un o fendithion yr oes fodern hon yw'r Fridfa Blanhigion yng Ngogerddan, ger Aberystwyth, sydd yn galluogi'r amaethwr i droi darn o dir llaith a gwael yn borfa fras i'w anifeiliaid. Daeth hud eto i'r moelydd llwm, a lluniaeth i braidd a gwartheg, "a cheir gyrroedd a'u cigoedd o lawer cae". Mae hyder yng nghanu Dafydd Jones yn y bryddest hon a'i olygon wedi eu troi i gyfeiriad y dyfodol. Dathlu bendith y Wladwriaeth a wneir yn y llinellau canlynol, ac o holl gerddi bro Beirdd Ffair-rhos, prin fod yr un ohonynt mor llawn o ffydd a gobaith yn y presennol â'r darn hwn:

Iach olau diddanwch a ledodd yno,
Huodledd a nwyf ar adladd hen wae,
A'r Wladwriaeth Les yn lle'r gormes gynt.
I ffermdai aflerwch daeth clydwch clawdd -
Ei byst, a'i siedau asbestos,
Ar fryn yn llwydwyn yn eu lle
I'n hoes anniwall a'i dyfais newydd.'

Nid atgofio'n ddagreuol-bruddglwyfus a wneir bellach ond wynebu'r dyfodol â sicrwydd arwrol gŵr sydd yn ymhyfrydu yn narganfyddiadau gwyddonol a chyfnewidiadau cymdeithasol ail hanner yr ugeinfed ganrif. Yr oedd optimistiaeth fyrlymus 'Y Ffynhonnau' (1964),

¹ Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Aberafan a'r Cylch 1966, tt.56-57.
² Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Aberafan a'r Cylch 1966, t.57.

Rhydwen Williams, wedi rhoddi sail gadarn i feirdd ail hanner y chwedegau i adeiladu arni. Fe ddaeth y bryddest hon am Gymreictod Cwm Rhondda fel chwa o awel iach yn hinsawdd fwl a gormesol drymaidd canu pryddestaidd y cyfnod, a theg dweud na fyddai cerdd fel 'Y Clawdd' gan Dafydd Jones yn bosibl oni bai am newydd-deb adfywiol 'Y Ffynhonnau'.¹ Nid dagrau fu'r gân wedi hyn ond datganiad hyderus o ffydd a gobaith yn y dyfodol.

Nid unllygeidiog oedd gobaith Dafydd Jones. Yn ei gerdd, 'Ein Dydd a'n Tymor',² mae'n feirniadol iawn o bolisi'r Llywodraeth o gyfuno ffermydd "faes wrth faes", ac o Gymry am fentro gwerthu eu treftadaeth. Y mawr yw'r norm bellach, yn nhyb y bardd, a throwyd cefn ar y tyddynnod bychain er mwyn cyfleusterau'r trefi a'u "di-dymhorol sawr". Difawyd cartrefi ac aelwydydd "â chwlt cyfanbethau mawr".

Bardd yr arddull aruchel ag urddas clasurol yn ei fynegiant yw Dafydd Jones. Ei duedd yw geiriogrwydd ac efallai fod tuedd iddo orddefnyddio'r Gynghanedd Sain a'r Gynghanedd Lusg yn ei awdlau a'i bryddestau. Yr enwocaf o englynion y bardd yw'r un a luniodd i'r pentref ei hun ac mae i'w weld heddiw mewn ffrâm ar y wal yn nhafarndy'r pentref:

¹ Cyffelyb yw damcaniaeth E.G. Millward yn 'Rhamantiaeth Eisteddfodol', Ysgrifau Beirniadol, X, gol. J.E. Caerwyn Williams (Dinbych, 1977), t.354.

² Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.60.

Ni luniwyd unlle'n lanach, - o ru'r byd
Goror beirdd yw mwyach;
Yn nhir mwnwr a mynach
Dihareb o bentre bach.¹

Oblegid i'r beirdd ddibynnu i raddau helaeth ar eu cof yn eu cerddi bro, ychydig o'u cynnyrch sydd yn rhoddi inni ddarlun real o fywyd ar aelwydydd teuluoedd y dauddegau a'r tridegau yn ardal Ffair-rhos. Dim ond Evan Jenkins a wnaeth sôn am y dicáu,² er enghraifft, er bod hwnnw'n rhemp yn y fro pan oedd y beirdd yn blant. Bu amryw o deulu a chydabod y beirdd farw o'r clefyd cyn cyrraedd hanner cant oed, ac yr oedd Evan Jenkins ei hun yn dioddef ohono pan oedd yn fyfyrwr yng Ngholeg Prifysgol Cymru, Aberystwyth. Mae'n wir hefyd fod nifer o'r tai'n llaith ac yn afiach a'r plant niferus yn dioddef oherwydd diffyg maeth. Ychydig o'r genhedlaeth honno heddiw, fodd bynnag, sydd yn fodlon tystio i hynny. Ffair-rhos, y pentref gwledig, syber a chapelyddol a bortreadir gan y beirdd, a'r bywyd gwerinol, syml a ddelfrydir ganddynt.

Nid hawdd cyfleu teimlad, boed at ddyn neu at fro, ac nid oes ymhlith cerddi yr un o Feirdd Ffair-rhos ymgais i ddadansoddi cyflwr serch at fro, fel a geir gan T.H. Parry-Williams, er enghraifft, mewn sonedau fel 'Anwadalwch' a 'Tylluan'.³ Nid oes yng nghynnyrch Beirdd Ffair-rhos awgrym o'r amwysedd a'r cymhlethdod emosiynol sydd yn bodoli rhwng dyn a darn

¹ Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, t.12.

² 'Y Murddun', Cerddi Ffair Rhos, t.56.

³ Detholiad o Gerddi (Llandysul, 1972), tt.36 a 28.

arbennig o ddaear. Fel yn hanes pob perthynas arall, mae yna groesdynnu achlysurol a'r cwlwm yn llacio dipyn ond eto'n tynhau fel arfer wrth fynd yn hŷn. Cofnodir yn annwyl, y tlodi a wynebwyd gan y teidiau a'r modd y byddai'n rhaid iddynt deithio cyn belled â swydd Henffordd bob haf i chwilio am waith.¹ Teuluoedd yn ymfyddino wedyn bob mis Mai i fynd i gyfeiriad Llynnoedd Teifi er mwyn sicrhau cyflawnder o fawn fel tanwydd dros fisoedd hir y gaeaf. Ymhyfrydir yn y modd yr oedd y teuluoedd yn ddibynnol ar ei gilydd, ond yr oedd amgylchiadau economaidd a diffyg cyfleusterau amgenach yn eu gorfodi i fod felly mewn gwirionedd.² Roedd yna dristwch, hefyd, ar aelwydydd bro a oedd yn dioddef yn sgil newidiadau economaidd a chrefyddol, ond anallu'r beirdd i roddi mynegiant i'r tristwch hwn sydd yn ein taro fwyaf heddiw. Sensoriaid fu'r beirdd gwlad hyn, yn dewis a dethol eu deunydd mor fwriadus, ond gan mai beirdd gwlad oeddynt, gallent honni mai eu dyletswydd hwy oedd canu'r hyn y dymunai'r gwrandawr neu'r darllenydd ei glywed neu ei ddarllen, ac nid eu hatgoffa o ddiflastod a seithugrwydd eu bywyd. Cyfrwng diddanwch oedd barddoniaeth i gynulleidfa'r bardd gwlad, a swyddogaeth oddefol oedd iddo yntau.

Gellir dosbarthu llawer o gynnyrch Jack Oliver yn sentiment goddrychol neu'n bropaganda brogarol. Elfennol yw ei ymdriniaeth, a pharadwysaidd yw'r

¹ 'Taid', Cerddi Ffair Rhos, t.53.

² Ar hyn gw. John Rees Jones, Sôn am y Bont (Llandysul, 1974), tt.64-65; Evan Jones, Ar Ymylon Cors Caron (Aberystwyth, 1967), tt.66-73.

darlun a dynnir o Ffair-rhos. Eto, ei gerddi bro ef a apeliai fwyaf at ei gyd-bentrefwyr oblegid y maent yn mynegi'r teimlad llwythol angerddol at fro mebyd. At hynny, y mae ynddynt elfen gref o'r ffactor 'gwneud i rywun deimlo'n dda', y sonnir cymaint amdano yn y nawdegau:

Nid oes drwy Gymru bentref
Fel pentref bach Ffair Rhos,
Na choeden yn yr ardal
Mor hen â'r onnen dlos,
Pregethwyr ac adroddwyr
Sydd yma'n fawr eu bri,
A ble ceir beirdd mwy enwog
Na beirdd ein pentref ni.

Mae rhai yn fyw sy'n cofio
Am ffeiriau'r amser gynt,
A'r ymladd ffôl a gwaedlyd
Ar odre rhiw Bwlchgwynt;
Nis gwn ai gwir yw'r stori
Am bentref bach Ffair Rhos,
Ond dywed rhai taw yma
Y ganwyd Santa Clos.'

Y diniweidrwydd ymddangosiadol ac arwynebol hwn a apeliai at drwch ei ddarllenwyr, a hynny sydd yn esbonio, mae'n debyg, paham mai Jack Oliver yw'r enwocaf a'r mwyaf poblogaidd, ymhlith y werin, o Feirdd Ffair-rhos. Yr oedd yn eu bwydo â'r hyn yr oeddynt yn ei ddeall, bwyd llwy ydoedd efallai, ond yr oedd iddo swyddogaeth bwysig i'r sawl a oedd am gael ei ddiddori mewn eisteddfod neu gyfarfod cystadleuol. Nid oes yn ei gerddi yntau, ychwaith, gydwylbod gymdeithasol yn yr ystyr ei fod am wynebu'n adeiladol, ynteu'n adweithiol, y problemau a wynebai'r trigolion

' 'Bro Fy Ngenedigaeth', Ail Gerddi'r Barbwr, t.34.

ar groesffordd dyngedfennol yn eu hanes. Ni ofynnir gan Jack Oliver, na chan yr un o'r beirdd eraill, pwy sydd yn gyfrifol, er enghraifft, am gyflwr truenus presennol yr ardal, a phwy a oedd yn atebol am y diweithdra a'r tlodi economaidd a wynebodd y gweithwyr wedi cau'r gweithfeydd mwyn plwm yn sgil y Dirwasgiad yn y dauddegau. Nid oes awydd, ychwaith, i ddiwygio cymdeithas er bod awydd felly yng ngweithiau beirdd gwerinaidd y cymoedd diwydiannol.¹ Nid oes yma gwestiynu.

Wrth ddarllen drwy'r cerddi bro lluosog a luniodd Beirdd Ffair-rhos dros gyfnod maith o flynyddoedd, ni ellir llai na rhyfeddu mor amrywiol yw eu mesurau ac mor grefftus eu meistrolaeth arnynt. Llwyddodd Dafydd Jones a W.J. Gruffydd i foderneiddio mewn arddull ac idiom fel y newidiai chwaeth lenyddol y cyfnod. Ar hyd y blynyddoedd, cyn y pumdegau, ni cheir cerddi *vers libre* gan y naill fardd na'r llall, ond wedi hynny y mae'n amlwg iddynt deimlo'r angen i ymryddhau ac i ystwytho rywfaint ar eu mynegiant a mabwysiadu dulliau prydyddu a oedd yn fwy cydnaws â'r cyfnod, ac a oedd wedi profi'n llwyddiant ymhlith amryw o gystadleuwyr yr Eisteddfod Genedlaethol. Câl Evan Jenkins hi'n arbennig o anodd i ddygymod â chyfnewidiadau mynegiannol mewn barddoniaeth. Gwelai ef y bardd fel crefftwr geiriau, y "saer ar goed awdl" a soned a

¹ Am ymdriniaeth lawn, gw. Huw Walters, Canu'r Pwll a'r Pulpud, tt.186-189.

thelyneg.¹ Yn y pen draw, cyfundrefn fathemategol oedd cerdd dafod iddo ef, lle'r oedd yn bosibl mesur gwerth cerdd yn fanwl yn ôl ei chywirdeb. Yr oedd y patrymau'n aros yn dragywydd ddigyfnewid a byddai llinellau yn gywir ynteu'n anghywir i Evan Jenkins. Hwyrach y gellid honni mai'r gred hon ar hyd y blynyddoedd sydd wedi gwneud cystadleuaeth eisteddfodol yn bosibl. Gall englyn, er enghraifft, fod yn gywir neu'n anghywir, ac os nad yw'n gywir, ni ellir ei ystyried yn farddoniaeth. O osod gormod pwyslais ar reolau crefft, wrth gwrs, y duedd anorfod yw i droi barddoniaeth yn wyddor yn hytrach na'i chydabod yn gelfyddyd.

Beth bynnag, mae'n amlwg i Dafydd Jones a W.J. Gruffydd ddewis ymestyn tipyn ar y gynhysgaeth fydryddol a fabwysiadwyd ganddynt drwy ddewis ffurfiau megis y *vers libre* neu'r *vers libéré*, fel a ddefnyddiwyd gan Dafydd Jones yn rhai o'i bryddestau. Yr ymdeimlad a geir er hynny yw mai'n anfoddog y byddai Dafydd Jones yn ymwrthod â'r confensiynau llenyddol traddodiadol a sefydlog. Y mae W.J. Gruffydd yn arbrofwr mwy greddfodol ac y mae'n ddiddorol sylwi mai yn ei gerddi bro y mae ef fwyaf arbrofol.

Perthyn i'r fro hefyd y mae'r cerddi achlysurol a luniwyd o bryd i'w gilydd gan feirdd Ffair-rhos. Fel y

¹ Ar ddylanwad y prydydd pendefigaidd ar y bardd gwlad, gw. Alun Llywelyn-Williams, Nes Na'r Hanesydd? (Dinbych, 1968), t.75.

dywedodd Robin Gwyndaf Jones mewn ysgrif ar feirdd gwlad Mynydd Hiraethog:

Nid duwies deg mewn sidan yn trigo yn ei thŵr ifori hyd oriau noswylio oedd yr awen, ond morwyn deg mewn gwisg bob dydd, o hyd at y galw.'

Y cerddi hyn i ryw ddigwyddiad neu achlysur neu'i gilydd yn yr ardal a fyddai'n cyfannu'r gymdeithas a'i diddanu ar yr un pryd. Cerddi llafar oedd llawer ohonynt i gychwyn, a dyna paham y cawsant eu cyfansoddi ar fesurau canadwy, llinellau 8-7, llinellau 7-6, a llinellau pedwar curiad. Hawdd oedd adrodd y cerddi a'u deall ar y gwrandawriad cyntaf.

Byddai Jack Oliver wrth ei fodd yn canu i ryw drwstaneiddiwch neu'i gilydd a ddigwyddasai yn y fro. Ar un achlysur bu'r heddlu ar ei warthaf am fod yna rywrai yn yr ardal yn cwyno iddynt gael eu sarhau am fod Jack Oliver wedi llunio cerdd iddynt, a bod honno'n cael ei hadrodd drwy'r fro benbaladr gan weision ffermydd a morynion. Diau i amryw o'r cerddi gogan hyn gael eu llunio adeg y seiadu cyson yng ngweithdy'r crydd a bod llawer ohonynt yn ffrwyth cywaith yn hytrach nag yn eiddo i un bardd arbennig. Enillodd cyweithiau mwy caboledig gadeiriau yn eisteddfodau'r cylch, ond wedi dweud hynny, ysgafn a hwyliog oedd natur y cerddi a luniwyd yng ngweithdy'r crydd fynychaf, a chwbl anaddas ar gyfer cystadlaethau eisteddfodol.

' 'Cerddi Llafar Cymdeithas Fynyddig', Taliesin, Cyf. 22 (Gorffennaf, 1971), t.21.

Cyfansoddodd Jack Oliver ddegau lawer o limrigau a chofnodir yn agos i bedwar ugain ohonynt yn ei gyfrolau. Diau i un arall o drigolion Llambled, sef Idwal Jones,¹ awdur amryw o ganeuon a dramâu ysgafn yn y tridegau a'r pedwardegau, ennyn diddordeb Jack Oliver yn y limrig. Lluniodd Idwal ei hun nifer ohonynt, ac ef yn anad neb arall yng Nghymru a'i gwnaeth yn gyfrwng poblogaidd a hylaw yn nwylo'r beirdd gwledig. Mae'r ffurf yn gynnil, yn hawdd ei chofio a hyd heddiw gall amryw o drigolion y cylch adrodd degau ohonynt ar gof, yn arbennig y limrigau hynny a fu'n fuddugol mewn rhyw gwrdd cystadleuol neu'i gilydd yn y gymdogaeth.

Cofnodir gan Jack Oliver i un gŵr pur grefyddol a pharchus ei fuchedd yn nhref Llambled golli ei ymbarél unwaith, ond er mawr ofid iddo ar y pryd, ni wyddai'n hollol ble y gadawodd ef. Er ei fod yn flaenor yn Shiloh gwyddai rhai o'r trigolion ei fod yn hoffi ei ddiod hefyd. Dyma fel y cofnododd Jack Oliver y digwyddiad:

Garw fyth na allwn i gofio
Ble gadewais ar ol fy ambrelo,
Ai yn y Red Cow
Kings Head, neu y Plough
Ivy Bush, Royal Oak, neu yn Shiloh.²

Byddai amryw o drigolion Ffair-rhos o bryd i'w gilydd yn colli dillad oddi ar y lein. Dillad isaf y merched

¹ Cyhoeddwyd ei gerddi a'i storïau yn Cerddi Digri a Rhai Pethau Eraill (1934), Cerddi Digri Newydd a Phethau o'r Fath (1937), ac Ystorïau a Pharodïau (1944).

² Ail Gerddi'r Barbwr, t.46.

oedd yr eitemau mwyaf poblogaidd fel y mae Jack Oliver yn ei grybwyll:

'Na'r 'latest' yn wir mynte Nans,
'Rôl dychwel un noson o'r dance,
Aeth lladron y nos
Â dillad o'r clôs -
Dau nicer, tair pais a 'hot pants'.'

Cyfansoddodd Jack Oliver gerddi a limrigau hefyd i ffasiwn y dydd, y *mini* a'r *maxi* pan ddaethant yn ffasiynol yn eu tro. Roedd anturiaethau serch yn bwnc cyson iddo, ac yn ôl tystiolaeth y trigolion ni chyhoeddwyd y rhai cochaf ohonynt. Nid ysgafn a chellweirus oedd Jack Oliver bob amser yn ei limrigau; gallai fod, hefyd, yn feirniadol a dychanol. Defnyddid yr awen fel erfyn a allai greu hwyl a rhialtwch ar y naill law, ond a allai fod yn feirniadol a dirmygus ar y llaw arall. Yr oedd yn rhaid i'r bardd gwlad gystwyo pan gyflawnai rhywun drosedd na fyddai aelodau eraill o'r gymdeithas yn ei chymeradwyo. Llefaru dros y mwyafrif a wnaethai'r bardd gwlad erioed; ef oedd amddiffynnydd y *status quo* bondigrybwyll. Dyma un enghraifft o Jack Oliver yn condemnio'r aelodau hynny o'r gymdeithas sydd yn elwa ar y cymorth a rydd y Wladwriaeth i'r di-waith:

Cadd llanc oedd yn dreifo 'long distance',
Y sac am ei fod ef yn 'nuisance',
Mae 'nawr yn ei 'Ford',
Yn swanco fel 'Lord' -
Dan gymorth y 'Public Assistance'.²

¹ Cerddi'r Barbwr 3, t.68.

² Cerddi'r Barbwr 3, t.72.

Lluniwyd cerddi gan Jack Oliver ac Evan Jenkins i wibdeithiau y buont arnynt a'r hwyl a gafwyd. Cerdded a wnâi trigolion Ffair-rhos i angladdau yn Ystradfflur, ond ar un achlysur trefnwyd i bawb nad oedd yn meddu ar gar fynd mewn bws a thalu swllt am y daith. Lluniodd Evan Jenkins gerdd i'r achlysur,¹ sydd yn profi nad oedd unrhyw achlysur yn rhy ddi-nod i'r bardd gwlad lunio cerdd iddo. Mae'n ddiddorol sylwi i Evan Jenkins lunio'r gerdd ar y mesur Salm, cyfrwng a fu'n boblogaidd iawn ymhlith beirdd ac emynwyr er yr unfed ganrif ar bymtheg.

Yn ychwanegol at hyn, fe geir cerddi priodas, cerddi ymddeoliad, emynau, caneuon digri, caneuon tafodieithol ac un gerdd hela. Diau fod y gerdd hela a luniwyd gan Jack Oliver yn perthyn i hen draddodiad y canu gwledig. Fel y ceisiwyd ei ddangos eisoes yn y bennod hon, un o orchwylion y beirdd gwlad oedd adlewyrchu bywyd y fro yr oeddynt yn perthyn iddi, ac yr oedd hela'r cadno yn amgylchiad pwysig yng nghalendr unrhyw ardal. Lluniodd prydyddion ardaloedd eraill gerddi hela hefyd, megis Ifan Bifan o Bontneddfechan, John Jenkins (Cerngoch),² John Blackwell (Alun), a William Williams (Carw Coch). Yr un patrwm sydd i gerdd Jack Oliver â'r beirdd eraill a enwyd. Cofnodir drama hela'r llwynog mewn cwpledi un

¹ 'Nesáu o'r Bws i ro'r bedd', Cerddi Ffair Rhos, t.71.

² Ar hela'r llwynog yn Nyffryn Aeron, gw. D. Islwyn Edwards, 'Rhagymadrodd', Cerddi Cerngoch (Tal-y-bont, 1994), tt.25-29.

sillaf ar ddeg, ac y mae'n fesur addas iawn i draethu stori arno, yn arbennig os amrywir y corfannau yn ôl galw'r stori. Cychwynnir drwy sôn am y golled a gafwyd ers blwyddyn neu ddwy ar fferm yn y pentref oblegid bod cadno'n dwyn gwyddau a hwyaid o'r clos:

Aeth sôn am y golled fel tân dros y fro:
"Wel, wel", ebe'r ffermwraig, "'wnaiff hyn ddim
o'r tro,
'Rôl magu, a thrafferth, a chostio yn ddrud,
Y cadno sy'n derbyn y proffid i gyd;
Byddai'n well i ni beidio a magu'r un cyw
Os rhaid iddo farw i'r cadno gael byw".¹

Yna, fe wawria bore'r helfa ac ymgasgla tyrfa o bob cwr o'r fro i fod yn llygad-dystion i'r ddrama fawr a oedd ar droed. Cariai pawb naill ai bastwn neu ffon, ac o'r diwedd rhyddheir y cŵn yn y berllan. Mae'r defnydd a wna'r bardd o bresennol dramatig y ferf yn ychwanegu llawer at y tensiwn. Cyn i'r llwynog godi o flaen y cŵn, ffurf orffennol y ferf 'bod' a geir, ac eithrio yn y manau lle y ceir deialog. Defnyddid yr un ddyfais, wrth gwrs, gan y cyfarwyddiaid yn yr Oesoedd Canol. Mae'r disgrifiad o'r ras yn ddramatig ac wedi ei lunio'n gelfydd a diwastraff:

Ha! dacw'r ci torgoch yn neidio yn grwn
Dros glwyd y cae tatw: un craff ydyw hwn.
Mor gyflym mae'n rhedeg a'i drwyn gyda'r llawr,
Ni chwyd ef ei olwg rhag colli y sawr.

Wedi cyfres o frawddegau byr, dramatig ac atalnodi pwrpasol, mae'r stori'n cyrraedd ei huchafbwynt. Mae'r helwyr yn symud yn gyflym a chlyw'r cadno eu sŵn yn

¹ Cerddi'r Barbwr, t.24-25.

dynesu. Neidia yntau tros y dibyn er mwyn cael dianc o'u crafangau. Ymgasgla'r dyrfa o gwmpas ei gorff briwedig ac yntau bellach ar fin marw:

Hen elyn dichellgar y ceiliog a'r oen.
Daeth heddwch i'r ffermwr i fagu ei gyw, -
Bu farw y cadno i'r gwyddau gael byw.

O ran saerniaeth a chrefft meithrin a chynnal tensiwn, mae'n debyg mai hon yw'r gerdd rymusaf a gafwyd erioed gan Jack Oliver. Hi yw'r gerdd hwyaf o dipyn, gan ei bod yn ymestyn dros drigain a phedair o linellau, sydd dipyn yn hwy na'r rhelyw o'i gerddi. Mae ei ddefnydd o'r amrywiol gorfannau'n dangos dawn go arbennig i adrodd stori ar gân mewn modd sy'n grefftus a chyffrous. Ar ben hynny hefyd, mae'n enghraifft o ddawn dweud stori'r bardd gwlad ac o'i ddeheurwydd wrth ddefnyddio'r holl ystrywiau llenyddol a oedd wrth law ganddo. Dyma gerdd a oedd yn siŵr o hudo gwrandawyr gwlad, oblegid yr oedd yn frwydr barhaus bob gwanwyn rhwng ffermwyr defaid ardal Ffair-rhos a'r cadno, a doedd dim yn eu boddhau'n fwy na gweld cadno'n cael ei ddal. Yr oedd hela'r cadno hefyd yn hwyl yr oedd y mwyafrif o ddynion y fro yn cymryd rhan ynddi, ac ar nosweithiau hir y gaeaf, da oedd ganddynt glywed y cerddi hela hyn yn cael eu hadrodd er mwyn iddynt gael ail-fyw y profiad a'r hwyl.

Cerdd arall a luniwyd gan Jack Oliver yn y cywair baledol yw 'Y Ladi Wen',¹ sydd yn adrodd stori amdano ef ei hun yn dod adref o garu un noson pan gafodd

¹ Cerddi'r Barbwr, t.52-53.

brofiad a oedd yn bur gyffredin ymhlith amryw yn ardal Ffair-rhos ar un adeg - gwelodd y 'ladi wen', neu rywun wedi'i wisgo mewn gwisg wen er mwyn codi ofn arno. Yr oedd hyn, wrth gwrs, ar adeg pan oedd straeon ysbryd a thoili'n gyffredin mewn ardaloedd gwledig fel Ffair-rhos a thystiai amryw iddynt weld kannwyll gorff, tylwyth teg, ysbrydion, bwganod, a drychiol-aethau o bob math. Yr oedd profiadau arallfydol y trigolion yn destun caneuon amrywiol i'r beirdd gwlad, llawer ohonynt yn achos digrifwch mawr hefyd o'u hadrodd yn gyhoeddus. Yn wir, fe ddengys cerddi o'r fath pa mor ymarferol oedd y bardd gwlad yn ei gymdeithas ar un adeg a chymaint yr oedd y trigolion yn dibynnu arno am eu hadloniant. Ef a luniai gerddi cyfarch a llongyfarch, cerddi diolch a cherddi gogan, cerddi i blant ac i oedolion, rhai dwys a llawen. Ef oedd papur bro ei ddwthwn. Penillion bach ysgafn ffwrdd-â-hi oedd y rhan fwyaf; y neges oedd bwysicaf a'r gamp wedyn oedd gwisgo'r neges honno â sŵn derbyniol a fyddai'n boddhau'r glust.

Yr oedd Jack Oliver yn ei elfen yn llunio cerddi o'r math hwn ac awgryma hyn ei fod ef yn fardd pur wahanol i'r tri arall o Feirdd Ffair-rhos yr ymdrinnir â'u gwaith yn y traethawd hwn. Nid yw'n hidio rhyw lawer am ddysgu defnyddio offer ac arfau ffeiniach a mwy amrywiol i wneud ei waith yn fwy caboledig a gorffenedig. Yn hytrach, yr oedd yn berffaith fodlon aros yn brydydd gwlad 'naïf' heb ymgais i

ymddyrchafu'n rhywbeth amgenach na hynny, fel yn hanes Evan Jenkins, Dafydd Jones a W.J. Gruffydd. Eto, meddai Jack Oliver ar yr hyn y gellid ei alw'n ddawn naturiol, ac yr oedd yn un o'r bobl brin hynny mewn cymdeithas a oedd yn ymwybod â rhyw reddf gynhenid a fyddai'n ei ysgogi i ganu. Ni cheisiodd ymberffeithio yn ei grefft nac ymgynabod â gweithiau beirdd eraill. Fel y dywed yn ei ragymadrodd i'w ail gyfrol:

Y mae hawl gan bob un i fynegi'i brofiad yn ei ffordd ei hun. Dyma fy ffordd i, ac na fydded neb yn rhy lawdrwm arnynt oherwydd nid amcenais ganu ond fel myfi fy hunan.

Efallai mai'r cerddi achlysurol hyn sydd yn adlewyrchu Jack Oliver ar ei orau, a gellir dweud mai gweithiau o'r natur hon a gadwodd y diddordeb mewn llenyddiaeth yn fyw ym mhentref Ffair-rhos dros gyfnod o dri chwarter canrif.

Ymhlith y cerddi achlysurol hyn mae cerddi amrywiol eu cynnwys, rhydd a chaeth, ond maent i gyd yn crisialu union swyddogaeth y bardd gwlad mewn cymdeithas. Diddordeb lleol oedd i'r cerddi, cyfyng oedd eu hapêl a'u prif bwrpas oedd diddori trigolion yr ardal a hynny mewn oes ddideledu a phrin ei thrafnidiaeth. O blith y gymdeithas y tarddodd y cerddi, a'r cyfan a wnâi'r bardd yn fynych oedd rhoi patrwm mesur ac odl i'r stori a'i chyflwyno yn ôl drachefn i'r gymdeithas ar ei newydd wedd. Proses o ailgylchu ydoedd, ond yr oedd cyfyngu ar y bardd gan ei fod yn ymwybodol o'r hyn y dymunai ei gynulleidfa

ei glywed. Yr hyn a geid oedd canu i ateb y galw neu *supply on demand*. Nid drylliwr delwau yw'r bardd gwlad ond amddiffynnwr trefn a chonfensiwn.

Gellir dweud am Jack Oliver ac eraill o Feirdd Ffair-rhos, ond nid i'r un graddau mae'n wir, mai pobl oeddynt yn ymgolli ennyd mewn darn o gelfyddyd, a'u bod yn ymwneud mewn rhyw ffordd neu'i gilydd â chynnyrch yr awen barod, â rhyw reddf i wneud addurn o ddiaddurnedd geiriol. Nid er mwyn hunanfodddhad y canent, ond er mwyn boddhau eraill. Y beirdd drwy eu dawn a'u crebwyll oedd yn creu, ond y gymdeithas gymdogol, ddiwylliedig, yn amlach na pheidio, oedd yn ysgogi ac yn cynnal y creu. Y gwir yw fod angen y naill ar y llall, a'r cyfuniad hapus hwn a esgorodd ar draddodiad barddol na cheir ei gyffelyb ond mewn ychydig ardaloedd eraill drwy Gymru.

I grynhoi, felly, mae'n wir dweud fod y gymdeithas yn chwarae rhan bwysig ac amlwg yng nghynnyrch Beirdd Ffair-rhos, a phrofiad o fyw yn y gymdeithas arbennig yn ucheldir Ceredigion yw sylfaen a chraidd creadigaeth lenyddol eu cerddi. Nid y gymdeithas fel y mae, ond fel yr oedd adeg plentyndod y beirdd. Dywedodd Kate Roberts i bopeth pwysig ddigwydd iddi cyn 1917, "popeth dwfn ei argraff",¹ a dyma brofiad perthnasol i Feirdd Ffair-rhos hwythau. Cofiant i'w magwraeth yn y gymdeithas yw llawer o'u cerddi. Rhaid cydnabod ei bod yn gymdeithas arbennig

¹ Y Lôn Wen (Dinbych, 1960), t.153.

iawn, cymdeithas glòs, werinol o'r math y byddem heddiw yn ei alw'n ddosbarth gweithiol. Doedd hi ddim yn gymdeithas hen iawn. Daeth i fod tua chwarter olaf y ganrif ddiwethaf pan ddechreuodd pobl symud yno i weithio yn y gweithfeydd mwyn ac i gau tipyn o'r comin iddynt eu hunain. Byd caled ydoedd ar fwynwyr a thyddynwyr yr ucheldir, byd tlawd yn faterol, ond yr oedd y caledi a'r tlodi yn her i ddewrder a phenderfyniad y bobl. Bwriodd y gymdeithas hon ei gwreiddiau'n ddwfn i gymeriad y fro, magodd sefydlogrwydd a pharhad, a magodd ei diwylliant ei hun. Fe ddywedir i Dic Tryfan roddi darlun rhy ddu o ardal Llangadfan yn ei storïau. Digalonni ac ildio a marw a wnâi ei gymeriadau ef, am fod y caledi yn ormod iddynt. Gweld gwroldeb eu cymdeithas a wnaeth Beirdd Ffair-rhos. Gwroldeb goddefol, mae'n wir - gwrol yn eu gallu i ddioddef oeddynt, ac nid yn eu gallu i wneud dim yn erbyn achos eu dioddef. Ond os derbyniwn dystiolaeth y farddoniaeth, a'r olwg a gawn ar y gymdeithas ynddi hi, yr oedd mwy yng nghymeriad rhai o'r bobl hyn na phenderfyniad ystyfnig i oresgyn a goroesi er gwaethaf siomedigaethau a thrychinebau'u tynged. Onid oedd modd newid amgylchiadau bywyd na dianc rhag ei galedi, 'roedd modd creu cymdogaeth dda, a meithrin hunan barch a pharch at eraill, a chynnal moddion i agor drws ar olud byd yr ysbryd mewn capel a chwrdd cystadleuol ac eisteddfod. Bywyd llwyd a llwm mewn gwlad anial a garw a ddarlunnir gan W.J.

Gruffydd a Dafydd Jones hefyd yn y rhan fwyaf o'u cerddi, ond gwyddom nad oedd y bywyd hwnnw heb ei hapusrwydd na heb ei arwriaeth ychwaith.

Cerddi i fro neilltuol, ei natur wyllt a'i digwyddiadau arbennig sydd gennym dan sylw yn y bennod hon, a rhaid gofyn pa bryd, a sut, y mae hanes, sydd yn ymwneud â'r neilltuol, yn troi'n gelfyddyd greadigol sydd yn traethu'r gwir cyffredinol? Rhaid bod y broses yn cychwyn gyda'r weithred o ddethol y digwyddiadau a'r cymeriadau, oblegid gyda'r dewis mae'r dychymyg yn gweld ei gyfle i ddadlennu rhyw wedd gyffredinol ar fywyd a rhyw arwyddocâd sydd yn cyffwrdd â phrofiad dyn ym mhob oes ac ym mhob gwlad. Felly daw Pen Cwm Bach yng ngherdd W.J. Gruffydd, 'Unigedd', nid yn unig yn lle byw yn ei gylch ei hun, ond hefyd yn symbol i'r ddynoliaeth gyfan o bruddglwyf y diboblogi a'r ymddatodiad yn yr hen drefn Gymreig o fyw.

Plant eu cymdeithas yw beirdd gwlad Ffair-rhos. Y fro hon, a'r gymdeithas hon, yn y cyfnod hwn yng Ngheredigion a'u magodd ac a roes iddynt eu gweledigaeth arbennig. Mae'n bosibl mai ar wasgar y bydd y gymdeithas Gymraeg yng Nghymru o hyn ymlaen a'i haelodau heb fawr gysylltiad rhyngddynt a man a lle ac ardal a fu'n breswylfod i'w hynafiaid fel yn y dyddiau gynt. Os felly, bydd amodau llenyddiaeth yr oes newydd a'r gymdeithas newydd yn wahanol iawn i'r hyn a drafodwyd uchod. Ond pa mor wahanol bynnag fydd natur

bywyd yng nghefn gwlad Cymru ymhen blynyddoedd, erys
Beirdd Ffair-rhos yn dyst ysblennydd i'r profiad
dynol, crefyddol a chymdeithasol mewn bro arbennig ac
ar adeg arbennig iawn yn ei hanes.

PENNOD 8

CERDDI MAWL A MARWNAD

Yn ôl gramadegau'r beirdd, "swydd prydydd oedd moli ... i ddigrifhau llysoedd a diddanu gwyrda a rhianedd".¹ Diddanu trwy foliant a ddisgwylid, cysyniad tra dieithr yn y byd modern, neu o leiaf yng Ngorllewin Ewrob gyfoes. Erbyn hyn gellir dweud mai swyddogaeth llawer o farddoniaeth Gymraeg yw diddanu drwy feirniadu, dychanu a chwalu hen golofnau ceidwadaeth. Mae'r gwahaniaeth rhwng y ddau syniad mor fawr â'r gwahaniaeth rhwng y ddwy ffordd o fyw. Gorffwys holl ddamcaniaeth lenyddol Cymru'r Oesoedd Canol ar sylfaen unoliaeth cymdeithas ac athroniaeth gyffredin am bethau pwysig bywyd. Sefydlwyd y gymdeithas honno ar ddosbarth rhesymegol ac Aristotelaidd, yn ogystal ag ar egwyddorion Cristnogol. Dyma'r patrwm perffaith yr ymgeisiai bywyd tuag ato. Dyma hefyd destun moliant y beirdd a thestun ffyddlondeb y gymdeithas ei hun. "Canys gweithred gymdeithasol yw moliant", ebe Saunders Lewis:

Teyrnged nid i'r unigolyn ond i'r bywyd a'r moesau a ymglymo o'i gwmpas, arwydd o ffydd mewn gwareiddiad ac arwydd o ffydd mewn bywyd.²

¹ G.J. Williams ac E.J. Jones (goln.), Gramadegau'r Penceirddiaid (Caerdydd, 1934), t.133.

² Williams Pantycelyn (Llundain, 1927), t.19. Gw. ymhellach gan Saunders Lewis, Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg (Caerdydd, 1932), tt.51-69.

Eglurodd Einion Offeiriad sut y dylid moli pob peth, a'i ddull ef oedd penderfynu'n gyntaf ar le arbennig y gwrthrych yng nghadwyn statig bodolaeth, ac yna gasglu oddi wrth hynny y rhinweddau priodol a berthyn i'r gwrthrych neu'r person. Oddi wrth y cyffredinol at yr unigol y symudai'r meddwl, ac nid oedd gan sylwadaeth ar yr unigolyn ran o gwbl yn y drefn.

Fel y farddoniaeth draddodiadol yn ei holl agweddau, trwyadl gymdeithasol yw barddoniaeth o'r math uchod, hynny yw, fe'i cynhyrchwyd gan feirdd a garai gwmni dynion yn hytrach nag unigedd digymdeithas neu gwmni adar ac anifeiliaid a blodau. Fe'i bwriadwyd ar gyfer rhywun heblaw'r bardd ei hun; fe genid ynddi, nid am brofiadau anghyffwrdd gweledydd, ond am y pethau y gwyddai'r cyhoedd diwylliedig amdanynt. Ac fel yr awgrymwyd eisoes, amcanwyd trwyddi ddiddori cymdeithas, rhoi pleser a boddhad iddi, nid ei beirniadu na'i cheryddu, er bod ambell fardd mwy na'i gilydd weithiau yn cymryd arno'i hun i gynghori uchelwr unigol. Yn hynny o beth, y mae swyddogaeth y bardd gwlad modern yn wahanol i feirdd sydd yn cyflwyno gweledigaeth bersonol neu unigolyddol.

Gellir trafod cerddi mawl o ddau safbwynt, sef cymeriad yr unigolyn a ddelfrydir ganddynt, a'r syniad am y gymdeithas a adlewyrchir ynddynt. O gychwyn gyda'r uchelwr delfrydol, fe welir nad oes modd cynnal y rhaniad taclus yn hir, a bod y naill safbwynt ynghlwm wrth y llall. Dywedir nad yw Iolo Goch yn

mynegi'i ddelfrydau'n uniongyrchol yn unman, ond serch hynny y mae seiliau ei foliant yn ddigon eglur. Ystyrier y ddau ddarn isod, y cyntaf yn sôn am Owain Glyndŵr, a'r ail am y gŵr o'r enw Llywelyn a roes gyllell i Iolo:

Garw wrth arw, gŵr wrth eraill,
Ufudd a llonydd i'r llaill,
Llonydd wrth wan, rhan ei raid,
Aflonydd i fileiniaid.¹

Masw dy arfer wrth glêr glau,
Di-fasw ym mrwydr dy foesau;
Dyledog dy serchog sôn
A dilidiog wrth dlodion;
Cadarn wrth gadarn y'th gaid,
Gŵyl ac annwyl i'r gweiniaid,
Gwâr wrth dy gâr, cerddgar call,
Gŵr wrth ŵr, garw wrth arall.²

Rhoddir y pwyslais ar y ddwy agwedd gyferbyniol: ffyrnigrwydd wrth elynion, a gwarineb tuag at gyfeillion a phobl anghenus. Y cyferbyniad traddodiadol hwn yw sylfaen cymeriad yr uchelwr delfrydol yng ngwaith Iolo Goch fel yng ngwaith nifer mawr eraill o Feirdd yr Uchelwyr.

Yr oedd medru trin arfau, dewrder, parch at hynafiaid o urddas a rhannu meddiannau yn rhinweddau a brisid gan y gymdeithas yn yr Oesoedd Canol yn gyffredinol. Dyna a ganmolir yn y farddoniaeth

¹ 'Achau Owain Glyndŵr', D.R. Johnston (gol.), Gwaith Iolo Goch (Caerdydd, 1988), t.37.

² 'Diolch am Gyllell', D.R. Johnston (gol.), Gwaith Iolo Goch ac Eraill (Caerdydd, 1988), t.52.

Geltaidd gynharaf sydd ar gael, sef barddoniaeth Gymraeg a barddoniaeth Wyddeleg.¹ Canu i arweinwyr cymdeithas oedd canu'r beirdd, canu i arglwyddi rhyfel; y beirdd oedd cynheiliaid eu hanrhydedd. Y farn gyffredin bellach yw bod y bardd Indo-Ewropeaidd yn fath ar ddewin, a thrwy ei glod i'w noddwr yr oedd yn rhoddi anrhydedd iddo, neu'n hytrach yn cryfhau ei anrhydedd ymhlith ei bobl. Gallai wneud hyn trwy ei gysylltiad â'r duwiau. Yn fyr, yr oedd gan y bardd alluoedd goruwchnaturiol. Fe gadwodd y bardd Celtaidd ryw faint o'r galluoedd hyn, yn arbennig y gallu gweledol neu broffwydol a'r gallu hefyd i ddychanu. Goroesodd llawer o nodweddion y canu hwn i'r farddoniaeth Gymraeg gynharaf sydd gennym.

Wrth fynd i'r afael â'r hen farddoniaeth yn ei gyfrol Y Traddodiad Barddol, y mae Gwyn Thomas yn ceisio esbonio'r ffactor a roes fod i'r canu mawl a marwnad yn y lle cyntaf:

Ac edrych ar yr hen farddoniaeth yma o safbwynt mwy daearol, rhaid wynebu'r ffaith fod, ar lwybrau pawb ohonom ni, angau. Mae o'n wynebu arwyr fel y mae o'n wynebu pryfed genwair. Pan fydd pobol farw mae'r byw, yn hwyr neu'n hwyrach, yn eu hangofio nhw. Mae tegwch pryd, nerth, gwrhydri, anrhydedd yn troi'n llwch os na chedwir nhw'n fyw ym meddyliau pobol, os na chedwir y cof amdanyn nhw. Yng Nghymru, y beirdd oedd yn cadw cof. Yn eu cerddi mawl a marwnad roedden nhw'n cofnodi ardderchowgrwydd eu noddwr. Y beirdd oedd yn sefyll yn wyneb angau ac yn nannedd anghofrwydd. O dipyn i beth, wrth reswm, o

¹ Gw. ar y tebygrwydd hwn, J.E. Caerwyn Williams, Traddodiad Llenyddol Iwerddon (Caerdydd, 1958), t.149.

gadw cof am unigolion a throsglwyddo'r cof
o'r naill genhedlaeth i'r llall, fe ddaethon
nhw'n geidwaid cof cenedl y Cymry. Yn y bôn
yr hyn yw mawl, yn syml iawn, ydyw dweud,
'Fe fu'r dyn hwn fyw'.'

Hefyd, mae'n gyfrwng trosglwyddo gwerthoedd o
genhedlaeth i genhedlaeth gan warchod safonau trwy
gadw'r ddelwedd briodol yn fyw. Wrth i'r beirdd gadw
cof dros genedlaethau, fe ddatblygodd delfryd o arwr
yn eu cerddi, delfryd y gellid ei osod gerbron yr arwr
y cenid cerdd iddo a'r gynulleidfa a wrandawai ar y
gerdd. Yn hyn o beth y mae mawl yn gosod safon, ac yn
wastadol o blaid ffyniant y gymdeithas.

'Does dim dichon fod mawl y beirdd bob amser yn
gwbl ddiledryw; mae hyn yn neilltuol wir yn niwedd
cyfnod Beirdd yr Uchelwyr. Ni wyddys pa mor ddilys
yw'r mawl ac nid yw'n bosibl bellach ceisio gwireddu
honiadau'r bardd ynglŷn â'i noddwr. Yn fynych
tystiolaeth y bardd am ŵr yw'r unig dystiolaeth sydd
ar gael yn ei gylch, felly, amhosibl yw ceisio
cadarnhau bod geirda'r bardd yn deilwng o'r gwrthrych.
Awdurdod yr Uchelwr oedd yn cynnal y gymdeithas, ac
o'r tu ôl i'r portread hwn y mae'r syniad am dad da,
a'r tu ôl i hwnnw y mae syniad am Dduw.

Fe wêl T.J. Morgan ymwybod y llwyth neu'r clan,
hynny yw, yr ymdeimlad o arddel hynafiaid a cheraint
yn weithredol yng nghanu Taliesin ac Aneirin.
Ychwanega mai gogoneddu tywysog y llwyth a wneir yn yr
hen ganu am warchod ei ddeiliaid a'u cynnal a'u

¹ Y Traddodiad Barddol (Caerdydd, 1976), t.17.

harwain, a mawrygu arwyr y gorffennol fel y byddai eu clod a'u hymdrech yn ddiddanwch ac yn ysbrydoliaeth i'r disgynyddion. Ac nid rhywbeth a berthyn i'r chweched ganrif yn unig oedd y cymhelliad llwythol, yn ôl T.J. Morgan:

Y mae hyn oll mor wir am weithgarwch a llenyddiaeth yr enwadau crefyddol ag ydyw am y llwythau cynnar. Ac a yw'n bosibl cael gwell enghraifft o'r cymhelliad llwythol yn gweithredu mewn llenyddiaeth nag Iolo Morganwg? Y mae Iolo ynddo ei hunan yn ddigon i gyfreithloni parhau i arfer y gair 'llwythol'; ac yn fwy na hynny, yn enghraifft o'r modd yr oedd yr ymdeimlad llwythol yn ysgogi.'

Un o amodau parhad cymdeithas yw ei bod yn diogelu ei chyfanrwydd. Gwelir beth a olyga hyn yn hollol yn yr ymadrodd Saesneg a ddefnyddir am y syniad hwn, sef *social cohesion*. Golygir bod yr aelodau'n glynu wrth ei gilydd a'r peth sy'n cyfannu cymdeithas yw bod pob aelod yn ffyddlon i 'deyrn' y gymdeithas neu'n deyrngar i'w duw, i'w brenin, i'w delfryd neu i'w hiaith a'i diwylliant. Rhaid wrth safiad cadarnhaol ac ymdeimlad o falchder ac o hunan-barch; ac ymdeimlad o hyder yn lle diffyg hyder; a theimlo'n ddiogel, ac nid teimlo'n ansicr ac ofnus. Rhoddir mynegiant i'r hyder a'r balchder hwn gan y pencerdd pan fydd yn olrhain llinach ardderchog pennaeth y llwyth neu'r genedl a phan fydd rhyw fardd gwlad neu werinwr yn ymhyfrydu ei fod yn 'etifedd hen gynefin' ei dad a'i deidiau gynt. A'r un dulliau yn y gwraidd sydd gan y bardd cyntefig

¹ Ysgrifau Llenyddol (Llundain, 1951), t.39.

a'r beirniaid diweddar tuag at ennyn yr ymdeimlad gwlatgar a balchder cenedlaethol; Aneirin yn cofnodi campau'r arwyr nes bod y rheini'n troi'n ysbrydiaeth ac yn ddiddanwch ac yn esiampyl i'r genedl yn yr oesoedd a ddêl. Mae Emrys ap Iwan wedyn yn sôn am gampau llenyddol y genedl er mwyn i'w rhagoriaeth droi'n batrwm i'w efelychu ac yn galondid a sylfaen balchder i ddarpar-lenorion y cyfnod diweddar.

Petai rhywun yn gofyn paham y gwnaeth Taliesin ac Aneirin ganu, yr ateb cyntaf fyddai i foli tywysog y llwyth. Gellid gofyn wedyn paham y dylid moli'r tywysog a'r ateb fyddai am ei fod yn haeddu hynny. Dyletswydd y bardd felly oedd datgan mawl. Dyna ystyr y priod-ddull sydd yn yr hen awdlau, 'Ys meu i foli', hynny yw, fy ngwaith i yw ei foli, ei foli yw fy rhan. Ac y mae'n haeddu cael ei foli am ei fod yn diogelu ei ddeiliaid rhag gelynion ac yn eu cadw, petai angen, rhag newyn. Coleddid ei ddewrder ef a gwrhydri ei 'deulu'; cydnabyddid ei arweiniad doeth, ac yn bwysicach na hynny, y rhiniaeth frenhinol a roddai ymdeimlad o sicrwydd i'r llwyth yng nghanol peryglon bywyd, ac ymdeimlad o ddiogelwch rhag gelynion. Yr oedd y bardd a fawrygai'r tywysog a'i gampau yn magu'r ymdeimlad o ddibyniaeth ac ymlyniad a thrwy hynny'n sicrhau cyfanrwydd yn y llwyth. Disgwyliai'r pennaeth ymlyniad ac ufudd-dod yn dâl am amddiffyn a bugeilio ei bobl. Yn eu tro, disgwyliai'r bobl iddo eu gwaredu rhag cyfyngderau, eu rhyddhau o rwymau caethiwed, ac

yn anad dim, efallai, eu dyrchafu goruwch pobloedd eraill. Genau i ddatgan ymddiriedaeth y genedl yng ngallu'r pennaeth a'i hymlyniad wrth ei berson, yw bardd y llys. O safbwynt arall, clywid gogoneddu'r tywysog yng nghlyw'r deiliaid er mwyn cynnal eu hysbryd a magu ynddynt yr ymdeimlad fod eu bywyd yn ddibynnol arno, ac yn ddiogel drwy ddibynnu arno. Yn ôl T.J. Morgan:

Y mae pencerdd y llys a'r llwyth yn 'gwasanaethu' drwy gyfrwng ei awdl yn hollol fel y mae'r offeiriad yn gwasanaethu'r Eglwys a'i chredinwyr drwy ddatgan gogoniant i Dduw ac ymddiriedaeth ei bobl yn ei ddawn achubol, a throsglwyddo diogelwch Duw a rhiniau cadwedigol yr Eglwys i gyrraedd y credinwyr.'

Un peth a ddaw'n amlwg ynglŷn â moliant, o astudio'r awdlau cynnar, yw mai'r agwedd bwysicaf arno yw cofio, neu beri i enw dyn aros ar gof gwlad mewn parch a bri. Y mae gwaith y brenin a champ yr arwr wedi rhoi cadwedigaeth i fywyd y llwyth, a pharhad i'w hunaniaeth: ad-delir hynny drwy roi cadwedigaeth i enw'r brenin a'r arwr ar gof gwlad, neu drwy awdl y bardd, drwy gronicl yr hanesydd, drwy gofadail, drwy bortreadwaith yr arlunydd gwlad neu arlunydd naïf neu trwy gerfddelw'r cerflunydd. Wrth farwnadu dymunir iddynt gadwedigaeth dragwyddol y nefoedd. Rhwir parhad i enw dyn ar y ddaear ac i'w enaid yn y nefoedd. Yr un yw cymhelliad yr arlunydd gwlad a chynllunydd y gofeb â chymhelliad y Gododdin, a chyfetyb y penillion hyn

¹ Ysgrifau Llenyddol, t.43.

i'r darlun ar y mur neu'r garreg goffa ym mur yr eglwys neu'r capel, a'r mynych adrodd ar hyd y blynyddoedd yn cyfateb i'r gwasanaethau a'r dathliadau coffaol a gynhelir yn yr eglwys neu wrth y gofadaill. Fel y dywed T.J. Morgan:

Y mae rhesymeg y wobr mewn mwy nag un man yn y Gododdin, fod gwrhydri yn haeddu anrhydedd, ac aberth yn prynu mawl, ac erys y syniad yn awdlau'r Gogynfeirdd - a'r un geiriau'n aml, ond eu bod wedi eu celfydd amrywebu.¹

Yn y traddodiad mawl hwn y lluniwyd llawer o'n hemynau mwyaf poblogaidd. Yn dâl i Dduw am ei holl gymwynasau a'i aml weithredoedd y mae'r emynwyr yn gofyn am gydnabod goruchafiaeth Brenin Nef ac i'w enw da gael ei daenu tros ddaear lawr fel y byddo yng nghof yr oesoedd a ddêl. "Dyma Gyfaill haedda'i garu", ac yn ôl Pantycelyn "Ef yn Arweinydd, Ef yn Ben", a all ddwyn ei blant "i'r nefoedd wen". Dyma gyfaill sydd yn haeddu derbyn gwrogaeth a'i glodfori, a golyga hyn fod ymlyniad a theyrngarwch ymhlyg yn y weithred o glodfori. Y mae Iesu Grist wedi ei aberthu ei hun er mwyn eraill, wedi prynu mawl a'r emynwyr yn annog pawb i lawenhau ac i ddiolch iddo. Ac yn ôl David Charles, Caerfyrddin, mae'r Gŵr hwn yn amddiffynnwr yn null y Brenin a'r tywysog gynt yn yr hen gerddi mawl:

Rhyw ŵr - rhyfeddol ŵr yw Ef -
Sydd imi'n lloches gadarn gref;
Fel uchel graig fy nghysgod fydd
Rhag marwol wres y poethlyd ddydd.

¹ Ysgrifau Llenyddol, t.63.

Yr hynod Graig, ein Iesu cu,
Sy'n llawer uwch na'r nefoedd fry;
O dano Ef y llechai'n glyd,
Ym mhob rhyw stormydd yn y byd.

Er mor wahanol yw arddull awdlau Taliesin ac Aneirin i emynau beirdd y ddeunawfed ganrif ac wedyn, nid yw molawd seciwlar y penceirddiaid yn wahanol yn ei hanfod i folawd crefyddol yr emynwyr. Yng ngolwg yr emynwyr, yr oedd Iesu Grist yn dywysog a fu'n achub pobloedd ac yn gyfrwng cadwedigaeth i'w heneidiau. Am hynny mae'n haeddu gwrogaeth a chân fel tâl am ei gymwynas. Eto, crefyddol hollol yw llawer o foliant beirdd y ddeunawfed ganrif a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Mae'n amlwg gan hynny fod newid wedi digwydd yn natur y gymdeithas erbyn oes aur yr emynwyr a bod amgylchiadau canu'r beirdd dipyn gwahanol i'r hyn ydoedd gynt.

Yn yr ail ganrif ar bymtheg y gwelwyd yr hollt fwyaf yng nghyfundrefn y beirdd yng Nghymru, a chlywid gan amryw y pryd hynny fod y nawdd ar drai. Roedd y dirywiad wedi cychwyn flynyddoedd lawer ynghynt oblegid fe awgrymir mai ymdrechion i atal y trai, i ryw raddau, oedd eisteddfodau 1523 a 1568 yng Nghaerwys, y ddeiseb am eisteddfod 1594, a Statud Gruffudd ap Cynan. Erbyn yr ail ganrif ar bymtheg fe ddatblygodd cwyno am drai nawdd yn ffordd o foli. Gwneid hyn trwy wrthgyferbynnu haelioni'r uchelwr a gyferchid â diffyg nawdd uchelwyr eraill. Beth bynnag, yr oedd yn amlwg fod y traddodiad barddol a oedd wedi

ffynnu am dros fil o flynyddoedd yng Nghymru yn mynd trwy gyfnod o newid sylweddol.

Yn ôl y beirdd, y tri achos sylfaenol am y trai oedd Seisnigo'r uchelwyr, eu pryder am eu buddiannau eu hunain a diffyg haelioni.¹ Mae'n amlwg felly y chwiliai'r beirdd am ffactorau y tu allan i'w cyfundrefn hwy eu hunain er mwyn esbonio'r dirywiad. Fe welir bod modd nodi'r achosion hyn fel dylanwad cynyddol Lloegr ar yr uchelwyr a dylanwad yr ethos *bourgeois* arnynt. Aeth Thomas Jones yr almanaciwr mor bell â mynegi pryder y byddai'r Cymry fel pobl yn peidio â bod. I sylwebyddion y cyfnod - ac wedi hynny - Seisnigo'r dosbarth llywodraethol oedd wrth wraidd y dirywiad yn hunaniaeth Cymru, ond dichon i'r dosbarth hwnnw fod yn fwch dihangol a feiwyd ar gam am lesgedd mwy sylfaenol.² Allan o'r nychdod hwn, serch hynny, daeth ailenedigaeth, nid trwy adfer yr hen ddiwylliant yn gymaint â thrwy addasu a thrwy gynhyrchu traddodiad o'r newydd. Eithr yn ôl Gwyn A. Williams dyma'r cyfnod y collodd y Gymraeg ei chysylltiad â'r byd mawr y tu allan:

Since the British History was crumbling under the attack of scientific history at much the same time, the Welsh language and its culture quite quickly lost contact with the modern world and shrank back into an amateur world of idle chat in a parlour or

¹ Gwyn Thomas, 'Golwg ar Gyfundrefn y Beirdd yn yr Ail Ganrif ar Bymtheg', Bardos: Penodau ar y Traddodiad Barddol Cymreig a Cheltaidd, gol. R. Geraint Gruffydd (Caerdydd, 1982), t.76.

² Hanes Cymru (Llundain, 1990), t.290.

argument in a pub eisteddfod. It was the ordinary people who cherished, as central to the whole of life, a language which became increasingly oral, increasingly fragmented into local *patois*, and whose poets' guild dissolved into local *beirdd cefn gwlad* (country poets cultivating the old skills) and a world of almanacs and popular chapbooks, carol collections, interlude popular drama.¹

Yn sicr, fe gyfrannodd y Seisnigo a'r newid yn yr hinsawdd gymdeithasol yn fawr at waethygu'r berthynas rhwng noddwr a beirdd, ond yr oedd achosion eraill hefyd. Newidiodd yr uchelwyr gydag amgylchiadau'r cyfnod, a newidiodd eu diddordebau. Gyda'r pwyslais ar addysg uchelwyr, dechreuodd rhai ymddiddori mewn darllen ond ni wnaeth y beirdd traddodiadol yr un ymgais i elwa ar y llyfr printiedig fel ffordd o gyflwyno eu gwaith tan y ddeunawfed ganrif. Cyn hynny, wrth gwrs, crefft lafar oedd crefft y bardd, er bod cerddi yn cael eu hysgrifennu mewn llawysgrifau. Defnyddiau o ddiddordeb teuluol oedd swmp eu gwaith, pethau na fyddai eu hapêl yn ddigon cyffredinol i deilyngu ymddangos mewn print. Yn ôl damcaniaeth Gwyn Thomas, golygai hyn na allai'r beirdd Cymraeg droi at gynulleidfa ehangach o ddarllenwyr a darganfod nawdd newydd a gwahanol. Byddai'n rhaid iddo newid natur ei ganu i hynny ddigwydd.² Plediodd dyneiddwyr fel William Salesbury, Siôn Dafydd Rhys ac Edmwnd Prys am farddoniaeth o fath newydd a fyddai'n porthi diddordebau newydd yr uchelwyr, ond anwybyddwyd eu

¹ When Was Wales? (Llundain, 1985), t.131.

² Bardos, t.77.

herfyn gan y beirdd. Fodd bynnag, anodd fyddai meddwl am farddoniaeth newydd ei hapêl yn talu ei ffordd, ystyriaeth bwysig iawn i feirdd y gyfundrefn draddodiadol. Dal at y noddwyr o uchelwyr, cyfreithwyr a gwŷr yr eglwys, cyn belled ag y gallent, a wnaeth y beirdd.

Fel yr âi'r ganrif rhagddi fe ddigwyddodd rhai pethau diddorol ac arwyddocaol. Yn gyntaf, fe dueddai'r cerddi i uchelwyr fynd yn gerddi ar achlysuron arbennig, yn hytrach na bod yn gerddi mawl arferol. Er enghraifft, mae cyfartaledd marwnadau, cerddi ar godi gŵr yn siryf, a cherddi gofyn yn codi ar draul cerddi mawl pur. Arwyddocâd hyn oedd fod y bardd yn tueddu i droi'n ŵr yr amgylchiadau arbennig yn hytrach na bod yn ganwr moliant a diddanwr. A dyna pryd y cawn yr olwg gyntaf ar y math o fardd a enwir heddiw yn fardd gwlad, hynny yw, y bardd sydd yn canu yn ôl galw'r gymdeithas ac i ddigwyddiad neilltuol yn ei hanes. Yn ail, yng ngwaith beirdd fel Edward Morris, Huw Morys, Owen Gruffydd ac Ellis Rowland ceir nifer cynyddol o gerddi i rai nad oeddent yn uchelwyr. Ac fel yr atgoffeir ni gan Gwyn Thomas:

Dichon fod y cyfeirio a geir at 'weniaith' yng ngherddi ail hanner y ganrif yn dangos bod y beirdd braidd yn hunan-ymwybodol ynglŷn â chanu mawl y traddodiad i rai o isel radd.'

Yn drydydd, cynyddodd nifer y cerddi nad oeddynt yn perthyn i'r ffrwd draddodiadol o ganu. Dichon bod y

¹ Bardos, t.78.

beirdd yn cael rhywfaint o dâl am y cerddi hyn ond bod y tâl dipyn yn llai na'r hyn a delid am gerddi i uchelwyr. Yn bedwerydd, yr oedd cylchoedd clera'r beirdd yn crebachu. Golyga hyn i gyd fod bardd y traddodiad mawl, erbyn tua 1700, ar ei ffordd i fod yn fardd gwlad.¹

Bu llên Cymru yn rhan o addysg y beirdd ar un cyfnod, ac y mae'r cyfeiriadau at bersonau a digwyddiadau'n dangos bod beirdd yr ail ganrif ar bymtheg yn gwybod am chwedlau Cymru. Eto o edrych ar lenyddiaeth beirdd ail hanner y ganrif mae'n amlwg fod yr wybodaeth yn dechrau gwanychu. Mae'r cyfeiriadau traddodiadol yn lleihau fel yr â'r ganrif rhagddi ac fel yr amlha cyfeiriadau Beiblaidd. Hynny yw, ymddengys fod gwybodaeth am hen lenyddiaeth y Cymry'n llacio ymysg y beirdd ac ymwybod mwy crefyddol yn cynyddu.

Ychydig feirdd a allai eu cynnal eu hunain fel beirdd proffesiynol erbyn diwedd yr ail ganrif ar bymtheg, ac yr oedd gan y rhan fwyaf ohonynt swydd arall hefyd. Yr oedd Edward Morris, er enghraifft, yn borthmon, Huw Morys yn ffermwr, Owen Gruffydd yn wehydd a Siôn Rhydderch yn argraffydd. Tua'r un cyfnod, yn Iwerddon, ceir i'r beirdd fynd trwy gyfnod o dlodi mawr. Tra oedd llenorion y Cyfnod Canol yn wŷr

¹ Cafwyd sefyllfa gyffelyb yn Iwerddon hefyd. Gw. J.E. Caerwyn Williams, Traddodiad Llenyddol Iwerddon (Caerdydd, 1958), tt.156-194; D. Hyde, A Literary History of Ireland (Llundain, 1967), t.541.

cefnog yn y wlad honno ac yn mynnu cael cynhaliaeth a pharch gan gymdeithas, y mae rhai'r cyfnod diweddar yn ei chael yn anodd ymgynnal o gwbl. Yn wir, treuliodd y mwyafrif ohonynt eu bywydau mewn dygn dlodi, ac erbyn dechrau'r ddeunawfed ganrif yr oedd yr hen draddodiad barddol yng Nghymru, fel yn Iwerddon, a defnyddio un o ymadroddion y Morrisiaid, ar ei ffordd i "fol clawdd".

Cynnyrch y bol clawdd yw'r bardd gwlad, ond ni ddylid gorbwysleisio'r dirywiad a fu, er hynny, oherwydd ni ddarfu am frawdoliaeth y beirdd a'r ysgolheigion na'u hymwybod â gwerth y traddodiad barddol, na'u parch at y dulliau traddodiadol. Ar ben hynny, yr oedd y wasg Gymraeg yn ymsefydlu'n gadarn yng Nghymru a'r llyfrau'n amlhau,¹ ac felly nid rhyfedd gweld cynheiliaid y llenyddiaeth boblogaidd, 'answyddogol', yn manteisio ar dwf y wasg. Daliai amryw o'r beirdd yn bryderus iawn ynghylch tynged yr iaith a'i llenyddiaeth er gwaethaf y cynnydd hwn. Yr oedd y Gymraeg heb statws yn ei gwlad ei hun a'i llenyddiaeth yn dioddef o'r herwydd. Rhaid, felly, oedd meithrin cenhedlaeth a rôl bris ar yr iaith a'i llenyddiaeth ac ar grefydd draddodiadol y Cymry trwy roi yn nwylo'r ieuenctid ryddiaith a phrydyddiaeth ddifyr a darllennadwy.² Ceisiodd Dafydd Jones o Drefriw, Hugh

¹ Geraint Jenkins, Literature, Religion and Society in Wales, 1660-1730 (Caerdydd, 1978), t.35.

² E.G. Millward, 'Gwerineiddio Llenyddiaeth Gymraeg', Bardos - Penodau ar y Traddodiad Barddonol Cymreig a Cheltaidd, gol. R. Geraint Gruffydd (Caerdydd, 1982), t.101.

Jones o Langwm a'u tebyg hybu llenyddiaeth boblogaidd, argraffedig, yn y gobaith y byddai'n hawlio sylw pobl ifainc cenhedlaeth newydd i ymddiddori yn eu treftadaeth lenyddol a thyfu'n feirdd, maes o law, yn y mesurau traddodiadol. Hynny yw, dymunid eu cyflwyno i gynnyrch y beirdd gwlad cyn iddynt droi at gynnyrch mwy sylweddol y beirdd traddodiadol eu natur. Er mai mudiad yr ychydig breintiedig oedd adfywiad Cylch y Morrisiaid, mae'n amlwg fod y cylch hwn hefyd yn gorgyffwrdd yn barhaus â'r beirdd gwlad yn y gymdeithas. Cymerodd Edward Richard un o fesurau mwyaf poblogaidd y beirdd 'gwerinol' a'i addasu'n gyfrwng math newydd o fugeilgerdd, ac y mae'n amlwg fod y ddwy wedd hyn ar y bywyd llenyddol yn y ddeunawfed ganrif yn ffrwythloni ei gilydd.

Fel y dywed E.G. Millward, mae'n sicr mai yng ngwaith Dafydd Ddu Eryri yn anad neb ac yn eisteddfodau Cymdeithas y Gwyneddigion y daeth tro ar fyd. Er gwaethaf yr *élite* newydd-glasurol, yr oedd y bardd Cymraeg yn y ddeunawfed ganrif yn fardd cymdeithasol a'i idiom a'i acen yn ddealladwy i bawb. Aed â'r datblygiad hwn gam ymhellach ar ddiwedd y ganrif:

Yn awr, trwy eisteddfodau'r Gwyneddigion, gallai'r bardd gwlad ddod yn fardd o fri, yn fardd 'swyddogol', ac ymhen amser, yn fardd cenedlaethol.'

' E.G. Millward, Bardos, t.106.

Fel athro barddol a beirniad, ymroes Dafydd Ddu Eryri i hyfforddi'r beirdd gwlad yn y mesurau cynganeddol er mwyn iddynt fanteisio ar y cyfle euraid a gynigid gan yr eisteddfodau newydd. Wrth wneud hyn, serch hynny, cefnodd y beirdd gwlad ar eu cymdeithas eu hunain, oblegid yr oedd yn ofynnol iddynt ganu ar destunau gosod, ffasiynol, y Gymdeithas Lundeinig. Dyma gyfle i brydyddion gwlad i dyfu'n feirdd cadeiriol yr awdl a hwythau'n canu ar destunau uwchlaw cyrraedd gwybodaeth gwerinwyr cyffredin. Nid canu i'w fro a'i bobl ei hun a wnâi'r bardd gwlad bellach; yn wir yr oedd barddoniaeth yn ymbellhau oddi wrth fywyd.

Erbyn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd y nerthoedd rhamantaidd ar waith hefyd a'r beirdd yn awyddus i ymryddhau oddi wrth 'gaethiwed' y mesurau caeth. Tua chanol y ganrif yr oedd yr awdl-bryddest wedi dyfod i fodolaeth. Yna, yn ail hanner y ganrif, daeth y bryddest i'w theyrnas fel cyfrwng cymeradwy beirdd yr arwrgerdd. Ymroes yr Eisteddfod i geisio cynhyrchu arwrgerdd genedlaethol y Cymry a bu i'r bardd gwlad ymddyrchafu'n fardd yr arwrgerdd honno. Er hynny, gellir canfod cyfnewidiadau pendant yn hinsawdd lenyddol chwarter olaf y ganrif ddiwethaf. Dymchwelwyd Fictorianaeth Cymru a rhaid nodi yma gyfraniad allweddol John Morris-Jones yn y datblygiad hwn a phwysigrwydd ei awdl, 'Salm i Famon'. Dychenir ynddi holl draddodiad canu epigol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Dyma ŵr a oedd yn ysgolhaig proffesiynol, ac

a lefarai megis un ag awdurdod ganddo, yn ymosod yn ddigyfaddawd ar y syniad o ddyrchafu'r gwerinwr di-ddysg yn brifardd cenedlaethol.

Yr oedd safbwynt O.M. Edwards yn un cwbl wahanol a dengys y ddau gylchgrawn, Cymru a'r Beirniad, y gwahaniaeth sylfaenol rhwng y ddau gyfaill. Mynnai O.M. weld y ffurfiau poblogaidd yn parhau a honnai fod y mesurau caeth yn rhwystr i'r datblygiad hwn. Mynnai John Morris-Jones yntau bwysleisio annibyniaeth celfyddyd barddoniaeth a phrydferthwch amheuthun y gynghanedd. Gwelai Morris-Jones ei hun fel arweinydd y deffroad newydd yn hanes y gynghanedd, ond ys dywed E.G. Millward:

Yr oedd John Morris-Jones yn ŵr rhy ddeddfol ei feddwl i wneud y gwaith hyfforddi tra gwerthfawr hwn heb beri rhwyg. Ef, yn anad neb arall, a ailagorodd y bwlch rhwng beirdd y werin a'r beirdd 'swyddogol'. Erys y bwlch hwn ar agor, er gwaethaf y datganiadau ffyddiog a wneir o bryd i'w gilydd gan feirniaid diweddar.'

O fwrw golwg frysiog yn ôl dros lenyddiaeth Gymraeg drwy'r canrifoedd, mae'n amlwg fod yna rai ffenomenau llenyddol wedi goroesi o ddyddiau'r penceirddiaid nes ymsefydlu'r beirdd gwlad yn sgil dirywiad y gyfundrefn farddol yn yr ail ganrif ar bymtheg.

Bu llunio mawl a marwnad yn rhan bwysig o waith y bardd o'r cychwyn cyntaf. O ddarllen barddoniaeth Bois y Cilie mae'n amlwg nad yw'r traddodiad mawl yn farw o bell ffordd ond fel gwerinwyr yr ysgrifennent hwy, ac i werinwyr. Yn ei gerdd i William Lloyd mae Isfoel yn

' Bardos, t.110.

canmol ei wrthrych nid am ei gampau ar faes y gad yn amddiffyn ei bobl, ond am ei wrhydri fel gweithiwr dygn a chydwybodol. Mae'n cychwyn y gerdd gyda disgrifiad corfforol o'r gwrthrych gan roddi pwyslais arbennig wedyn ar ei ddewrder a'i ddiwydrwydd pan fo'r hin ar ei gwaethaf. Mae dewrder yn wyneb argyfwng o unrhyw fath yn nodwedd a hawliodd foliant y beirdd drwy'r canrifoedd:

Rhyw stacyn byr yw William
A chadarn ar ei draed,
Ac ynni a diwydrwydd
Yn berwi yn ei waed.
Ni ildia i'r dwyreinwynt
Ond gwasga'n nes i'r claw',
Can's ar y storm ffyrnicaf
Saif William gyda'i raw.'

Â'r bardd gwlad rhagddo i bwysleisio mor gelfydd ydyw William Lloyd fel crefftwr amaethyddol gan ddweud na fyddai ei deisi fyth yn gollwng dŵr. Ond yn fwy na hynny, medd y bardd, mae hwn yn fodlon aberthu er mwyn cyflawni ei ddyletswyddau. Fel yr oedd y milwr yn fodlon aberthu, dyma'r gwerinwr di-nod yn awr yn aberthu nid ei einioes efallai, ond ei oriau hamdden prin er mwyn cwblhau ei orchwylion gwaith. Yn y pennill clo mae'r pwyslais ar urddas y gweithiwr:

Ffieiddia'r sôn am "gompo",
Ni ŵyr beth ydyw *dole*;
I Lloyd 'does dim yn cyfri
Ond mynnu gwneud ei ôl.

'William Lloyd', Cerddi Isfoel (Llandysul, 1958), t.18.

Er croesi yr Addewid
Mae'n well gan William Lloyd
Gael gweithio 'mlân am swllt y dydd
Nag uno â'r *Unemployed*.

Er bod y gerdd yn amddifad o grefft yr ysgol farddol draddodiadol, yr un yw'r egwyddorion a bwysleisir gan y bardd gwlad o Geredigion, sef cadernid a dygnwch, diwydrwydd a deheurwydd y gŵr wrth grefft ac urddas diarbed yr amaethwr wrth ei waith. Y mae Evan Jenkins yntau'n tanlinellu'r un egwyddorion sylfaenol yn ei gerdd i John Thomas, crydd y pentref. Mae'r mawl yn fwy traddodiadol y tro hwn gan i'r bardd ddefnyddio mesur clasurol yr englyn milwr i gostrelu ei fyfyrddodau. Cynnil yw'r dweud ond eto mae'r mawl yn gwbl ddiffuant:

Gwadn a sawdl a gydiai'n siŵr:
"Esgid sâl ni ddal hi ddŵr."
Oedd iaith hen grydd o weithiwr.

Lawog nawn, 'roedd lawn ei glôs,
Nid oedd neb na dydd na nos
Yn amau Ioan Tomos.

Unwaith eto dangosir y parch a feddai'r crydd at ei grefft; ato ef y byddai'r trigolion yn tyrru wedi gwaith y dydd, ac nid oedd neb yn amau ei ddoethineb ef. Yr oedd pawb yn parchu'r gŵr hwn fel crefftwr ac fel gŵr nad oedd ei debyg am weddio yng nghapel Carmel. Mae'r pennill clo'n awgrymu iddo yntau fynd i ffordd yr holl ddaear:

Wrth ei orchwyl â hwyl iach
Canai gainc ar ei fainc fach,
Fe ballodd hynny bellach.

Unwaith eto fe welir mai gwerinwr sydd yn cyfarch cydwerinwr ac yn cydnabod pwysigrwydd crefft a doethineb. Dyma ŵr a oedd yn llawen wrth ei orchwylion pob-dydd, ac y mae diwedd hynny yn golled nid yn unig i'r bardd ei hun ond i'r gymdeithas gyfan.

Mae cerdd rydd John Roderick Rees i Margaret Thatcher yn ddiddorol ac yn ddadlennol am ei bod yn fawl nid i rywun o fewn cymuned a chylch adnabyddiaeth y bardd ei hun, ond yn hytrach i rywun y mae'r bardd yn ei hedmygu o hirbell megis. Ceid cerddi mawl o'r math hwn yn y ganrif ddiwethaf gan feirdd gwlad i deuluoedd bonheddig, llawer ohonynt yn dirfeddianwyr nad oeddynt namyn enw yn unig ar dafodau'r beirdd. Lluniodd Cerngoch (John Jenkins), er enghraifft, un o feirdd gwlad Dyffryn Aeron yn y ganrif ddiwethaf, gerddi i H.M. Stanley a Charles Bradlaugh. At hynny, lluniodd benillion i John Bright, A.S.:

Gwroldeb a dyngarwch, mewn dyn yn cwrdd ynghyd,
Doethineb eto geir, a dyna hufen byd;
A Bright yw un o'r dynion disglair hyn,
Cyfiawnder cyflawn dros y byd a fyn;
Gwladgarwr pur o galon ddiidwyll yw,
'N ôl yr egwyddor hon, myn ef gael byw;
Y gweithwyr welsant ynddo blygion cudd,
Cadd fynd i'r Senedd 'nawr ym more'i ddydd.'

Mae John Roderick Rees yn dilyn yr un gwys a dorrwyd gan ei ragflaenwyr. Er i Margaret Thatcher, meddai'r bardd, gael ei difenwi ym "marchnad y corachod" yn Fagi To Gwellt ac yn Hen Wyddeles, mae hi'n sicr o'i lle yng nghyfrolau hanes a hynny ar sail ei dewrder

¹ 'Penillion i John Bright, A.S.', Cerddi Cerngoch, gol. D. Islwyn Edwards (Tal-y-bont, 1994), t.98.

a'i gwroldeb. Yr un yw'r gwerthoedd a'r rhinweddau a fawrygir drwy'r oesoedd. Gesyd y canrifoedd, ebe'r bardd, ei hanes hi yn "ffrâm anfarwoldeb tudalen hanes".¹ Y mae'r gair 'anfarwoldeb' yn allweddol bwysig, y gobaith o aros yn y byd hwn heb gael ei hanghofio. Anghofrwydd llwyr sy'n aros y cyffredin, y di-sôn-amdanynt, "y rhai heb fod coffa amdanynt, y rhai y darfu amdanynt fel pe na buasent, ac a aethant fel pe nas ganesid hwynt, a'u plant ar eu hôl hwynt".² Yr oedd goroesiad yn yr arwr yn hanfodol bwysig yn y canu mawl cynnar, felly heddiw. Cofadail Margaret Thatcher yn ôl John Roderick Rees fydd ei "dygn wroldeb". Nid mewn cyd-destun crefyddol yn unig y mae'r profiad o anfarwoldeb yn bosibl ond y mae yn rhan hefyd o'r byd hwn.³ Tynged y cyffredin yn unig yw mynd ar goll yn "llwch yr amser gynt". Â'r bardd rhagddo i olrhain llinach Margaret Thatcher, ond yn groes i'r hen feirdd, ymhyfrydu a wna John Roderick Rees yn "ei llinach o werin y graith" yn hytrach nag ym mawredd pendefigaidd ei hachau. I'r beirdd cynnar yr oedd ymwybod â hanfod yn yr ystyr lythrennol yn sail i ymdeimlad o falchder. Tystiolaeth oedd yr achau

¹ 'Margaret Thatcher', Cerddi Newydd 1983-1991 (Caernarfon, 1992), t.57.

² Ecclus. XLIV.9.

³ Ni chafodd Thomas Morgan yr Ironmonger fawr o amser i feddwl am anfarwoldeb ei enaid, ac eto yr oedd yn gas ganddo feddwl am adael cyfeillach felys y Red Cow am byth, a'i ddymuniad oedd i'w gyd-ddiotwyr, pan elent heibio i'r fynwent, gofio amdano: "Bydd i mi anfarwoldeb tra foch byw". Gw. W.J. Gruffydd, 'Thomas Morgan yr Ironmonger', Ynys yr Hud (Wrecsam, 1930), tt.34-35.

fod y rhinweddau teuluol yn hanfod naturiol yng ngwead y tywysog neu'r arglwydd. Yr oedd y rhiniau teuluol yn bod yn y gwrthrych wrth natur; fe ddylent fod ynddo yn ôl deddf naturiol, a dyna pam y gallai'r hen ramadegau ddweud sut y dylid canmol pob person yn ôl ei ddosbarth cymdeithasol a'i swyddogaeth, sef am y gwyddid fod y rhinweddau priodol yn cynhenid berthyn iddo yn ôl y deddfau naturiol.'

Yng ngherdd J. Roderick Rees, ceir rhestr wedyn o fuddugoliaethau Thatcher yn erbyn gelynyion megis Callaghan a Heath, Scargiliaeth a'r undebau. Dinoethodd y cochion dan gochl, ychwanega'r bardd, gan herio hawl ddwyfol yr "hen uchelwriaeth". Naïf yn wir yw dilorni Thatcher a Reagan, gan mai hwy yw penseiri'r *glasnost* a *perestroika* a feiriolodd y rhyfel oer:

Braenarwyd daear rewgoch i Walesa a Gorbachev
Â chwlltwr penderfyniad y ddynes ddur
A chnydau heddwch yng nghanrif y gwaedlif
Yn egino'n obaith o chwalfa'r Mur.²

Nid yw'r bardd yn gwadu nad oes ganddi hithau ei "sodlau Achilles", ond ni all beidio meddai ag "edmygu ei radicaliaeth annibynnol, herfeiddiol hi". Drwy'r gerdd i gyd dyrchefir Margaret Thatcher fel y byddid yn dyrchafu tywysog gan y penceirddiaid am ei wroldeb ar faes y gad. Dewrder Margaret Thatcher a folir yn bennaf gan y bardd a'r ffaith iddi wrthsefyll y

¹ A.T.E. Matonis, 'The Marwnadau of the Cywyddwyr', Studia Celtica, Cyf. XVIII (1983/84), tt.158-170.

² 'Margaret Thatcher', Cerddi Newydd 1983-1991 (Caernarfon, 1992), t.57.

grymoedd dieflig yn y wlad, ac ennill iddi hi ei hunan le anrhydeddus yn y llyfrau hanes. Rhestrir ei buddugoliaethau fel y byddid yn rhestru llwyddiannau rhyw gadfridog a fu'n brwydro ar faes y gad, gan roddi pwyslais arbennig ar ei gallu i sicrhau heddwch drwy'r byd. Hyhi, felly, sydd wedi cadw'r wlad rhag cael ei difrodi, a ffordd arall o ddweud hynny yw fod bodolaeth trigolion y wlad yn dibynnu ar un a all eu tywys. O'i gwaith hi y daw sicrwydd i'w bywydau a chadwedigaeth i'w hunaniaeth, a pharhad a goroesiad.

Wrth droi at y marwnadau a luniwyd gan Feirdd Ffair-rhos mae'n arwyddocaol mai'r nodweddion crefyddol a bwysleisir yn bennaf ynddynt. Ymddangosant fel pregethau angladd i arweinwyr crefyddol a chymdeithasol y fro. Diau nad oes gwerth llenyddol i lawer o'r marwnadau hyn, yn arbennig felly y rheini a luniwyd gan Jack Oliver. Er hynny, taflant oleuni mawr ar arferion cymdeithasol a chrefyddol rhan fawr o'r ugeinfed ganrif, a cheir ynddynt fanylion bywgraffyddol diddorol a phrin am bobl a oedd yn bwysig yn eu cylchoedd bychain eu hunain ar un adeg. Y mae'r rhan fwyaf o'r marwnadau o waith beirdd Ffair-rhos wedi eu hysgrifennu ar y mesurau rhydd a ddaeth i fri yng Nghymru o'r ddeunawfed ganrif ymlaen. Yn y ddeunawfed ganrif yn wir y dechreuwyd cyhoeddi mân alarnadau a hynny ar bapurlenni - *broadsides* - ac yn llyfrynau bychain o bedair neu wyth tudalen.

William Williams, Pantycelyn oedd pen marwnadwr y ddeunawfed ganrif, ac yn ei ddydd fe gyhoeddodd 27 o lyfrynnau i goffáu 31 o bobl rhwng 1761 a 1791. Coffawyd 14 o bobl gan Dafydd Wiliam yntau, rhwng y blynyddoedd 1763 a 1793. Diddorol sylwi mai offeiriaid, gweinidogion, pregethwyr, blaenoriaid, diaconiaid ac aelodau eglwysig yw gwrthrychau nifer mawr o'r marwnadau. Fel arfer, yr enw a ddefnyddir wrth goffáu yw marwnad, ond gwelir hefyd: 'galarnad', 'galareb', 'galar-gân', 'galar-gerdd', 'cân o alarnad', 'cân alarus', 'galarnadau calon', 'cân o goffadwriaeth', 'penillion er coffadwriaeth' a 'cân goffadwriaethol'. Cyn diwedd y ganrif ddiwethaf bu newid yn hanes cyhoeddi marwnadau, oblegid aeth y farwnad i goffáu hwn-a-hwn yn destun cystadleuaeth mewn eisteddfodau, a dyna pryd y gwawriodd dydd y bryddest farwnadol. O fewn byr amser, aeth y canu a'r cystadlu yn rhemp, ac yn fasnach hefyd ymhlith y beirdd. Roedd gan rai o'r beirdd 'farwnadau stoc', a thrwy newid enwau ac amrywio rhediad llinellau a phenillion, gellid eu cymhwyso yn ôl y galw a'r amgylchiadau, i alaru am laweroedd.

Ddechrau'r ugeinfed ganrif, byddai teulu galarus yn comisiynu bardd gwlad i gyfansoddi marwnad, ac argreffid copïau ohoni i'w rhannu ymhlith y tylwyth agosaf. Argreffid y marwnadau hyn ar bapurlen drwchus, gan gynnwys darlun o'r ymadawedig yn ogystal â'r farwnad. Fframiwyd llawer o'r rhain a'u gosod yn

barchus i hongian ar furiau ystafelloedd gorau'r cartrefi.

Fel y nodwyd eisoes, y mae'n amlwg fod gwreiddiau'r farwnad draddodiadol Gymraeg yn mynd yn ôl i'r awdl foliant a'i dull cyntefig yw'r hyn a elwir yn Farwnad Ganmol Union, sef sôn am achau'r ymadawedig, ei gampau, ei rinweddau a'r galar a deimlir ar ei ôl. Daeth y ffurf honno i lawr i'n hoes ni a datblygiad ohoni yw holl farwnadau'r Diwygiad Methodistiaidd. Yn ôl yr Athro W.J. Gruffydd, William Williams, Pantycelyn heb amheuaeth a laddodd y farwnad draddodiadol:

Ef yn fwy na neb arall a greodd farddoniaeth delynegol newydd Cymru, ond ef hefyd a laddodd yr hen delyneg farwnadol; ef a ddechreuodd yr hyn a alwaf, os caf, y Farwnad Dduwiol, y farwnad sydd yn ceisio dweud yr hyn y gellid ei ddweud yn llawer gwell mewn Pregeth Angladdol.¹

Eithr yn ôl T.J. Morgan nid yw marwnadau William Williams yn wahanol yn eu hanfod i farwnadau'r penceirddiaid Cymreig gynt:

Yng ngolwg Pantycelyn yr oedd Griffith Jones a Daniel Rowland a Howell Harris yn dywysogion a fu'n achub eu pobloedd ac yn gyfryngau cadwedigaeth i'w heneidiau; a haeddent sôn am eu henwau yn dâl am hynny.²

Wrth adolygu Awen Gwyndaf Llanuwchllyn, tynnodd Euros Bowen sylw at y ffaith mai llefaru ar ran ei

¹ 'Y Farnwad Gymraeg', Y Llenor, Cyf. XVIII (1939), t.39.

² Ysgrifau Llenyddol (Llundain, 1951), t.67.

gymdeithas, ac nid ar ei ran ei hunan, a wnâi'r bardd gwlad:

O ran celfyddyd y nod oedd dweud rhywbeth o werth, heb i hynny dramgwyddo uniongrededd y gymdeithas, a dweud hwnnw'n deidi ar gynghanedd.¹

Yn ei farwnad i'w dad, nid ystyried nodweddion a chymeriad ei dad o'i safbwynt ef ei hun yn unig a wna Dic Jones yn Agor Grwn, ond o safbwynt aelodau eraill o'r gymdeithas yn ogystal:

Bydd ambell un yn cofio 'nhad
Am iddo fod yn gerddor,
A'r llall am iddo unwaith roi
Ei fys yng nghawl y cyngor.
A'r trydydd, 'fallai am ei fod
O debyg ddiddordebau,
A'i cofia am ei fod yn ŵr
A ffolodd ar geffylau.²

Ceir dull tebyg o draethu ganddo yn Caneuon Cynhaeaf, er enghraifft, yn 'Cofio', cywydd er cof am E.J. Jones, Aber-porth:

Yn ddiflas dyrfa astud
I gof fe'i galwem i gyd
Un a'i cofiai'n llanc heini,
A'r llall, yn gampwr y lli.
Un, i gwrdd yn cyd-gerdded
Neu'n codi sinc i doi sied.
Un, f'allai a alwai'n ôl
Y bil nwyddau blynyddol -
Weier bigog neu oged,
Hoelion, swch, neu bolion sied.³

Llefaru ar ran y gymdeithas a wna'r bardd yma gan osgoi unrhyw sentiment personol a goddrychol. Hyd yn

¹ 'Dau Fardd', Taliesin, Cyf. 16 (Gorffennaf, 1968), t.106.
² 'Nhad', Agor Grwn (Abertawe, 1960), t.24.
³ 'Cofio', Caneuon Cynhaeaf (Abertawe, 1969), t.45.

oed yn ei gerdd i'w dad, does yma ddim manylion am yr hyn y mae ef ei hun yn ei deimlo. Cofnodi gwrthrychol a geir, yn unol â'r hen draddodiad marwnadol. Nid oes yma ymgais at ddelfrydu na gorganmol ychwaith. Yn ei englynion er cof am gymydog arall, David James, y mae Dic Jones unwaith eto yn ystyried nodweddion a rhinweddau'r gwrthrych o safbwynt eraill yn ogystal ag o'i safbwynt ef ei hun:

A'r unwedd rhai ohonynt - a gofiant
Gyfaill a fu iddynt
Yn gefn mewn Tribiwnlys gynt,
A dwrn Awdurdod arnynt.

Rhywrai ei eiriau araf - ar y Fainc,
Neu ar Fawrth y cyntaf.
Mae yr acen Gymreiciaf
Mwy dan glo, mae Dewi'n glaf.

Ar y Sul fe gofia'r saith - sydd o fewn
Y Sedd Fawr gydymaith,
Lle bu'n penwyn dad unwaith
Mae'i le'n llwm a'i wely'n llaith.

Fy hun, mi a'i cofiaf ef - â bilwg
Neu bâl yn yr hydref,
A'i glawdd yn diogel addef
Ei barch i grefft a braich gref.'

Nid 'moli' a geir yma yn null y Cywyddwyr ond bardd gwlad yn llefaru ar ran cymdeithas ac yn cydnabod dyled y gymdeithas honno i'w chynhalwyr a'i chymwynaswyr cyson. Mae marwnadau Beirdd Ffair-rhos yn dilyn yn ôl y farwnad draddodiadol ond gyda gwedd grefyddol arbennig y ddeunawfed ganrif arnynt.

Torrwr cerrig oedd Evan Williams, Tŷ-cefn, Ffair-rhos a chanodd Evan Jenkins a Dafydd Jones gerddi

' 'Er Cof', Caneuon Cynhaeaf, t.65.

coffa iddo. Rhydd y cyntaf o'r beirdd ddarlun cryno o'r ymadawedig yn ei bennill agoriadol:

Ar nos Sadwrn carai beint
Wedi ei hanner diwrnod rhydd,
Carai, yn y cwrdd prynhawn
Bregeth ar y seithfed dydd.
Carai ganu emyn pêr
O fawl i ŵr y Goron Ddrain:
Carodd ganu lawer tro
Odlau mêl "Hen ffon fy Nain".¹

Yn nhraddodiad marwnadau crefyddol y ddeunawfed ganrif y canodd W.J. Gruffydd gerdd yn dwyn y teitl 'Dau Gymydog', lle mae'n sôn am Cadwgan Thomas, Gargoed, Ffair-rhos fel un a garthai "feudy er gogoniant i'w Waredwr/A chymysgu gwair y lloi yn Gristnogol-onest".² Gwyddai y gŵr hwn amserau'r lleuad a hynt a helynt y gwahanol blanedau yn y ffurfafen, "A choch ar galendr ei gof oedd geni a marw'r proffwydi". Ond, daeth ei awr yntau a'r gwysiad i groesi i'r "hyfryd wlad":

Un Hydref aeddfed croesodd i baradwys ydlan,
'Roedd y ffordd a'r cyfeiriad i gyd ar
flaenau ei fysedd,
Wedi'r daith ymhellach na'r Fynachlog a'r
beddau
Sylwasom wrth ymlid y niwl o ffenestri ein
hiraeth
Iddo fynd â'r Amen olaf o borthiant ei Garmel.

Fel Cristion cywir y gwelodd Jack Oliver Gadwgan Thomas hefyd. Mae'n gosod y llwyfan yn nhraddodiad y cywyddwyr gynt. Mae'n cyferbynnu dadeni natur adeg tymor y gwanwyn â daearu cyfaill. Er mor hapus yw cân yr adar, mae'r hiraeth yn gwrthod cilio o'r cof.

¹ 'Y Torrwr Cerrig', Cerddi Ffair Rhos, t.26.

² 'Dau Gymydog', Ffenestri a Cherddi Eraill
(Llandysul, 1961), tt.59-60.

Cynifer o emynau Pantycelyn a gychwyn â nodyn
telynegol fel hwn:

Wedi'r gaeaf caled, tywyll,
I bob llwyn daw'r adar mân;
Adar prydferth cynta'r tymor
Ac mor beraidd yw eu cân;
Ond mae hiraeth dwys yn aros
Am hen gyfaill gwych o'r fro,
Cyfaill hefyd i'r holl adar -
Porthwr 'deryn llwyd y to.

Chwith yw gweld y llwybrau cochion,
Heddiw gyda'r gwyrddlas chwyn;
Llwybrau cul Cadwgan Thomas
Tua'r 'sgoldy ar y bryn.
Trwy'r blynyddoedd cerddodd drostynt
Dros y corsydd gwlyb a'r brwyn,
I'r cwrdd gweddi ac i'r ysgol
Er mor gryf y storm a'i chwyn.'

Mae natur hyd yn oed yn adlewyrchu'r golled o golli'r
gŵr hwn o'r fro. Er bod y chwyn yn awgrymu anghlod ac
angof, mae'r bardd am gofio aberth a chyfraniad
Cadwgan Thomas i'r gymdogaeth; y cof, felly, yw'r
garreg goffa o'r "amseroedd difyr, gynt". Mae'r bardd
am goffáu'r gŵr gan y gall fod yn esiampyl i wŷr ifainc
y fro yn y dyfodol:

Fechgyn annwyl Rhydfendigaid
Ac ieuenctid bryn Ffair Rhos,
Byddwch debig i Gadwgan
Cyn yr elo'ch dydd yn nos;
Plennwch flodau ar ei feddrod,
Sydd tu fewn i'r pedwar mur,
Gyda llu o'i hen gyfeillion
Dan y chwyn yn Ystrad Fflur.

Yr oedd Jack Oliver am i Gadwgan Thomas fyw yng
ngweithredoedd y gymuned yr oedd ef wedi ei

' 'Er Cof - am Cadwgan Thomas, Gargoed, Ffair
Rhos', Cerddi'r Barbwr, t.46.

gwasanaethu. Cyn y ddeunawfed ganrif, cyfnod pwysleisio'r rhaniadau crefyddol, y mae pob llenor crefyddol yn cyfeirio ei waith at y genedl. Y mae hyn yn wir am Rosier Smyth, Maurice Kyffin a Morgan Llwyd fel ei gilydd. Ond o ganol y ddeunawfed ganrif ymlaen y mae'r wlad yn rhanedig o ran crefydd a cheir bod llawer o emynau a chasgliadau o emynau i'w priodoli i'r gystadleuaeth rhwng yr enwadau. Gan fod emynwyr ac emynau gan un enwad, rhaid i'r enwadau eraill hwythau gael eu hemynwyr a'u hemynau. Mae'r rhai uchod felly yn gerddi beirdd Ffair-rhos i goffáu a dyrchafu arwyr enwad y Bedyddwyr yn ardal Ffair-rhos a Phontrhydfendigaid.

Un arall o hoelion wyth y Bedyddwyr y canodd Jack Oliver a W.J. Gruffydd iddo oedd y Parchedig T.R. Morgan, gŵr a fu'n weinidog ar Garmel a Chaersalem am 56 o flynyddoedd. Sôn a wnaeth Jack Oliver, yn rhan gyntaf ei gerdd, am y bwlch a welid o'i golli yn rhengoedd y gymdeithas. Nid ef ei hun yn unig sydd yn galaru wedi ei fynd o'u plith ond cymdogaeth gyfan:

Heddiw'n brudd y mae'r ardaloedd
Ar ôl colli "Ffyddlon Was";
Yma'n hir bu'n ein bugeilio
O dan fendith Nefol Ras;
Ym mro Caio ca'dd ei eni,
Cynnar gododd yno'r Groes,
Fel y byddai'n Dyst i'r Iesu,
A chyhoeddi'r Gwir drwy'i oes.'

Sonnir am gyfraniad nodedig y gweinidog a gerddodd y llwybrau ar hyd y blynyddoedd o'i gartref ym

' 'Cerdd Goffa T.R. Morgan', Cerddi'r Barbwr,
tt.60-61.

Mronhefin, Swyddffynnon, i Gaersalem drwy bob tywydd,
boed aeaf neu haf. Ni ddaw ei gyffelyb i'r capel mwy,
medd y bardd. Mae'n gorffen ei gerdd drwy gyfarch yr
ymadawedig:

Cwsg yn dawel, Fugail annwyl,
Hyd nes torri o'r bore wawr;
Pan gawn hoff gyfarfod eto
Fry ym mhlas y Brenin Mawr.

Yma, mae'r bardd yn chwennych anfarwoldeb iddynt ill
dau, neu o leiaf ryw hyderu a dymuno y caiff
personoliaethau oroesi mewn byd arall, ac nas diddymir
yn llwyr gan angau. Ni ellir dymuno parhad diderfyn yn
y fuchedd hon ac yn y byd hwn gan fod angau'n anochel.
Ni all neb arafu, chwaethach atal, rhediad y rhod sydd
yn troi pob heddiw'n ddoe. Er hynny, y mae ynom ryw
awaydd i'n henw aros yn y byd hwn, rhyw rith o'r ego,
rhyw weddill bach o'r bersonoliaeth, rhyw olion ohonom
neu gof amdanom neu gofnod o'n bod. Onid Daniel Owen a
ddywedodd: "Mae esgyrn y meirw yn gorwedd yn fwy tawel
os bydd coffadwriaeth uwch eu pen! Anfarwoldeb! a oes
wnelych di rywbeth a hyn?"¹ Mae'r darlun a rydd W.J.
Gruffydd inni o T.R. Morgan yr un mor grefyddol ei
naws ond yn fwy personol a rhamantaidd. Os canu ar ran
y gymdeithas gyfan a wnaeth Jack Oliver, canu cerdd o
argraffiadau unigol a phersonol a wnaeth W.J.
Gruffydd:

¹ Hunangofiant Rhys Lewis - Gweinidog Bethel,
ailargraffiad (Wreccsam, 1885), t.13.

HEN WEINIDOG

Y dod, a'r ffon ar ongl y pump a deugain,
Yr ysgwyd llaw, a'r Fendith o flaen bwyd,
Pysgota'r adnod ym mudandod genau
A chael Gwraig Lot drachefn i wên ei rwyd.

Darganfod hanner canrif y troi-heibio
Yn chwynnu'r gorlan heb wasgaru'r praidd,
Mi welais ddagrau'r cur ar ffordd Caersalem,
A phren y Groes yn siglo at ei wraidd.¹

Mae'r nodyn telynegol a goddrychol yn amlwg hefyd yng
ngherdd W.J. Gruffydd i weinidog arall, y Parchedig
D.J. Michael, Blaenconin, Sir Benfro, gŵr y daeth i'w
adnabod pan oedd ef ei hun yn weinidog yn yr ardal
honno. Rhinweddau traddodiadol Cristion ymroddedig a
ganmolir gan y bardd: doethineb, ffyddlondeb, sêl
enwadol, difrifoldeb, cymedroldeb a dirwest. Roedd
hefyd yn athro da ac yn fugail brwdfrydig:

Wrth fwrdd y briodas
Codai gyda'r lleill i yfed Iechyd Da,
Cyn cyfarch y pâr ifanc
Yn dirion ac urddasol wrth eu cyfenwau;
A gwelais yr haul yn gwenu
Yn swil drwy'r sudd oren bedyddiedig.²

Mynd oddi wrth ei waith at ei wobr yw nod unrhyw
Gristion, ac yma fe ddefnyddir buchedd yr ymadawedig
fel cynddelw o'r Cristion cywir a gysegrodd ei fywyd
a'i ddoniau er gwasanaeth Duw.

Peth preifat yw galar heddiw a disgwylir i bawb
ymateb i brofedigaeth yn gynnil ac ymatalgar gan gadw
ei deimlad dwysaf o'r golwg. Yn yr Oesoedd Canol, ar y
llaw arall, byddai pobl yn gwneud sioe fawr o'u galar

¹ 'Hen Weinidog', Ffenestri a Cherddi Eraill, t.32.

² 'Er Cof am Weinidog', Cerddi W.J. Gruffydd
(Elerydd), t.38.

trwy wylo a gweiddi. O gyfnod y dadeni ymlaen fe ddaeth ymataliaeth stoicaidd yn norm Ewropeaidd, gan greu cerddi dwys iawn.¹ Eto, gwelir y traddodiad canoloesol yn parhau yn y Gymraeg i'r cyfnod modern yn awdl fer Goronwy Owen ar farwolaeth ei ferch fach yn 1755.² Dyma gerdd angerddol sydd yn gymysgedd o alarnadu canoloesol a chynildeb newydd-glasurol. Profir yr un cyfuniad yn awdl farwnad Robert ap Gwilym Ddu i'w ferch fach Jane a fu farw'n ddwy ar bymtheg oed yn 1834.³ Fe aeth marwolaeth plant yn llai cyffredin yn yr ugeinfed ganrif diolch i welliannau mewn meddygaeth, ond gwaetha'r modd fe geir o hyd achlysuron pan fydd bardd yn galaru ar ôl ei blentyn neu ar ôl plentyn rhywun arall.

Mae i gerdd farwnad Dic Jones i'w ferch fach holl urddas yr hen ganu caeth, ac mae'r pennill clo yn datgan gwerth galar fel mynegiant o'n dynoliaeth:

Nid yw yfory yn difa hiraeth,
Nac ymwroli'n nacáu marwolaeth,
Fe ddeil pangfeydd ei alaeth - tra bo co',
Ei dawn i wylo yw gwerth dynoliaeth.⁴

Canodd Jack Oliver delynegion marwnadol i fwy nag un plentyn yn ardal Llambed, a byddai amryw deuluoedd yn mynd ato a gofyn iddo lunio cerdd i blentyn neu

¹ Gw. J. Huizinga, The Waning of the Middle Ages (Llundain, 1924), tt.40-43.

² Blodeugerdd o'r Ddeunawfed Ganrif, gol. D. Gwenallt Jones (Caerdydd, 1947), Rhif XVI.

³ Robert ap Gwilym Ddu: Detholion o'i Weithiau, gol. Stephen J. Williams (Caerdydd, 1959), Rhif 17.

⁴ Sgubo'r Storws (Llandysul, 1986), t.31.

berthynas a oedd newydd farw. Enghraifft o hynny yw'r gerdd a gyfansoddodd i Margaret Edna Griffiths, Cartref, Cwm-ann, a fu farw'n sydyn ar 5ed o Fedi, 1968 yn 16 mlwydd oed:

Pan oedd awel gynnes Medi
Yn gwresogi ym mhob man,
Gwelwyd tyrfa o gyfeillion
Yn cyfeirio tua'r llan.

Yno, yr oedd bedd agored,
O dan gysgod gwyrddlas goed,
Bedd i dderbyn geneth annwyl,
Dim ond un-ar-bymtheg oed.

Daw y gaeaf, daw y gwanwyn
Daw y blodau dros y ddôl,
Ond yr eneth hawddgar siriol
Ni ddaw hi byth mwy yn ôl.'

Trawiadol yw'r cyferbyniad rhwng tragwyddoldeb rhod natur a breuder bywyd. Er bod y coed yn wyrddlas ac iraidd yn y fynwent, wrth eu gwraidd y mae bedd yn croesawu merch ifanc i'w gôl. Er ein bod yn byw yng nghanol angau mae'r byd o'n cwmpas yn awgrymu ailddyfodiad a thragwyddoldeb bywyd. Â'r bardd yn ei flaen i honni mai'r unig beth a saif o'i hôl yw'r atgofion amdani, am gyfeilles fwyn a llon, ffrind i bawb a rhadlon ar bob achlysur. Drwy ffarwelio â'r ymadawedig y gorffennir y gerdd gan bwysleisio hapused yw'r darlun o natur o gwmpas o'i gyferbynnu â thristwch yr amgylchiad yn y fynwent:

Cwsg yn dawel, Margaret annwyl,
O dan fiwsig pêr o'r coed,
Caled iawn i ni oedd claddu
Geneth un-ar-bymtheg oed

' 'Er Cof', Cerddi'r Barbwr 3, t.23.

Afraid tynnu sylw at deimladrwydd y pennill.
Defnyddiwyd yr un dulliau mynegiant gan Jack Oliver yn
ei gerdd i ferch arall o fro Llambled a fu farw'n un ar
ddeg oed yn 1956. Cychwynna ef ei gerdd drwy sôn am yr
arch yn teithio yn y cerbyd blodeuog ar ei ffordd i
fynwent Soar:

Do, daeth heibio storom sydyn
Ac fe syrthiodd un blodeuyn,
Lili wen mewn gardd o flodau,
Dyna fu ei hanes hithau.

Gesyd natur yn null y canu rhamantaidd ochr yn ochr ag
angau, ac weithiau ceir yr ymdeimlad fod y fam
ddaearen yn edliw i ddyn ei feidroldeb. Eithr daw
angau â'i falm a'i esmwythâd a thrwyddo caiff dyn
ddianc rhag y boen sydd yn y byd:

Os digysur ac aflonydd
Ydyw hanes yr holl wledydd,
Pell o gyrraedd poen a rhyfel
Siwsan fach sy'n cysgu'n dawel.

Daw y gwanwyn eto'n fuan,
A'r gymanfa 'nol i'r berllan;
Daw y gôg a'i deunod cynnar
Uwch y bedd ym mynwent Soar.'

Daeth i fri gyda rhamantwyr ddechrau'r ugeinfed
ganrif, ddehongliad gwerinol o hanes Cymru. Yng
ngherdd Crwys, 'Gwerin Cymru', y ceir y darlun mwyaf
cynhwysfawr ohono, a chroesawyd y gerdd honno gan J.J.
Williams a honnodd: "Mae'r werin wedi cael ei chân, a
chredwn y bydd yn falch ohoni".² Yn ôl dehongliad

¹ 'Er Cof: Am ferch fach Mr B.J. Jones, Llanbedr
Pont Steffan', Ail Gerddi'r Barbwr, t.42.
² Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod
Genedlaethol Caerfyrddin (1911), t.34.

Crwys, yr oedd holl orffennol Cymru yn fath o ragbaratoad ar gyfer dyrchafiad ei gwerin bobl yn yr ugeinfed ganrif.¹ Wedi oesoedd maith o oddef caledi a thrais, daethai'r werin o'r diwedd i'w hetifeddiaeth. Hyhi bellach oedd y genedl. At ei gilydd, yn wleidyddol ac yn gymdeithasol, cyfnod gobeithiol iawn oedd blynyddoedd troad y ganrif. Yr oedd y gymdeithas Gymraeg i bob golwg yn ffynnu, a'i dyfodol hi a'i hiaith yn ymddangos yn ddisglair addawol. Cynigiai hyn oll fagwrfa gymwys i'r gred mewn cynnydd anorfod ac yn y posibilrwydd o berffeithio dyn a'i sefydliadau. Yr un cefndir sydd i wladgarwch hyderus cynnar T. Gwynn Jones ag i optimistiaeth grefyddol Elfed, ac y mae'r gwladgarwch a'r optimistiaeth fel ei gilydd yn ymgysylltu â ffrwd arall a gyfrannodd at ramantiaeth y cyfnod, sef y delfrydu ar y gwerinwr, y dyn cyffredin, tlawd.

Diau fod y darlun a gyflwynwyd inni gan Crwys yn cynnwys llawer o wirionedd, ond dylid gochel rhag i'w apêl boblogaidd, a ddeil hyd y dydd heddiw, ein dallu i'r ffaith ei fod yn gynnyrch y radicaliaeth grefyddol a pholiticaidd a gyrhaeddodd ei phenllanw yng Nghymru yn y blynyddoedd gobeithiol cyn y Rhyfel Byd Cyntaf. O.M. Edwards, yn anad neb, a grynodd yr ymdeimlad gwerinol, a'i fynegi mewn geiriau hudolus a swynodd genedlaethau o Gymry ieuainc. Rhoes gyfeiriad a phwrpas i ddyheadau'r bobl gyffredin, yn enwedig mewn

¹ Alun Llywelyn-Williams, Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys (Caerdydd, 1960), t.141.

ardaloedd gwledig fel Ffair-rhos a Phontrhydfendigaid,
trwy gyfystyru gweriniaeth a gwladgarwch.

O blith y werin bobl eu hunain y cododd y beirdd
gwlad, ac nid oedd angen i'r un ohonynt fynd trwy'r
broses o wyllo darostyngiad y gweithiwr, neu o
ddeisyfu ei ddyrchafiad, o'r tu allan. Beirdd
cyfoethog yn sylweddoli eu cyfrifoldeb moesol tuag at
werin eu gwlad oedd pobl fel Ruskin a William Morris
yn Lloegr. Meibion y werin yn tyfu i'r ymwybyddiaeth
o'r cyfrifoldeb a osodwyd arnynt gan eu magwraeth mewn
dosbarth arbennig o gymdeithas, a'r dosbarth hwnnw'n
'genedl', oedd y beirdd gwlad. Yr oeddynt felly yn
ymdeimlo ag awydd i lenyddu er mwyn y werin, eu pobl
hwy eu hunain.

Gwerin y graith, bonedd pob gwaith
A pherthyn i honno 'rwyf fi -

meddai Crwys, a dyna arwyddair llawer o'r beirdd
academaidd a'r beirdd gwlad. Yn ôl Moelwyn: "Os oes
gennyf fi uchelgaïs o gwbl yn nglyn â barddoniaeth,
dyna yw: cael fy narllenn a'm deall gan y werin".¹ Ond
nid oedd yr uchelgaïs hwn i ddal mewn bri, yn ôl Alun
Llywelyn-Williams:

Nid oedd y rhamantwyr, ar un wedd, yn
gwneuthur dim mwy na pharhau'r ymwybod
gwerinaidd a gafwyd yn ysbeidiol mewn
barddoniaeth trwy gyfnodau helaeth o'r
bedwaredd ganrif ar bymtheg gan feirdd
clasurol fel Dewi Wyn ac Eben Fardd yn
ogystal â chan waith diddanol Ceiriog a

¹ 'At y Darllenydd', Caniadau Moelwyn (Dolgellau,
1899).

amgylchiadau'r genedl wedi newid bellach, a gobaith newydd yn ei denu hi a'r werin a'i cyfansoddai tuag at ddyfodol mwy addawol.¹

Y mae, yn y cyfnod, ddwy ffrwd o ganu gwerinol ymwybodol, y naill yn tarddu'n uniongyrchol o'r cefndir gwledig a'r llall yn codi o'r ardaloedd diwydiannol, yn bennaf yn y De. Llifodd yr ail ffrwd yng ngherddi sosialaidd a rhyfel dosbarth T.E. Nicholas,² ond â'r ffrwd gyntaf y mae a wnelo'r rhamantwyr yn fwyaf arbennig, a nodwedd amlycaf hon yw'r delfrydu ar gymeriad y gwladwr tlawd. Yn y gwerinwr tlawd, ac yn enwedig y gwladwr, y gwelodd yr Athro W.J. Gruffydd, T. Gwynn Jones ac Eifion Wyn orseddu'r prif rinweddau a berthynai i genedl y Cymry, - dewrder yn wyneb caledi bywyd, a chariad at ddysg a diwylliant, a pharch syml a diffuant at grefydd. A dyna'r nodweddion a bwysleisid yn gyson gan feirdd gwlad Cymru. Cymerer englynion Isfoel i John Parry, y cantwr swynol o'r Fron-goch, fel enghraifft sydd yn cofnodi rhai o rinweddau traddodiadol y gwerinwr gwlad:

Ow! y siom a fu'r symud - a didol
O'r dedwydd gylch hyfryd;
Torri ar asbri ysbryd,
A haul di-glwy aelwyd glyd.

Aelwyd o ddoniau helaeth - a'i hanian
Hoenus mewn caniadaeth;
A siom yn hanes amaeth
Fu dwyn y ffrind enau-ffraeth.

¹ Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys, t.144.

² Am ymdriniaeth â chefnidir cerddi cynnar T.E. Nicholas, gweler rhagymadrodd D. Gwenallt Jones i Llygad y Drws, Sonedau'r Carchar (Aberystwyth, 1940).

Ffraeth yng nghôr a chynghori - a dethol
Cymdeithas a chwmni;
Mae y llais fel bwrlwm lli,
Swyn peraidd lais ein Parri?

O fywyd anfyfiol, - yn y cefn
Yn ŵr cudd a didol;
Ond taniwr tiwn o'r tu ôl
A'i denor yn syfrdanol.

Â'i goel yn Nuw ei Geli - heriai dwyll
Carai'r deml o ddifri;
Ei thangnefedd a'i gweddi
A pharthai hoff ei phyrth hi.

Hiraeth yn hir a daria, - hen afiaith
Nid anghofir yma,
Ac ni chly derw dy enw da
Yn oer ro Bryn Moreia.'

Cyffelyb yw'r nodweddion a dadogir ar Owen Jones,
Bryn-glas: llafurwr prysur, storiwr diddan, Cristion
cywir, cerddwr y 'llwybyr cul':

Ciliodd prysur lafurwr - o ruddin,
A gwreiddiol ymgomiwr;
Os trawyd ein storiwr,
Aeth ar goll holl wyrthiau'r gŵr.

Di-wyro'i droed a'i rodiad - addolai
Ar ddeulin, ei Geidwad;
Drwy ei lef dorau y Wlad
Agorent ar ei guriad.

Gwyliau y saint, ysgol Sul, - a oeddent
Iddo yn efengyl;
Bu ŵr caeth i'r llwybyr cul
Hwn garai hyd at gweryl!

Sariws, o lwyth Jones Rhoslan - a'i ramant,
(Grymus fab y daran),
Hawliai i'w sgôb ymhob man
Swyn enw 'rhen Siôn ei hunan!'

¹ Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr,
t.102.

² 'Er Cof am Owen Jones, Brynglas', Ail Gerddi
Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, t.101.

Cerddi moliant yw'r rhain i ddelfryd o werinwyr ac i fywyd gwledig cymdeithas nad yw'n bod mwyach. Y maent yn symbol dirweddol o'r gwynfyd a gollwyd. Yr hyn a wnaeth y bardd gwlad oedd dyrchafu'r gwladwr di-nod, duwiol, yn mynd o gwmpas ei orchwylion beunyddiol heb chwenych clod na chydabyddiaeth fydol. Mae meddwl rhamantaidd y beirdd am gynnig iawn am galedi a dioddefaint bywyd trwy ddyrchafu gwledigaeth nad yw o'r byd hwn. Os oedd y werin yn dlawd a diymgeledd yn y byd oedd ohoni, rhaid iddi fod yn gyfoethog mewn trysorau ysbrydol a fyddai'n etifeddiaeth deg mewn byd arall a gwell. Yn yr ysbryd hwnnw y mae W.J. Gruffydd yn gorffen ei gerdd i'r Parch D.J. Michael, Blaen-conin:

Aeth adref at Arglwydd y Winllan
A gosod y llyfr cownt ger ei fron.
Yr oedd y cyfrifon yn berffaith,
Ac nid oedd angen i'r angel ysgrifennu:
'Archwiliwyd, a chafwyd yn gywir'.'

Nid prin y llenyddiaeth sydd yn paratoi dyn i fynd i'r byd arall. Cafwyd cywyddau rhybuddiol megis rhai Siôn Cent, yn dysgu mai bwyd i bryfed yw'r corff glanaf yn y diwedd, ac mai dim ond un nefoedd y gall dyn ei fwynhau, naill ai nefoedd byrhoedlog o 'amser da' i'r corff ar y ddaear neu dragwyddol wynfyd i'r enaid yn y byd a ddaw. Y peth a feddylir, fel rheol, wrth sôn am oroesi, yw bod ymwybod â'r bersonoliaeth unigol yn aros ar ôl marw'r corff, hynny yw, fod yr enaid yn parhau'n fyw a'i fod yn preswyllo ym myd yr ysbryd fel y bu'r

¹ Cerddi W.J. Gruffydd - Elerydd, t.38.

corff yn preswyllo yn y byd hwn; gan hynny estyniad ar einioes y bywyd yn y cnawd yw bywyd yr enaid anfarwol, ac estyniad ar fyd marwol amser yw'r byd tragwyddol.

Gellir honni am Wordsworth mai ceisio mynegi rhamant bywyd pob-dydd yr oedd yn ei gerddi, yn enwedig bywyd y gwladwr, ac er bod rhai o'i gerddi yn y dull hwn yn tueddu i ddilyn fformwla, yr oedd iddynt sylfaen wirioneddol ym mhrofiad bardd a fagwyd ymysg bugeiliaid a gwladwyr Cumberland. Gellir honni hynny, hefyd, am ganu moliant y beirdd gwlad i'w cymheiriaid. Nid ymgais mohono i brydyddu bywyd yn union fel y mae yn ei hagrwrch a'i drueni, yn gymaint â chais i gyfleu dieithrwch a rhyfeddod y bywyd mwyaf di-nod. Gwerinwyr a bortreadir ganddynt yn eu cerddi mawl a marwnad, cymeriadau sydd yn arddangos gwahanol agweddau ar unrhyw gymdeithas wledig, glòs. Clodforir eu cryfder corff, eu dewrder moesol a'u diwydrwydd, eu haelioni a'u caredigrwydd ysbryd hefyd.

Y mae'r beirdd gwlad yn falch o'u tras gwerinol ac nid ydynt yn awyddus i ddiwygio cymdeithas. Fel prydyddion, â'r ddynoliaeth y mae a wnelont hwy, â thristwch a gobaith dyn, â'i boen a'i lawenydd, nid â delfryd am unrhyw ddosbarth arbennig o ddynion. Eithr yn eu broydd eu hunain y gwelodd y beirdd gwlad ddyn yn ei wendid a'i ogoniant. Canasant fawl i'w cyd-ddyn a chynrychiola eu cerddi safonau uniongrededd cefn gwlad yn ogystal ag ysbryd cofiannol confensiynol y ganrif ddiwethaf. Canu a wnaethant ar ran eu cymuned

gan ddyrchafu eu safonau Cristnogol hi. Erbyn heddiw, y cerddi hyn yw cerrig coffa yr hen gymeriadau ffraeth a fu'n hynodi cymdeithas ac yn ei diddori ar adegau prudd a llawen yn ei hanes.

I grynhoi, felly, dengys y bennod hon fod i'r traddodiad mawl a marwnad yn ein llenyddiaeth orffennol gwych mewn hen lenyddiaeth Gymraeg a Cheltaidd. Swyddogaeth y corff hwn o farddoniaeth drwy'r canrifoedd fu delfrydu arwr a diddori cynulleidfa yn hytrach na beirniadu a cheryddu. Rhoddi parhad i enw da oedd y nod amgen sylfaenol, a chyfetyb yr awdlau a'r penillion i ddarlun ar fur neu garreg goffa ym mur eglwys neu gapel. Tua diwedd y ddeunawfed ganrif, sylwasom i lenyddiaeth Gymraeg fynd drwy gyfnod o newid sylfaenol, a'r adeg honno y dechreuodd y beirdd ganu i achlysuron arbennig ar galendr y gymdeithas. Y pryd hwnnw y ceir yr olwg gyntaf ar y bardd gwlad, ac yntau mewn cymdeithas a oedd yn prysur wneud yr emyn yn gyfrwng mynegiant poblogaidd i'w beirdd. O ddarllen gwaith beirdd gwlad Ceredigion yn yr ugeinfed ganrif, mae'n ddiddorol sylwi nad yw'r traddodiad mawl wedi peidio â bod. Er bod llawer ohono, mae'n wir, yn grefyddol ei natur erbyn hyn, eto yr un rhinweddau a ganmolir gan y beirdd heddiw ag erioed; bellach cofnodir y gwrthrych ar sail ei gyfraniad i gymdeithas yn hytrach na'i ddelfrydu a'i ganmol ar gownt ei ddewrder ar faes y gad.

Gwerinwyr yw'r beirdd erbyn hyn yng Nghymru, ac i
werinwyr y lluniasant eu mawl.

PENNOD 9

Y CHWALFA FAWR

Mae'n bur amlwg erbyn hyn i bentref ac ardal Ffair-rhos ddioddef gyda'r chwalfa gymdeithasol fawr a barlysodd lawer ar fywyd diwylliannol traddodiadol Cymru, yn fuan wedi'r Ail Ryfel Byd. Cofiwn fel y ganwyd Beirdd Ffair-rhos i gymdeithas glòs a phlwyfol lle yr oedd pawb yn difyrru ac yn cysuro'i gilydd ym mhob amgylchiad a'u goddiweddai. Deil achlysuron fel priodasau a genedigaethau i hawlio sylw ardal gyfan yn ddiwahân, ac angladdau hwythau sy'n ennyn cydymdeimlad ac ymateb y gymdeithas yn ei chrynswth. Edrychid gynt ar farwolaeth, nid fel colled i deulu'r ymadawedig yn unig, ond yn nhermau'r ysgaru cymdeithasol a ddigwydd ym marwolaeth y sawl a gледdir. Gellid maentumio i'r trigolion fyw bywyd llwythol, a bod gan bob aelod ei swyddogaeth a'i gyfraniad arbennig ei hunan i ffyniant a pharhad y llwyth. Ychydig oedd y drafnidiaeth rhwng yr ardaloedd a'r pentrefi cyfagos. Yr oedd gan bob unigolyn ei waith, ei gartref, ei deulu, ei bentref a'i gapel ei hunan, ac ni theimlai'r awydd na'r angen ychwaith, i gyfathrachu'n gymdeithasol nac yn ddiwylliannol y tu allan i'w diriogaeth. Cymdeithas

hunanganolog a hunangynhaliol ydoedd lle yr oedd pawb yn adnabod ei gilydd, yn cyd-fyw, yn cydaddoli, yn chwerthin gyda'i gilydd ac yn cydwylo dro arall. Yr oedd yn gymdeithas sefydlog a llawer o'r tyddynnod, y 'tai bach' a'r ffermydd, wedi bod yn eiddo i'r un teuluoedd am genedlaethau lawer. Yn wir, ychydig o'r trigolion a'i cafodd yn angenrheidiol i adael eu milltir sgwâr nes cau gwaith Esgair-mwyn yn 1928, pan ddechreuodd yr allfudo i'r de o ddifrif. Yr oedd y sefydlogrwydd cymdeithasol hwn yn sicrhau i'r bardd gwlad yr hinsawdd a'r amodau cymdeithasol a chwenychai i lunio cerddi a rhigymau yn seiliedig ar achlysur neu ddigwyddiad arbennig yn y gymuned. Gan fod pawb yn gydnabyddus â'i gilydd, nid oedd ar y bardd ofn tynnu coes aelodau o wahanol deuluoedd a chreu penillion dychan i'w hadrodd neu i'w canu petai rhywun yn cyflawni rhyw weithred go anghyffredin yn yr ardal. Cynnyrch cartref oedd y dulliau adloniant yn ddieithriad, ac 'roedd i'r capel le canolog. Yn wir, fe welsom eisoes yn ein hastudiaeth nad oedd y cyrddau cystadleuol a'r sosial ond yn estyniad ar weithgareddau enwadau ymneilltuol y fro.

Profodd y diwydiant amaeth gyfnod o argyfwng dybryd ddiwedd y pumdegau a dechrau'r chwedegau, ac nid oedd dim amdani wedyn i rai ond troi cefn unwaith

ac am byth ar fro mebyd a chwilio am waith a chartref mewn tref neu bentref mwy cyfleus. Parodd yr encilio hwn chwyldro cymdeithasol na chafwyd ei gyffelyb na chynt na chwedyn yn ardal Ffair-rhos. Wedi'r mudo, gwelwyd rhai o'r anheddau'n dadfeilio ac yn troi'n nythle i frain a thylluanod. Gwerthwyd eraill i Saeson i'w defnyddio'n gartrefi parhaol neu'n dai haf i gael dianc iddynt ar benwythnosau ac yn ystod gwyliau, o ddwndwr a rhuthr dinasoedd stwrlllyd Lloegr.¹

Digwyddodd yr alltudio tros gyfnod o ddeugain mlynedd, o 1945 hyd tua 1985. Dyma restr o rai tyddynnod a syrthiodd i ddwylo Saeson yn ystod y blynnyddoedd hynny:

Blaenmarchnant	Tyn-bwlch
Tandisgwylfa	Graig-fach
Bryn-glas	Blaenresger
Pantygaseg	Lluest-fach
Bryn-du	Tal-fan
Ffynnon-fawr	Pantllidiart
Blaen-tir	Penmaengwyn
Dyffryn Cottage	Gilfach-y-rhew
Cwmgyddil	Castell
Tan-y-bryn	Pen-cwm
Pant-gwyn	Gwarffynnon
Tŷ-bach	Bog
Cwmcedni	Tŷ-newydd
Tan-y-graig	Claerddu
Gargoed	Tŷ-crin
Tancaeau	Pen-llyn
Hen-gae	Dôl-gors

¹ Digwyddodd yr un peth mewn ardaloedd eraill yng Ngheredigion. Gw, Noragh Jones, Living in Rural Wales (Llandysul, 1993), t.272. Cymh. Patrick Thomas, 'Y Pentre Bregus', Golwg, Cyf.7, Rhif 10 (3 Tachwedd, 1994), tt.10-11.

Hyd yn oed yng nghanol y nawdegau, fe dyf y rhestr yn fisol. Ddiwedd 1993, gwerthwyd Pen-banc, cartref Tomos y Crydd, a Brynhysog a Blaenpentref i Saeson. Eithr wedi dweud hynny, ychydig onid neb o blith y Cymry Cymraeg a ddangosodd ddiddordeb yn eu prynu. Diau y gwelent hwy y tai'n anghysbell a diarffordd, yn arbennig yn ystod misoedd gerwin y gaeaf. Daw hyn â phryddest arobryn John Roderick Rees i gof:

Oni welwch chi ruthr y Gadara Gymreig
I dŷ cyngor a fflat
Ac ysgwyd llwch tyddyn oddi ar droed?

Oni welwch chi ddatgymalu'r lle bach,
Colli buwch, colli iaith,
A dyfod ersatz y Gymru Wlpan;
Y blodau ffug yn y ffiol,
Y ffiwg yn y ffos olaf?

Oni welwch chi'r beudy a ailaned yn glwb
A'r dartiau uwch y brâg;
Lle bu gwair hadau'n dirwyn?

Oni welwch chi wareiddiad William Morgan
Ar ei hers biwritanaidd
Yn diflannu heibio i'r drofa draw.¹

Arhosodd rhai o'r trigolion yn ffyddiog y gwelent ddyddiau amgenach, - y mwyafrif ohonynt yn berchen ar ffermydd o ryw hanner cant i gant o erwau. Ond fel y sylwyd eisoes wrth drafod rhai o gerddi Dafydd Jones,

¹ 'Llygaid', Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Llanbedr Pont Steffan, 1984, gol. W. Rhys Nicholas (Llandysul, 1984), tt.47-48.

cydiwyd fferm wrth fferm a hynny ar raddfa eang gan greu ohonynt unedau mawrion a llawer mwy proffidiol.¹

Yn sgil y datblygiad hwn, gweddnewidiwyd y dull o amaethu'n gyfan gwbl. Croesawyd y peiriant godro, y tractor, y gwasgarwr tail a'r byrnwr. Yr oedd y gostyngiad yn nifer y gweision ffermydd a'r morynion i'w briodoli wrth gwrs i'r mecaneiddio hwn, er i amryw adael cyn hynny am gyflog uwch mewn diwydiant arall, yn arbennig y Comisiwn Coedwigaeth pan ddaeth i'r ardal yn fuan wedi diwedd yr Ail Ryfel Byd.² Fel y dywedodd John Davies:

Diau bod sylwedd i'r haerriad fod cymunedau gwledig Cymru wedi profi gweddnewidiad helaethach yn y 30 mlynedd ar ôl yr Ail Ryfel Byd nag yn y 30 mlynedd o'i flaen. Yr allwedd i'r newid oedd mecaneiddio.³

¹ Dengys ffigurau fod 6,348 o ffermydd yng Ngheredigion yn 1903, gostyngodd y nifer i 3,344 erbyn 1973. Dim ond 15 o ffermydd dros 300 erw a oedd yn y sir yn 1903, erbyn 1973 er hynny yr oedd y nifer ohonynt wedi cynyddu i 176. Dros yr un cyfnod gostyngodd y nifer o dyddynnod rhwng 1-50 erw o 4,571 (72%) yn 1903 - traean ohonynt o dan 5 erw - i 1,279 (38.2%) yn 1973. Mae'r newid a ddigwyddodd ym myd amaeth Ceredigion yn cael ei bortreadu'n fyw gan J. Islan Jones, Yr Hen Amser Gynt (Llandysul, 1958). Am drafodaeth gyffredinol gw. Ieuan Gwynedd Jones, 'The County and its History 1909-1984', Ceredigion: Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf.X, Rhif 1 (1984), tt.1-17.

² Yr oedd 3466 o ddynion a 1418 o ferched yn gweithio ar y tir yng Ngheredigion yn 1921. Erbyn 1971, nid oedd ond 1,072 o ddynion a 385 o ferched, sydd yn ostyngiad o 4331 yn y llafurlu amaethyddol.

³ Hanes Cymru (Llundain, 1990), t.606.

Yr oedd y mecaneiddio'n weithgaredd costus, ac felly rhaid oedd cynyddu incwm pob fferm i gyfiawnhau hynny. Byddai rhai ffermwyr yn rhannu offer ac eraill yn cael contractwyr i ymgymeryd â llawer o waith yr oedd angen offer costus i'w gwblhau. Buddsoddwyd cyfalaf mewn tir yn unol â pholisi'r Weinyddiaeth Amaeth a'r Llywodraeth. Digwyddodd hyn ar raddfa genedlaethol ac nid oedd ardal Ffair-rhos yn unigryw yn hyn o bell ffordd.

Yn 1945, yr oedd yng Nghymru tua 40,000 o ffermydd, nifer a fuasai'n bur sefydlog am dros ganrif a mwy. Erbyn 1971, er hynny, nid oedd ond tua 20,000. Gweithiai 8.2 y cant o boblogaeth Cymru mewn amaethyddiaeth yn 1951; dim ond 4.5 oedd y canran erbyn 1971. Eto, er y lleihad yn y llafurlu amaethyddol, bu cynnydd nid bychan yng nghynnyrch y ffermydd. Nid rhyfedd i amryw dystio fod rhyfel yn llenwi pocedi'r ffarmwr. Yr Ail Ryfel Byd a fu'n gyfrwng i ddyrchafu statws amaethyddiaeth. Er mwyn tyfu rhagor o fwyd, rhaid oedd aredig pob erw posibl; derbyniodd y ffermwyr gymorthdaliadau fel cynt, tra gwobrwyd y gweithwyr â chyflogau uwch. Er na chwtogwyd yr oriau gwaith ryw lawer, codwyd y tâl wythnosol o 33s. yn 1938 i 70s. erbyn 1945. Er i'r Ail Ryfel Byd hybu amaethyddiaeth, rhaid cydnabod mai

egwyl yn unig oedd hynny cyn storm enfawr o newid. Drwy ymyrraeth y llywodraeth, trawsnewidiwyd y sector drwy fecanyddio a chrynhoi daliadau. Yn sgil Deddf Amaethyddiaeth 1947, daeth y diwydiant yn fwy dibynnol ar y llywodraeth, gan dderbyn cymorth drwy gyfrwng amrywiaeth o gymorthdaliadau a grantiau. Sicrhaodd prisiau gwarantedig a chynnydd mewn mecaneiddio fod amaethyddiaeth yn ddiwydiant cymharol ffyniannus am gyfnod. Fodd bynnag, dengys ystadegau fod y diwydiant yn dirywio. Rhwng 1951 a 1971 hanerwyd nifer y ffermydd yng Nghymru i oddeutu 20,000. Yr oedd effeithlonrwydd y ffermwyr, wrth gwrs, yn brawf o'u dealltwriaeth o fyd busnes ac o'r byd amaethyddol, megis y maentumiwyd gan John Davies:

Erbyn 1970, roedd y syniad o'r amaethwr Cymreig fel gwerinwr gwledig, araf a diniwed yn farw gelain - a derbyn bod sylwedd wedi bod iddo erioed.¹

Yn sgil ymaelodi â'r Gymuned Ewropeaidd yn 1973 elwodd amaethyddiaeth unwaith eto ar amrywiaeth o gronfeydd, ond yn y 1980au cefnwyd mwyfwy ar y traddodiad o gynnig cymorthdaliadau. Enghraifft drawiadol iawn o hyn oedd gosod cwotâu llym ar gynhyrchwyr llaeth. Bu hyn yn ergyd arbennig o galed i ffermwyr llaeth Ceredigion, lle'r oedd y sgil-effeithiau yn cynnwys

¹ Hanes Cymru (Llundain, 1990), t.607.

cau hufenfeydd fel y Felin-fach. Gan fod sectorau amaethyddol eraill, yn arbennig ffermydd mynyddig fel a geir o gwmpas Ffair-rhos, yn orddibynnol ar gymorthdaliadau, daeth y diwydiant yn fwyfwy agored i effeithiau newid polisi. Nodweddid ffermio yng Ngheredigion, a Chymru'n gyffredinol, gan gostau uchel, gostyngiadau mewn prisiau, ymrwymïadau benthyca uchel ac incwm isel. Nid gormod dweud ei fod mewn argyfwng. Gydag ansicrwydd cynyddol ynghylch polisi'r Undeb Ewropeaidd ar gyfer y dyfodol, y darlun a geir bellach yw bod llai o weithwyr amser-llawn a chryn gynnydd mewn gweithgarwch rhanamser.

Mewn ardaloedd deheuol eraill, cefnwyd ar y diwydiant glo a chaewyd cymaint â deugain o byllau rhwng 1964 a 1970, gan Lywodraeth Lafur. Bellach, oherwydd y pwyslais ar ddur i'r diwydiant ceir, ac i'r ffatrioedd cynhyrchu rhannau ceir, llwyr ddisodlwyd glo o'i le blaenaf fel y prif ddiwydiant yng Nghymru, gan fusnesau'n ymwneud â thrafnidiaeth gerbydol. Yn y cyfamser gwelwyd cynnydd o 17.1 y cant ym mhoblogaeth Sir y Fflint yn y chwedegau a 15.6 y cant ym mhoblogaeth Sir Fôn. Rhwng 1951 a 1971 bu cynnydd o 49 y cant yn y llafurlu benywaidd Cymreig.¹ O ganlyniad

¹ Yr oedd 26% o'r llafurlu yn ferched yn 1950 o'i gymharu â 13.5% yn 1939. Erbyn 1970 yr oedd y ffigur wedi cynyddu i fwy na thraean a bron â

i'r treio yng ngweithlu y diwydiant amaeth, ac yn absenoldeb unrhyw ddiwydiant arall yn ardal Ffair-rhos, wedi iddynt adael ysgol neu goleg, troes y mwyafrif o'r bobl a anwyd yn y fro yn ystod yr hanner can mlynedd diwethaf eu cefnau ar dir eu mebyd er mwyn chwilio am waith. Gadawsant eu rhieni ar eu hŏl, ond erbyn hyn mae'r rhan fwyaf ohonynt hwythau naill ai wedi marw neu wedi gorfod symud ar drothwy eu henaint i rywle mwy cyfleus i siopau, neu'n nes at eu plant. Arhosodd rhai, mae'n wir, yn arbennig felly feibion ffermydd a etifeddodd gartrefi eu tadau a'u teidiau o'u blaenau. Priododd rhai ohonynt ferched o ffermydd cyfagos a magu plant Cymraeg eu hiaith a fynychodd yn eu tro Ysgol Gynradd Pontrhydfendigaid ac Ysgol Gyfun Tregaron. Penderfynodd y gweddill, nad oeddynt yn feibion ffermydd, aros yn eu milltir sgwâr a theithio bob dydd i'r gwaith, naill ai i Aberystwyth, neu i Dregaron. Ychydig yw'r rhain, dim mwy na rhyw wyth mewn nifer, ac erbyn hyn y mae eu plant hwythau mewn ysgol a choleg yn paratoi i adael cartref a dechrau gyrfa y tu allan i'w milltir sgwâr.¹

chyrraedd 40% erbyn 1980. Rhoddir sylw i gyfraniad y merched i economi Cymru yn yr ugeinfed ganrif gan Dennis Thomas, 'Economi Cymru 1945-1995', Cof Cenedl XI, gol. Geraint H. Jenkins (Llandysul, 1996), tt.153-154.

¹ Yr oedd 49% o'r holl allfudiad o Ddyfed yn 1988-89 yn bobl ieuanc rhwng 15-29 oed. O'r 3,654 a

Daeth trydan gyntaf i bentref Ffair-rhos yn 1955, gan gynnig i'r trigolion gyfrwng adloniant newydd sbon, sef y teledu. Agorodd hyn ddrysau'r byd allanol i'r teuluoedd gan gyflwyno iddynt feddylfryd llawer mwy cosmopolitan, Seisnig a threfol ei natur.¹ Nid cyddigwyddiad llwyr yw'r ffaith i'r cyfarfodydd cystadleuol ddod i ben ac i'r ddau ysgoldy yn y pentref gau ymhen ychydig flynyddoedd wedi hyn. Bellach, yr oedd gan y trigolion eu hadloniant eu hunain gartref ar yr aelwyd, ac yr oeddynt yn dibynnu llai bellach ar y capeli a'u gweithgareddau ymylol. Yr oedd hyn yn hoelen yn arch y bardd gwlad, a oedd yn dibynnu ar y cyfarfodydd cystadleuol a'r cyfarfodydd diwylliannol eraill yn y gymdogaeth am foddion cynhaliaeth. Caewyd drws gweithdy'r crydd hefyd am yr olaf dro, a chan nad oedd y beirdd am sefydlu aelwyd yn y dafarn leol, nid oedd ganddynt bellach fan cyfarfod. Yr oedd y cwlwm barddol yn amlwg yn dechrau llacio ac un agwedd ar y diwylliant Cymraeg

adawodd, symudodd 32% ohonynt i dde-ddwyrain Lloegr gyda 29% yn symud i ardaloedd eraill o Gymru. Darlun tebyg sydd yng Ngwynedd, gyda 33.7% o'r allfudiad yn 1989 yn ieuenctid rhwng 15-24 oed.

¹ Am ymdriniaeth ar ddylanwad y teledu ar fywyd teuluol, gw. David Cole (gol.), The New Wales (Midsomer Norton, 1990), t.9.

traddodiadol, fe ymddengys, yn araf golli ei apêl i'r bobl ifainc a'r canol oed.

Diau na welid rhinwedd bellach mewn byw bywyd o'r math a ddathlwyd gan Ceiriog, Crwys, Eifion Wyn a Beirdd Ffair-rhos eu hunain.¹ Bellach 'roedd bri ar foderneiddio, trefoli a chefnu ar yr hen ffordd Gymreig o fyw. Caeodd y rheilffordd rhwng Tregaron ac Aberystwyth yn 1964, ond erbyn hynny, yr oedd digon o'r trigolion yn meddu ar geir fel na chafodd hyn fawr effaith ar batrwm bywyd y fro.

Bu'r car ei hunan yn fendith ac yn wae i'r broydd gwledig. Yn ôl Harold Carter, a welodd drafnidiaeth fel bygythiad pennaf unrhyw ddiwylliant brodorol:

The widely spread ownership of the private car has revolutionised accessibility, promoted regional interaction and ended isolation. The degree of security which Welsh once had because of the remoteness of those parts where it was dominant, has been undermined.²

Golygai dyfodiad y car ar raddfa eang yn y pumdegau fod aelodau'r gymuned, bellach, yn fwy symudol ac yn

¹ Gw. Gerwyn Williams, Y Rhwyg (Llandysul, 1993), t.8.

² 'Patterns of Language and Culture: Wales 1961-1991', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymrodorion (1990), tt.274-275. Dyna farn Peter Stead hefyd: "First came the demise of Nonconformity, killed off essentially by television and the family motor car"; 'Popular Culture', Post-War Wales, goln. Trevor Herbert a Gareth Elwyn Jones (Caerdydd, 1995), t.117.

dibynnu llai ar y diwylliant a'r digwyddiadau lleol. Teithient ar y Sadwrn i weld gêm bêl-droed yn Aberystwyth neu Dregaron, a byddai eraill yn mynd i siopa neu i lan y môr yn yr haf am y dydd, gyda'u plant. Byddai amryw yn priodoli'r dirywiad yn y cynulleidfaoedd a fynychai ysgoldai Ffair-rhos a chapeli Pontrhydfendigaid i'r car. Yn enwedig i'r ifainc, cynigiai gyfle i fwrw'r Sul yn gwneud rhywbeth heblaw mynychu'r capel. Tyrrai'r bobl ifainc ar nos Sadwrn i'r sinema yn Llambled a gweddnewidiwyd y ffordd o fyw:

The turning-point in Wales came with the release in 1955 of the American film *Blackboard Jungle*, the opening credits of which were accompanied by Bill Haley and the Comets' rendition of their 1954 song 'Rock Around the Clock'. In unprecedented scenes young people stood up and danced, some cinema seats were broken, the police were sent for. Wales had entered the modern era.¹

Bu'r encil oddi wrth Gristnogaeth yn y byd modern yn destun myfyrdod i haneswyr a chymdeithasegwyr ac yn fater pryder i Gristionogion ers blynyddoedd.² O ganolbwyntio ar hanes Cymru fodern, mae lle i amau fod y chwarter canrif rhwng 1890 a 1914 yn drobwynt mwy

¹ Peter Stead, 'Popular Culture', Post-War Wales, goln. Trevor Herbert a Gareth Elwyn Jones (Caerdydd, 1995), t.115.

² Cymh. W.E. Powell a G.W. Brewer, Cristnogaeth a Chrefydd (Abertawe, 1967); Arnold B. Loen, Secularization (Llundain, 1967).

argyfyngus nag a dybiai pobl ar y pryd. Ni welwyd effaith y trai oddi wrth grefydd hyd ganol y pumdegau yn ardal Ffair-rhos; y pryd hwnnw y sylwyd am y tro cyntaf ar y seddau gweigion yn y ddau ysgoldy a'r capeli ac y sylweddolwyd bod y diwylliant anghydfurfiol Cymraeg yn colli gafael ac yn mynd trwy gyfnod o ddadrithiad sylweddol.

Sylwyd eisoes fod Beirdd Ffair-rhos wedi eu geni i gymdeithas a bwysleisiai rinweddau megis geirwiredd, caredigrwydd, dirwest, cynildeb, a gofal am y tlawd a'r anghenus. Yr oedd y gwerthoedd hyn yn drwyadl Gristnogol. Cafodd y Beirdd eu magu mewn cyfnod pan nad oedd gwahaniaeth rhwng derbyn Crist yn Waredwr a dod yn aelod cyflawn o'r eglwys, a derbyn safonau moesol a gwerthoedd cyhoeddus y gymdeithas. Yr oedd crefydd yn ffordd o fyw, yn gyffur cymdeithasol dylanwadol a chryf, fel yr honnai Karl Marx. Erbyn chwedegau'r ganrif bresennol, er hynny, dim ond rhyw 30 y cant o drigolion Ffair-rhos a fynychai addoldy o unrhyw fath a'r nifer yn gostwng o hyd. Erbyn heddiw, mae'r nifer wedi gostwng i ryw 15 y cant.

Yng nghapeli Pontrhydfendigaid y bydd trigolion Ffair-rhos yn addoli heddiw, a byddant yn chwarae rhan weithredol ac amlwg ym mhob gweithgaredd a gysylltir â'u henwadau. Ymddengys, fodd bynnag, fod i'r capeli

yn y gymdeithas yr un swyddogaeth ddeublyg ag yn y cyfnod blaenorol. Yn gyntaf, cynnal a lledu'r ffydd Gristnogol, ac yn ail, warchod y diwylliant Cymraeg a'r iaith Gymraeg.

Mae'n hysbys fod yr iaith, hithau, fel crefydd o dan warchae yn ardal Ffair-rhos ddiwedd yr ugeinfed ganrif. Profodd y mewnfudo a fu yn ystod y deugain mlynedd diwethaf yn ddifaol i'w ffyniant. Symudodd amryw Saeson i fyw i'r ardal gan adnewyddu llawer bwthyn adfeiliedig. At hynny, llwyddodd rhai ohonynt i ddysgu'r iaith Gymraeg, a thrwy hynny gyfrannu'n sylweddol i fywyd diwylliannol y fro. Ym Medi 1996 'roedd dosbarth dysgu Cymraeg i oedolion ym Mhontrhydfendigaid ac ynddo ddwsin o ddysgwyr. Mae'n arwyddocaol ac yn galonogol nodi bod eu hanner yn byw ym mhentref Ffair-rhos. Dysgwraig ymroddedig o Bontrhydfendigaid a oedd yn gyfrifol am y dosbarth ac wedi llwyddo i gasglu o'i chwmpas ddysgwyr a oedd yn ymwybodol iawn o'r traddodiad barddol a gysylltir â Ffair-rhos. Da hefyd gweld fod rhai yn cefnogi'r sioe amaethyddol leol ac am hybu ac amddiffyn Cymreictod y fro mewn dulliau ymarferol ac adeiladol.

Gynt, ystyrid Ffair-rhos a'r ardaloedd cyfagos yn gadarnleoedd y Gymraeg, ac yn rhan o'r hyn y daethpwyd

i'w adnabod yn ddiweddarach fel Y Fro Gymraeg.¹ Gallodd Emrys Jones ac Iwan Griffiths honni mor ddiweddar â 1961:

The distribution emphasizes that there is a predominantly Welsh Wales, fairly sharply divided from a highly anglicized area, and yielding only reluctantly to the small peripheral advances of the latter.²

Sefyllfa fel a ddisgrifir uchod a roes fod yn wreiddiol i'r cysyniad o fro Gymraeg o'i chyferbynnu â'r ardaloedd diwydiannol a phoblog, ond di-Gymraeg yn y de a'r de-ddwyrain. Eto, yn ystod y blynyddoedd rhwng 1961 a 1981, bu newid mawr yn hanes yr iaith Gymraeg yn yr ardaloedd gwledig yng ngorllewin Cymru, ac ym Morgannwg Ganol, mewn ardaloedd fel y Rhondda, gwelwyd gostyngiad enbydus yn y nifer a fedrai siarad yr iaith o 23,233 (1961) i 11,295 (1971), o 7,490 (1981) i lawr i 6,128 (1991), sef 8.2% o'r boblogaeth.

Yng Ngheredigion yn 1961 yr oedd dros 80 y cant o'r boblogaeth yn y rhan fwyaf o'r plwyfi yn medru Cymraeg. Rhwng 1961 a 1971 gwelwyd gostyngiad o 17 y

¹ Gw. E.G. Bowen a H. Cartref, 'Some preliminary observations on the distribution of the Welsh Language at the 1971 census', Geographical Journal, Cyf.140 (1975), tt.432-443; John Aitchison a Harold Carter, A Geography of the Welsh Language 1961-1991 (Caerdydd, 1994), tt.51-52.

² 'A linguistic map of Wales: 1961', Geographical Journal, Cyf. CXXIX (1963), t.192. Cymh. J.W. Aitchison a H. Carter, The Welsh Language 1961-1981. An Interpretative Atlas (Caerdydd, 1985).

cant yn y siaradwyr Cymraeg ar hyd a lled Cymru. Yn gyffredinol, ni fu'r dirywiad cynddrwg rhwng 1971 a 1981,¹ ond dal i ostwng a wnaeth y ffigurau eto yng Ngheredigion, ac erbyn 1991, nid oedd ond 59 y cant o'r boblogaeth a fedrai'r Gymraeg.

O edrych ar y ffigurau, felly, mae'n ymddangos i'r iaith Gymraeg ddal ei thir yn gadarn yn ardal Ffair-rhos drwy gydol y pumdegau, ac mai rhwng 1961 a 1971 y bu'r chwalfa fawr yn ei hanes. Y pryd hwnnw hefyd y dechreuodd y diwydiant twristiaeth ffynnu o ddifrif fel diwydiant yn ardaloedd gwledig y gorllewin. Llygad-dynnwyd yr ymwelwyr gan harddwch naturiol arfordir a chefn gwlad Ceredigion, a heidiasant yn llu i'r broydd nad oedd arnynt "staen na chraith".² Ond fel y dywedodd Harold Carter:

But there is throughout Wales a very close relationship in detail between the extent of tourist facilities and language decline. Indeed, the impact of tourism on indigenous cultures is a world-wide problem.³

Yn ôl y cymdeithasegwyr, yr oedd yn amlwg erbyn diwedd yr wythdegau fod yr iaith a'r diwylliant Cymraeg wedi

¹ Gw. Harold Carter, 'Y Fro Gymraeg and the 1975 referendum on Sunday closing of public houses in Wales', Cambria, Cyf.3. (1976), tt.89-101.

² Gw. Noragh Jones, Living in Rural Wales (Llandysul, 1993), tt.241-280.

³ 'Patterns of Language and Culture: Wales 1861-1990', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymrodorion (1990), t.269.

dirywio i'r fath raddau yng ngorllewin Cymru fel na ellid arddel y syniad o Fro Gymraeg yno bellach.¹ Yr oedd y llyn o Gymreictod wedi sychu gan adael pyllau bychain, bas yn unig. Er i drefi a dinasoedd mawrion megis Caerdydd, Casnewydd, y Drenewydd a Llandrindod ddangos cynnydd yn y nifer a fedrai'r Gymraeg,² eto nid oedd hynny o ddim cysur na chalondid i ardaloedd fel Ffair-rhos a oedd yn prysur golli gafael ar eu Gymreictod a'u treftadaeth ddiwylliannol.

Ni fu i amgylchiadau statudol y Gymraeg wella yn ystod y cyfnod hwn ychwaith. Yn hytrach, dyrchafwyd statws a bri'r iaith Saesneg a daethpwyd i'w chydabod yn y cyfnod ôl-ddiwydiannol fel yr iaith gydnabyddedig, yn *lingua franca* ac yn gyfrwng y gellid drwyddi drosglwyddo gwybodaeth ar raddfa gydwladol.³ Ar ben hynny, rhwng 1961 a 1981 crewyd teuluoedd a fedrai fforddio dau gartref, y naill yn gyfleus i'r gwaith, a'r llall ar gyfer ymlacio ar benwythnos ac ar adeg

¹ Gw. Cynog Dafis, Effeithiau Mewnlifiad ar Iaith mewn Cymdeithas ac mewn Ysgol, goln. D.G. Edwards a J. Jones (Aberystwyth, 1985), tt.17-19; John Aitchison a Harold Carter, A Geography of the Welsh Language 1961-1991 (Caerdydd, 1994), tt.88-108.

² John Aitchison a Harold Carter, A Geography of the Welsh Language 1961-1991, t.112.

³ Gw. D. Bell, The Coming of Post Industrial Society; A Venture in Social Forecasting (Llundain, 1974), tt.154-184; Harold Carter, Diwylliant, Iaith a Thiriogaeth (Llundain, 1988), t.19.

gwylliau. Nid braint i'r bonedd yn unig erbyn hyn oedd bod yn berchen ar ddau dŷ. Yng Ngheredigion, yn 1961, nid oedd ond 782 o ail gartrefi; erbyn 1971 roedd y nifer yn 1755, ac erbyn 1981 cafwyd fod yno 1371 o ail gartrefi a 554 o dai gwylliau. Yn 1991 roedd y nifer wedi gostwng ychydig i 1014 o ail gartrefi ac i 534 o dai gwylliau.

Nid aelodau o'r dosbarth canol dinesig oedd yr unig rai i encilio i lonyddwch gorffenedig cefn gwlad Cymru; fe'u dilynwyd gan y *drop-outs* a'r crefftwyr bychain,¹ rhai ohonynt wedi gwerthu eu heiddo am bris sylweddol cyn mudo i ardaloedd mwy cydnaws, yn gymdeithasol ac o ran amgylchedd.² Yn ystod yr wythdegau, gwelwyd cymaint â 40,000 o Saeson yn mewnfudo i Gymru bob blwyddyn. Creithiwyd Cymreictod llawer ardal yng Ngheredigion gan y llanw hwn. Dros gyfnod o bedair blynedd rhwng 1985-89, tyfodd poblogaeth y rhanbarth gymaint ag 11.7%, cynnydd o 7,200. Nac anghofier, wrth gwrs, mai cynnydd net yw hwn a bod y newid yn natur a chefnidir diwylliannol y boblogaeth gymaint â hynny'n fwy. Mae'n ffaith wybyddus erbyn hyn mai Ceredigion a brofodd y newid

¹ Cymh. Noragh Jones, Living in Rural Wales, t.29.

² H. Carter, Immigration and the Welsh Language (Llandysul, 1988).

poblogaeth mwyaf ym Mhrydain dros y blynyddoedd diwethaf.

Yn ôl Harold Carter,¹ erydwyd y gymdeithas gan y mewnfudo a weddnewidiodd y gymdeithas frodorol, ac erbyn wythdegau'r ganrif, ychydig o drigolion pentrefi bychain fel Ffair-rhos a adwaenai'r bobl a drigai drws nesaf iddynt. Yr oedd yr amodau a'r amgylchiadau a oedd wedi esgor ar y bardd gwlad yn y lle cyntaf erbyn hyn wedi dirywio'n enbyd. Nid gormodiaith dweud i'r Cymry weithiau deimlo'n ynysig a dieithr yn eu hamgylchfyd diwylliannol ym mro eu genedigaeth, gan iddynt mewn rhai mannau ar arfordir Ceredigion droi'n lleiafrif yng nghanol môr o Seisnigrwydd. Yr oedd y gymdeithas wedi chwalu i raddau helaeth, a'r gymuned wedi troi'n glwstwr digyswllt o unigolion a ddeuai ynghyd ar achlysuron arbennig megis priodasau ac angladdau. Peidiodd y cyrddau cystadleuol, trip yr ysgol Sul, y ffeiriau, y sosial a'r cyffelyb, ac ni ellir llai na chydymdeimlo â David Jenkins pan ddywed wrth orffen ei astudiaeth gymdeithasegol o ardal de Ceredigion:

The greatest sense of loss experienced by those who lived during the period that I have considered is the loss of a community in which everyone knew everyone else, a community wherein the details of daily life as viewed from a local perspective were

¹ Diwydiant, Iaith a Thiriogaeth, tt.21-22.

matters of common interest and of substance. As the perspective changed with the community's increasing integration into the nation at large, what were once seen as matters of importance appear more trivial, and this is felt to be a loss. Whereas the events of everyday life were invested with interest by 'parochial' attitudes and feelings, those same events, which constitute much of the substances of daily life, are now less significant, of less interest, mundane.¹

Os collwyd yr ymarweddiad a'r teimladau plwyfol o blith trigolion y gymuned, mae'n deg casglu i ran amlwg o'n traddodiad llenyddol fynd i golli'r un pryd. Yn y plwyfoldeb cymdeithasol hwn y meithrinwyd y beirdd gwlad ym mhob ardal drwy Gymru. Pan glowyd drws gweithdy'r crydd yn Ffair-rhos am y tro olaf, yr oedd ynddo'i hun yn arwydd gweledol fod un wedd ar yr hen ffordd o fyw bellach wedi darfod o'r tir, a'r ffordd fwy trefol a dinesig wedi ymsefydlu.

I rai, nid oedd i'r bardd gwlad le bellach ym mywyd trigolion Ffair-rhos na Chymru'n gyffredinol, ac oblegid hynny aeth barddoni yn fwy personol, yn fath o buredigaeth neu'n llwybr ymwared i'r unigolyn. Tuedd y farddoniaeth fodernaidd ydoedd i fod yn wrth-

¹ The Agricultural Community in South-West Wales, t.279. Cymh. T.O. Crohan, The Islandman (Llundain, 1934), t.323. Wedi dweud hynny, mae'n wir dweud fod pob cymdeithas ym mhob cyfnod o hanes wedi teimlo a mynegi'r teimladau yma. Gw. Raymond Williams, The Country and the City (Llundain, 1973).

gymdeithasol gan ganolbwyntio ar enaid yr unigolyn
wyneb yn wyneb â'i dynged mewn byd sydd yn prysur
golli ei synnwyr. Eto, fel y dywed Alun Llywelyn-
Williams:

Gweithred gymdeithasol yn y bôn yw pob
gweithred o lenyddiaeth, gan fod defnyddio iaith
ar lyfr fel ar lafar, yn rhagdybio rhyw fath
o gynulleidfa. 'Waeth pa mor fewnblyg y gall
llenor fod, hyd yn oed pan fo'n diflasu'n
llwyr ar gymdeithas, pan fyn ymwrthod â'i
hamodau a'i gwerthoedd ac ymgolli yn ei
freuddwydion ei hun, bydd yr act o ffoi
rhagddi neu o wrthryfela yn ei herbyn yn
brotest cymdeithasol yn ogystal â datganiad
o annibyniaeth.¹

Bod unigolyddol yw'r bardd yn y dydd sydd ohoni, yn
meddu ar ei gred ei hun, ei symudiadau ei hun a'i farn
ei hun. Tyr yn rhydd o amodau ysgol neu gylch arbennig
o'r math a geid yn Ffair-rhos gynt, a chaiff wared ar
un syniad llywodraethol am anhepgorion barddoniaeth.
Nid cydymdeimlo a wneir â'r gymdeithas yn gyffredinol
erbyn hyn, ond â'r unigolyn yn bersonol yn ei ymwneud
â'r byd a'i bobl o ddydd i ddydd. Hawdd credu heddiw,
fel y dywed hyrwyddwyr moderniaeth mewn llenyddiaeth,
nad yw barddoniaeth bellach yn ddolen gyswllt rhwng
dyn a'i gyd-ddyn. Nid yw cymdeithas wedi'r cyfan yn
gyffredinol yn cymryd arni ei hun ddim cyfrifoldeb am
feithrin a chynnal bardd. Canlyniad hyn yw mai

¹ 'Y Llenor a'r Gymdeithas', Ambell Sylw (Dinbych,
1988), t.137.

meudwyaidd anghymdeithasgar yw'r rhan fwyaf o'n beirdd yn meddwl eu meddyliau astrus eu hunain ar eu pennau eu hunain. Arloeswyr tir newydd ydyw'r rhan fwyaf ohonynt yn hytrach na pherffeithwyr y cyfarwydd; gwrthryfelwyr yn hytrach na cheidwaid eiddigus y drefn sydd yn bod.¹ Erbyn hyn hefyd, yn wahanol ddigon i feirdd yr Oesoedd Canol ac wedyn, ychydig o bobl sydd yn ddigon hyddysg yng nghreffft barddoniaeth i fedru gwerthfawrogi'n ddeallus gyfraniad unrhyw fardd, pw ybynnag y bo.

Er mwyn cywiro rywfaint ar y diboblogi a'r trai diwydiannol a oedd wedi goddiweddyd bro ei enedigaeth, ceisiodd Syr David James adfywio bywyd cymdeithasol ardal Ffair-rhos a Phontrhydfendigaid, a hynny drwy adeiladu canolfan bwrpasol i'r bobl ifainc gyfarfod ynddi, ac un arall i gynnal eisteddfod yn flynyddol. Yr oedd David James wedi ei eni ym Mhant-y-fedwen ger Pontrhydfendigaid, ond pan oedd yn un ar bymtheg oed (yn 1903) symudodd i Lundain i barhau'r fusnes laeth a sefydlwyd gan ei dad rai blynyddoedd ynghynt. Er nad oedd ond llanc dibrofiad, ymddengys iddo ei brofi ei hun yn ŵr busnes llwyddiannus. Rhwng 1916 a 1936

¹ Amheuthun gan hynny oedd darllen cyfrolau diweddar megis: Ofn fy Het gan Twm Morys, Chwarae Mig gan Emyr Lewis a Bol a Chyfri' Banc gan Iwan Llwyd, Ifor ap Glyn a Myrddin ap Dafydd.

datblygodd gyfres o sinemâu yn Llundain, ar adeg pan oedd y tyrfaoedd yn heidio iddynt i gael eu diddori yn ystod eu horiau hamdden. Yna yn 1936, gwerthodd naw o'r sinemâu i Arthur Rank am £960,000, swm sylweddol iawn ar y pryd. Buddsoddwyd yr arian hwnnw'n ddoeth ac ymhen dim amser gallai David James gyfrannu'n hael at wahanol fudiadau a gwylliau ledled Cymru.

Drwy'r blynyddoedd cyfrannodd David James lawer at wahanol achosion yn ardal Ffair-rhos a Phontrhydfendigaid. Ar 11 Mawrth, 1961, agorwyd Neuadd Pantyfedwen, a gostiodd dros ugain mil o bunnau i'r noddwr. Ymhen rhai blynyddoedd wedyn, adeiladwyd pafiliwn mawr a gostiodd £40,000, a lle i dros 2,500 o bobl eistedd ynddo. Yn Neuadd Pantyfedwen y cynhelir y rhan fwyaf o'r pwyllgorau a gysylltir â Ffair-rhos erbyn hyn, ac yma y bydd aelodau Merched y Wawr Ffair-rhos a'r Cylch yn cyfarfod yn fisol. Dyma gartref y cyngor cymuned a phwyllgor Eisteddfod Pantyfedwen Pontrhydfendigaid. Yma y cynhelir cyngherddau'r fro a'r dramâu teithiol pan ddeuant yn eu tro i'r ardal. Mae yma, hefyd, lyfrgell ddethol ar gyfer yr henoed a bwrdd i'r trigolion chwarae pŵl a biliards. At hyn, cyfrannodd David James bedair mil o bunnoedd i Eglwys y Methodistiaid yn 1942 a mil arall yn 1964.

Heddiw yn Ffair-rhos, ymddengys i lawer o'r bywyd diwylliannol Cymreig fynd i golli. Bydd yna ryw hanner dwsin o bobl yn cyfarfod yn ystod misoedd y gaeaf yn nhafarn y Cross Inn (neu Tafarn Teifi fel yr adwaenir hi bellach) i drafod barddoniaeth ac i lunio penillion ac englynion ar gyfer rhaglen Talwrn y Beirdd a ddarlledir yn gyson ar Radio Cymru er 1979. Peidiodd eisteddfodau blynyddol Ystrad-fflur, Carmel Pontrhydfendigaid ac un y Methodistiaid yn yr un pentref. O un i un, gyda'r blynyddoedd, diflannodd eisteddfodau'r cylch hefyd: Eisteddfod Ysbyty Ystwyth, Eisteddfod y Wesleaid Pontrhydygroes, Eisteddfod Trisant ac Eisteddfod Ty'n-graig ger Ystradmeurig, ac enwi rhai yn unig. Eto y mae'r capeli ym Mhontrhydfendigaid yn dal i feithrin talentau'r fro, a bydd yr ysgol gynradd leol yn cystadlu'n rheolaidd yn eisteddfodau'r Urdd. Mae Merched y Wawr yn gaffaeliad pendant i fywyd Cymreig y Bont a Ffair-rhos, a bu'r Wyl Gerdd Dant a gynhaliwyd yn yr ardal yn ddiweddar yn llwyddiant mawr. Er mor ddigalon yr ymddengys y darlun ar yr wyneb, y mae'n amlwg fod gobaith i'r dyfodol gan fod tîm o weithwyr brwd yn y fro erbyn hyn, rhai sydd yn barod i ysgwyddo'r cyfrifoldeb am ddyfodol diwylliant Cymraeg a Chymreig yr ardal. Pobl y capel ydynt, gan mwyaf, ac maent yn cadw cyswllt

agos o hyd rhwng y diwylliant crefyddol a'r diwylliant seciwlar a ffynna y tu allan i furiau'r addoldai. Hwysydd yn cynnal y cylch meithrin, Merched y Wawr, Eisteddfod Pantyfedwen a'r Wyl Ddrama a sefydlwyd i gyd-fynd â hi. Gweithgareddau a gynhelir i gyd trwy gyfrwng yr iaith Gymraeg, er bod rhai dysgwyr mwy hyfedr na'i gilydd wedi ymuno â hwy erbyn hyn. Diflannodd y diwylliant barddol ffyniannus, ond daeth i'w le agweddau eraill ar y diwylliant Cymraeg sydd yr un mor gyfoethog a gwerthfawr i barhad yr iaith.

Claddwyd Evan Jenkins a Dafydd Jones ym mynwent Ystrad-fflur a Jack Oliver ym mynwent Eglwys y Plwyf, Llanbedr Pont Steffan. Deil aelodau o deulu Evan Jenkins a Dafydd Jones i fyw yn y cyffiniau o hyd, ond ymddengys nad oes neb o deulu Jack Oliver ar ôl yno bellach a phrynwyd y tyddyn gan Saeson ifainc, di-waith. Symudodd W.J. Gruffydd i fyw i Dregaron, ond mae rhai o'i deulu'n dal i fyw yn rhai o dai'r pentref.

Gellid dadlau fod edrych ar ddadfeiliad ysgoldy Gorffwysfa a Chaersalem Ffair-rhos heddiw yn symbol o'r darnio a'r dadfeilio diwylliannol, crefyddol a barddol a fu yn yr ardal dros yr hanner canrif diwethaf. Peryglodd y mewnddyfodiaid hunaniaeth ddiwylliannol y gymuned, ac nid bychan fu dylanwad y

cyfryngau torfol, a'r ethos prifddinasol a chydwladol ei natur. Mewn geiriau eraill, y mae grymoedd a dylanwadau pell yn cydgymysgu â'r lleol. Nid hwyrach y dylid ychwanegu nad yw eu gwrthdrawiadau fymryn yn llai arwyddocaol na'u cytgordiau. Yma, trwy grynhoi'r cyfryngau cyfathrachu yn y siopau a'r mannau cyfarfod, ceir gwahanol ddulliau o fyw yn dod i'r golwg. Fe beidia hen ddulliau arferol y pentref â bod yn orfodol ac nid yw'r dibenion hynafol mwyach yn hollddigonol. Mae gwŷr a gwragedd dieithr a diddordebau dieithr yn llacio rhwymau gwaed a chymdogaeth.¹ Mewn ardaloedd tebyg yng Nghymru cafwyd tystiolaeth fod y brodorion yn gwrthwynebu'r grymoedd hyn ac yn diogelu eu ffordd eu hunain o fyw, ffordd sydd wedi ei gwreiddio mewn iaith a chrefydd. Nid rhyfedd gan hynny i Harold Carter alw am fabwysiadu cynlluniau i hyrwyddo buddiannau lleiafrifoedd "yn erbyn y tueddiadau at unffurfiaeth mewn byd metropolitaidd".²

¹ L. Mumford, The Culture of Cities (Llundain, 1938), t.4.

² Diwylliant, Iaith a Thiriogaeth, t.37.

DIWEDDGLO

Mewn astudiaeth fel hon sydd yn ymwneud â ffenomenau mor draddodiadol Gymreig, hawdd yw hiraethu am y bywyd diflanedig, y Gymru Anghydfurfiol, y tyddynnod gwyngalchog a'r parlyrau Beiblaidd. Ceir yr un nodyn cwynfanus a hiraethus yn y farddoniaeth Eingl-Gymreig,¹ yn arbennig yng ngherddi T. Harri Jones, Leslie Norris a John Ormond. Bellach ymddengys gweithiau fel Dirgel Ddyn, Mihangel Morgan, a Looters, Robert Minhinnick, sydd yn rhoddi'r wedd gyfoes a chyffrous ar y gymdeithas ansefydlog sydd ohoni heddiw. Ffarweliwyd â'r ddelwedd 'idyllic' o'r pentref traddodiadol ar ddarn mynyddig o ddaear ym mhellafoedd Ceredigion. Syrffedwyd ar fywyd caeedig y pentref ac ar y gwmniaeth ansoffistigedig yng ngweithdy'r crydd a gweithdy'r gof. Fel y dywed J.M. Edwards yn ei bryddest ar 'Y Pentref', a enillodd iddo'r goron yn Eisteddfod Genedlaethol Machynlleth, 1937:

Ofer troi yn hwy
Ymysg y rhai na fedrant weld y byd
Yn lletach na'u diddordeb bach a'u greddf
Gymdogol hwy.²

¹ Ymwrthododd Saunders Lewis â'r cysyniad o lenyddiaeth Eingl-Gymreig. Gw. Is there an Anglo-Welsh Literature? (Cerdydd, 1939), t.13. Gw. hefyd Tecwyn Lloyd, John Saunders Lewis: Y Gyfrol Gyntaf (Dinbych, 1988), tt.100-104. Coled dai Tecwyn Lloyd yr un gredo sylfaenol, gw. 'Nid "Peasant" yw Tyddynnwr', Barn, Rhif 1 (Tachwedd, 1962), tt.20-21.

² Yr Awdl a'r Bryddest a darnau buddugol eraill, Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru, 1937 (Wrecsam, d.d.), t.27.

Er pob ymdrech ar ran y llanc yn y bryddest i ddianc rhag crafangau'r pentref, methu a wna, oblegid o ddianc rhagddynt, byddai hefyd yn dianc oddi wrth ei hunaniaeth. Y mae gan y pentref hawl eneidiol arno; y pentref sy'n berchen arno. Yn wir, hawdd y gallai Evan Jenkins neu Dafydd Jones fod wedi canu'r bryddest hon; yr un fyddai eu hatgofion a'u casgliadau hwythau mae'n siŵr. Yr oedd gafael y Gymraeg a'r diwylliant gwerinol, gwledig mor gadarn arnynt hwythau. Nid harddwch dilychwin y pentref oedd yr apêl daeraf, eithr gwarineb twymgalon y trigolion. Iddynt hwy Ffair-rhos oedd y pentref delfrydig, pictiwrésg - syniad hefyd a ddyrchafwyd gan yr arlunwyr gwlad y trafodwyd eu gwaith mewn pennod flaenorol. Yn Ffair-rhos yr oedd y gymdeithas organig, hunangynhaliol a daionus yn bodoli, ac yno dyrchafwyd y gwerthoedd Cymreig a chymdeithasol yn nhermau'r gwledig. Y gwrthgyferbyniad i hyn oedd bywyd dinas a thref swnllyd a phechadurus.

Yn wyneb y trefoli cynyddol, daeth yr ansoddau gwledig yn boblogaidd yn Lloegr hefyd rhwng y ddau Ryfel Byd. Iddynt hwy yr oedd y bwthyn â'r rhosynnau'n cadwyno ger y drws yn symbol o'r delfrydol, y creadigol a'r hudol. Yno y ceid sefydlogrwydd ac yno y ceid hefyd darddle'r gwerthoedd traddodiadol Seisnig. Y mae'n amlwg, felly, fod y Cymry a'r Saeson fel ei gilydd yn chwannog iawn i ddyrchafu clod pentrefolrwydd wrth i ddiwydianiaeth gynyddu ar raddfa

gyflym rhwng y ddau Ryfel. Yn anfoddog iawn y rhoddwyd lle o gwbl i'r Gymru ddiwydiannol, boblog, yng nghynnyrch beirdd y cyfnod. Yr oedd beirdd megis Gwenallt ac Alun Llywelyn-Williams yn eithriad yn y cyswllt hwn. Haws gan feirdd ddelweddu gwlad a oedd yn fynych yn fwy o fyth rhamantaidd nag o realiti am ei bod yn hafan i'r 'gwerthoedd gorau' fel yr adnabuwyd hwy gan O.M. Edwards.

Mae Raymond Williams yn ei lyfr The Country and the City¹ yn olrhain twf y thema hiraethus am y dyddiau gwledig gynt yn ôl at Thomas Hardy, John Clare, George Crabbe, yn ôl yn wir at yr Hen Loegr ac at y ffynhonnell wreiddiol, Gardd Eden. Mae'r ddelfryd wedi parhau drwy'r canrifoedd, felly, a phan sonnir am y beirdd gwlad yn rhamantu am y dyddiau gynt, maent yn amlwg yn rhan o draddodiad maith nad yw'n perthyn i un wlad hyd yn oed. Fel y gwelsom, ni chafodd yr ymwybod hiraethus hwn yr un mynegiant ag a gafodd mewn llenyddiaeth Saesneg, ond gyda help O.M. Edwards a beirdd y Mudiad Rhamantaidd ddechrau'r ganrif yng Nghymru, fe agorwyd clustiau'r genedl i rym *nostalgia* fel grym a allai ennyn cariad at degwch gwlad a phentref. Daeth Llanuwchllyn yn symbol o'r hyn a oedd dda, o'r Gymru fythig ar goll yn niwl delfrydiaeth. Ac y mae cysgod Llanuwchllyn ar y Ffair-rhos a bortreadir gan y beirdd; onid oeddynt wedi eu hatynnu gan olygydd

¹ The Country and the City (Llundain, 1973), tt.18-22.

Cymru a'i ysgrifau ymffrost yn harddwch gwledig Llanuwchllyn? Anwylodd O.M. Edwards ddiwylliant y werin ymneilltuol, dduwiolfrydig lle mae'r capel yn chwarae rhan allweddol. Dyma lenyddiaeth yr atgofion dethol, y plentyndod hapus, a'r myfyrio "nostalgaid" *par excellence*. Taro tant y cof a wnaeth cymaint o feirdd Cymru hefyd am gyfnod hir, fel y gwelsom yn y penodau blaenorol. Gwynfydu'r wlad a wnaethpwyd gan yr artistiaid, ac er bod rhawd yr arlunwyr gwlad yn prysur ddirwyn i ben erbyn tridegau'r ganrif hon,¹ darlun o baradwys a gafwyd ganddynt hwythau yn hytrach nag un o fywyd cefn gwlad Cymru yn ei realiti noeth. Dyna'r ddelwedd o Gymru fach y mynnid ei phrynu i'w gosod ar furiau'r cartref.

Cafodd y meddylfryd hwn fynegiant clodwiw ym marddoniaeth Ceiriog ac Eifion Wyn. Clodforent hwy'r wlad ar draul drygioni'r dref. Roedd gwladeiddiwch yn rhemp a'r beirdd gwlad yn lladmeryddion brwd iddo. Ni roddwyd llais i'r diffygion, y rhagrith a'r afledneisrwydd a fodolai ym mhentrefi Cymru nes i Caradoc Evans gyhoeddi ei gyfrol My People (1915) a enynnodd lid a chynddaredd trigolion de Ceredigion a'r tu hwnt. Y gyfrol hon a welodd y trawst yn llygaid y werin bentrefol, y ffalster a oedd yn llechu y tu ôl i ddrysau'r tai, a'r capeli. "I told the truth", meddai, "and it was the stinking truth".² Phariseaeth y

¹ Peter Lord, Arlunwyr Gwlad (Aberystwyth, 1993), t.63.

² Dyfynnir gan John Harris (gol.), My People (Pen-y-bont ar Ogwr, 1987), t.27

sefydliad crefyddol a oedd o dan lach Caradoc Evans, a chapelyddiaeth y werin a'i gwylltiaf fwyaf, yr hyn a gredai ef oedd eu milltirsgwardod cul a brwnt yn anianol a moesol - gwrthgyferbyniad i'r hyn a geir gan O.M. Edwards, a chan D.J. Williams yn ei gyfrolau Hen Wynebau (1934) a Hen Dŷ Ffarm (1953). Eithr ffrwyth atgof dethol yw cynnyrch O.M. Edwards a D.J. Williams, am gyfnod pan oedd eu bro dan haul bythol a'r nentydd gloyw'n canu alawon Ceiriogaidd yn y cwm. Nid oes sôn am y pryf dieflig yn y pren, y cysgodion lle nad oes haul yn treiddio, yr aflendid o dan y menig gwynion. Eithr wrth sôn am holl aflendid cymuned Rhydlewys, tynnodd Caradoc Evans holl ddigofaint yr Ymneilltuwyr swch-syber yn ne Ceredigion wledig. Ef, y Caradoc Evans niwrotig, oedd y sarff yn Eden.'

Roedd beirniaid Cymru heb sylweddoli y pryd hynny fod Rhys Lewis (1885) ac Enoc Huws (1891) gan Daniel Owen, hefyd yn cynnwys beirniadaeth ddeifiol ar Fethodistiaeth ddigyfaddawd ei ddydd, ac ar grefydd gyfundrefnol yn gyffredinol.² Dangosodd Daniel Owen mai anodd oedd byw buchedd lân a gonest a choleddu egwyddorion Calfiniaeth yr un pryd; yr oedd y ddau

¹ Ar y pardduo fu arno, gw. John Harris, 'The Devil in Eden: Caradoc Evans and his Wales', The New Welsh Review, Cyf.19 (Gaeaf, 1992-3), t.17.

² Ar hyn gw. Ioan Williams, Capel a Chomin (Caerdydd, 1989), tt.xiii-xiv; Hywel Teifi Edwards, 'Daniel Owen a'r "Gwir"', Codi'r Hen Wlad ar ei Hôl 1850-1914 (Llandysul, 1989), t.63; John Rowlands, 'Daniel Owen', Ysgrifau ar y Nofel (Caerdydd, 1992), t.51; Gerwyn Williams, 'Gwerin Dau Garadog', Diffinio Dwy Lenyddiaeth, gol. M. Wynn Thomas (Caerdydd, 1995), tt.45-49.

benben â'i gilydd. Mae Bob Lewis yn Rhys Lewis yn lleisio amherffeithrwydd Methodistiaeth; roedd yn rhygaeth i ddogma, meddai, ac yn waradwyddus brin o ddynoliaeth a hyblygrwydd. Byw o dan gochl rhagrith y mae cymaint o gymeriadau Daniel Owen, llawer ohonynt yn ysglyfaeth i'w crefydd asgetig. Eithr ychydig oedd y rheiny yng Nghymru a welodd berygl uniongrededd anfeirniadol. Credaf fod Tecwyn Lloyd yn llygad ei le yn y sylwadau hyn ar My People gan Caradoc Evans:

Nid rhyfedd i Garadoc Evans dynnu'r fath ddicter ysol am ei ben pan fentrodd gyhoeddi ym 1915 nad Gwalia dlos na gwlad y gân a'r gymanfa oedd 'My Country' ac nad oedd 'My People' nemor ddim gwell na lleng o ragrithwyr llwgr eu moesoldeb. 'Roedd y storïau hyn yn mynd yn gwbl groes i'r ddelw ohono'i hunan y buasai'r Cymro yn ei haddoli ers o leiaf 1847.'

Wedi Brad y Llyfrau Gleision, ymdrechodd y Cymry i brofi eu moesoldeb a'u parchusrwydd, ond mae modd dadlau i'r ymdrechion hynny esgor ar ragrith a mursendod, er i stigma Adroddiad 1847 barhau am gyfnod maith. Dyrchafwyd y werin mewn rhyddiaith a barddoniaeth gan O.M. Edwards a Chrwys, ac ychydig a gymerodd sylw o bropaganda delwddrylliol T.E. Nicholas yn ei gerddi sosialaidd. Wedyn, yn 1915, cafwyd pryddest 'Y Ddinas' gan T.H. Parry-Williams a oedd yn wrthbwynt hollol i'r ddelwedd a grewyd o'r werin ddiwylliedig a chrefyddol gan Grwys ac O.M. Edwards.²

¹ Drych o Genedl (Abertawe, 1987), t.14.

² E.G. Millward, 'Rhagymadrodd', Pryddestau Eisteddfodol Detholedig 1911-1953 (Lerpwl, 1973), t.16.

Dyma gais i ymgodymu o ddifrif â'r modd yr oedd y Chwyldro Diwydiannol wedi diwreiddio a dibersonoli'r unigolyn. Nid y pentref deniadol sydd yma, ond y "ddinas fall" broletaraidd â'i hunanleiddiaid a'i phuteiniaid.¹ Nid rhyfedd i Eifion Wyn fethu â dygymod ag agweddau'r gerdd, a chollfarnwyd y bryddest hefyd am fod ei hiaith yn anfarddonol yn ôl safonau'r cyfnod.

Ymhen rhai misoedd wedyn, yr oedd Caradoc Evans wedi cyhoeddi My People ac ym marn rhai 'roedd wedi rhoi cychwyn i lenyddiaeth Eingl-Gymreig. Yn ddi-os, 'roedd hefyd wedi peri cyffro mawr ymhlith plant Seion a Bethel. Yr oedd moderniaeth haerllug yr *enfant terrible* hwn o Rydlewis wedi cyffroi amryw, ond yr oedd ei ddarlun o'r pentref yr un mor eithafol ac unllygeidiog ag un O.M. Edwards, Crwys a D.J. Williams. Yn narlun O.M. Edwards ysgymunwyd pob pechod a gwendid personol; yn narlun Caradoc Evans nid oes namyn pechod a gwendidau, budreddi a phydredd. Eithr bywyd yng Ngheredigion a ddisgrifir ganddo, a Rhydlewis yw'r model ar gyfer Manteg, a Castellbryn yw Castellnewydd Emlyn. Enwir hefyd drefi Caerfyrddin, Aberteifi ac Aberystwyth. Dylid cofio bod y lleoedd hyn yn weddol agos i Ffair-rhos, a bod cymuned Ffair-rhos a Rhydlewis yn bur debyg i'w gilydd o ran delfrydau a moes. Ymhellach, dengys astudiaethau

¹ Gw. E.G. Millward, 'Anfarwol Nwyd', Ysgrifau Beirniadol VIII, gol. J.E. Caerwyn Williams (Dinbych, 1974), tt.250-260.

Russell Davies o hanes cymdeithasol de-orllewin Cymru o ganol y ganrif ddiwethaf hyd ddiwedd y Rhyfel Mawr, fod llawer o wirionedd yn honiadau Caradoc Evans. Myn ef fod y ddelwedd draddodiadol o'r gymdeithas syber, gapelyddol yn un gwbl gamarweiniol:

The view fails to appreciate the realities of life in the rural communities of South West Wales from c.1860 to 1920. Rural Wales is often seen as an idyllic Eden, the cottages are clean, whitewashed, with ivy growing on the walls, latticed porches are overgrown with pink roses, and the inhabitants of the house are fit, healthy and sturdy ... However, the reality of life was vastly different to the rural Wales of the imagination. The romantic view is based on an insufficient analysis of the quality of rural life. The beauty of pastoral agricultural landscape is allowed to obscure the harshness of living conditions.'

Dengys Russell Davies y modd yr ysgubwyd o'r neilltu broblemau seicolegol megis gwallgofrwydd a thrais yn erbyn gwragedd:

... dark, depressing and sombre aspects in the reality of life in South West Wales in the nineteenth and twentieth centuries. These aspects have been exorcised like evil spirits from our history. They should be acknowledged as part of the reality of the total social context and studied in an attempt to gain a fuller understanding of the social forces and pressures that operate in modern society.'

¹ 'Inside the 'House of Mad'', Llafur, Cyf.2, Rhif 2 (1985), t.29. Gw. hefyd gan yr un awdur: "'Hen Wlad y Menyg Gwynion": profiad Sir Gaerfyrddin', Cof Cenedl, Cyf.VI, gol. Geraint H. Jenkins (Llandysul, 1991), tt.135-159.

² 'Inside the 'House of Mad'', Llafur, Cyf.2, Rhif 2 (1985), t.20.

Datguddio pechod mewn cymdeithas a oedd yn gwneud ei gorau glas i'w guddio oedd un o gyfraniadau pennaf Caradoc Evans, yn ôl y beirniad cymdeithasegol; cydnabod fod trais a thrachwant rhywiol i'w cael, nid yn y dinasoedd a'r trefi aflednais yn unig, ond hefyd yng nghefn gwlad, yng Ngheredigion bur ei delwedd. Dinoethodd Caradoc raddau o wirionedd am gymdeithas fewnblyg bro ei febyd, ond yn anffodus alltudiodd bob daioni.¹ Yn wir, byddai'r Bardd Cwsg neu John Bunyan ei hun yn falch o'r darlun fel un o uffern y pechadur gwyrddroedig a grwydrodd oddi ar y llwybr cul. Ond nid realydd oedd Caradoc Evans, fel y dywed John Harris:

The label "realist" ... is rarely comfortable when applied to Caradoc Evans ... if realism implies a breadth and balance of treatment he was never a realist.²

Talodd Caradoc Evans sylw cyson i'r gwyrddroedig a'r grotésg a defnyddiai arddull alegoriaidd a chyfeiriadol a oedd yn fodernaidd a dieithr yn ei dydd. Barna M. Wynn Thomas mai ei waith ef yw'r llenyddiaeth fodernaidd gyntaf i gael ei chynhyrchu gan Gymro.³ Er y gellid honni mai byd y dychymyg a bortreadir gan Caradoc Evans yn ei storïau, mae'n

¹ Ebe Gwyn Jones am Caradoc Evans: "He was blinkered. What is worst in man he wrote about with power and fidelity. Of what is best he has nothing, or almost nothing, to say", The First Forty Years: Some Notes on Anglo-Welsh Literature (Caerdydd, 1957), t.27.

² Rhagymadrodd: Caradoc Evans: Selected Stories (Manceinion, 1993), t.13.

³ 'My People and the Revenge of the Novel', The New Welsh Review (Haf, 1988), t.20.

amlwg hefyd, erbyn hyn, fod gwirioneddau lawer yn cuddio ynddynt.

Swm a sylwedd hyn oll yw ein hatgoffa pa mor oddrychol a dethol yw'r darluniau a dynnir gan unrhyw lenor neu fardd. Cyflwyno darlun cadarnhaol a wnaeth O.M. Edwards, Crwys, Eifion Wyn, a D.J. Williams, fel y gwnaeth T. Rowland Hughes yn ei nofelau. Bu'n draddodiad i ddethol y gorau a'r delfrydol ymhlith hyrwyddwyr chwedloniaeth y werin Gymraeg. Ar y llaw arall, negyddol hollol yw darlun Caradoc Evans, gwrthbwynt i'r hyn yr oedd darllenwyr Cymru'n gyfarwydd ag ef. Rhagorach ganddynt hwy glych atgof a barai iddynt freuddwydio am y gwynfyd a gladdwyd yng nghoffrau'r gorffennol.

Yn ôl Hywel Teifi Edwards, bu'n rhaid i Gymru aros hyd aeaf 1953-4 cyn i'r pentref credadwy gael ei ddarlunio mewn llenyddiaeth. Y pryd hynny cafwyd Cymro di-Gymraeg a chanddo'r cydymdeimlad artistig yr oedd ei angen i gyflwyno i'w wrandawyr a'i ddarllenwyr ddarlun o gymdeithas sydd yn gyfuniad o'r drwg a'r da, o'r gwyn a'r du. Y llenor oedd Dylan Thomas, gŵr a gydnabyddai mai amherffaith yn ei hanfod yw pob bod dynol:

... nid oes neb yn ymddiwygio, nac yn gwaethygu. Nid ymwrthodir â neb; caniateir i bawb ei hawl i ymdopi â'i gyflwr dynol orau y gall. Y mae harddwch y pentref glan môr yn

driw i dras y pentref Cymraeg telediw ond y
mae ei drigolion yn driw yn unig i'w natur.'

Mae'r cymeriadau'n ymglywed â cherddediad amser, a
phob un ohonynt yn awyddus i fyw ei fywyd orau y medr,
gan dderbyn ei ias a'i wae, ei orfoledd a'i
rwystredigaethau fel y deuant o dro i dro "yng nghors
y byd", chwedl Parry-Williams. A'i eiriau ef a ddaw
i'r meddwl wrth wrando ar ddisgrifiadau Dylan o
gymuned Llaregyb:

Na alw monom, Grist, yn ddrwg a da,
Saint a phaganiaid, ffyddiog a di-ffydd,
Yn dduwiol ac annuwiol, caeth a rhydd,
Yn gyfiawn ac anghyfiawn. - Trugarha...²

A diau mai trugarhau a wnaeth Dylan Thomas wrth ei
gymeriadau. Er ei fod yn clywed clych atgof y bywyd
pan oedd Duw yn sicrach ei afael, yn ymddangosiadol
fodd bynnag, ar eneidiau ei blant, eto yr oedd yn
ymwybodol mai ychydig sydd yn llwyddo i gadw golwg
wastadol ar:

... y golau nad yw byth ar goll
Yng nghors y byd, - a'r lleill yn ddeillion oll.

Deillion oll oedd cymeriadau Caradoc Evans yn sownd
yng nghors y byd; bodau dynol yw cymeriadau Dylan yn
ceisio'u gorau i gadw llygaid ar y golau ond yn cael
eu poeni'n fynych gan ddallineb eu ffaeledigrwydd
dynol. Mae dyn mor agored i'w dentio; perthyn i hil
Adda yr ydym oll, ac yn chwannog i gael ein temtio i

¹ 'O'r Pentre Gwyn i Llaregyb', Diffinio Dwy
Lenyddiaeth Cymru, gol. M. Wynn Thomas (Caerdydd,
1995), t.38.

² 'Gwahaniaeth', Casgliad o Gerddi (Llandysul,
1987), t.22.

gyfeiriad Gomorrah. Mae deicotomi yn perthyn i'r rhan fwyaf o'r cymeriadau yn Under Milk Wood, yn ôl Peter Elfed Lewis, gyda rhai o'r cymeriadau'n chwerthinllyd ac eraill yn hawddgar. Dywed Lewis:

Llarebyg seems to have been born from Thomas's ambivalence towards Wales: on the one hand his amusement at, for example, the gaping discrepancies between appearance and reality in Welsh life, made very pronounced by Nonconformist expectations of righteous respectability (hence his 'the land of my fathers, my fathers can keep it' attitude), and on the other, his genuine devotion to Wales, especially to rural Wales.'

Byd yr hunanladdiad a'r gorffwylltra, llosgach a gormes tlodi a chrefydd a geir gan Caradoc Evans. Darlun du a digysur a dynnir ganddo. Er bod Dylan Thomas hefyd, fel yr awgrymir gan Hywel Teifi Edwards, yn meddu ar ymwybod cryf â phechod, yr oedd ef yn ingol ymwybodol o dristwch sefyllfa ei gymeriadau, o'u rhwymedigaeth i fod yn anrhydeddus ar bob achlysur ac i ddangos gwedduster yng ngŵydd y giwed Anrhyddffurfiol. Pechaduriaid yw plant Seion, er pob ymddangosiad ac osgo barchus i'r gwrthwyneb. Yn wahanol i Kate Roberts a T. Rowland Hughes, rhoes Dylan Thomas fynegiant i'r teimladau rhwystredig a gorddai y tu mewn i'w gymeriadau.

O edrych ar waith O.M. Edwards, Caradoc Evans a Dylan Thomas a'u tebyg, mae'n amlwg mai perthyn i ysgol y cyntaf ohonynt a wna Beirdd Ffair-rhos. Troi

' 'Return Journey to Milk Wood', Poetry Wales, Cyf.9, Rhif 2 (Hydref, 1973), t.34.

am y noddfa bentrefol a wnaethant hwy fel amryw o'r beirdd a'r nofelwyr a berthyn i'r Mudiad Rhamantaidd o'i gychwyn. Gwelsom fel y gwnaethant ddathlu gwarineb a grym nostalgaid eu bro enedigol. Dyma gadarnle'r diwylliant Ymneilltuol a Rhyddfrydol Cymreig a Chymraeg, lle y gorweddai enaid y genedl yn nhyb O.M. Edwards a'i ddilynwyr.

Gellir dweud mai cyflwyno i'w ddarllenwyr ddarlun cynddelwol a disgwyledig a wnâi'r bardd gwlad. Yr oedd ei faniffesto eisoes wedi ei baratoi'n fanwl gan ei ragflaenwyr a chan drigolion ei fro. Canu wedi ei deilwrio i anghenion a delfrydau'r gymuned a geid ganddo. Roedd natur y canu'n dilyn hen batrymau traddodiadol; yr un oedd y fformiwlâu ond amrywid y manylion a'r enwau yn unol â'r anghenion a'r amgylchiadau. Canu a wnâi'r bardd gwlad i'w gymdeithas gan ddilyn y canllawiau a'r delweddau a etifeddodd fel rhan o'i gynhysgaeth lenyddol. Yn wir, fel y bu i O.M. Edwards lenyddu er mwyn ei gyd-Gymry gan ymateb i alwadau cymdeithasol arbennig ar lwyfan cenedlaethol, gwnaeth y bardd gwlad yntau ymateb i ofynion ac anghenion cymdeithasol ei fro arbennig ei hun ar lwyfan lleol neu ranbarthol. Ni fuasai ymateb tosturiol Dylan Thomas i rwystredigaethau a chyfyngiadau bywyd yn berthnasol nac yn dderbyniol. O gofio hynny, nid oedd y bardd gwlad namyn crefftwr tebyg i deiliwr neu of y pentref yn

ymateb i orchmynion a deisyfiadau crefyddol a chymdeithasol ei bobl. Swyddogaeth gyfyng a neilltuol a oedd i'r bardd gwlad a'r 'disgrifiad swydd' yn un manwl. O dan amgylchiadau arbennig yn unig y gellid derbyn beirniadaeth, ond yr oedd canu clod a moli yn ddisgwyliedig. Nid oedd meithrin cydbwysedd yn nod amgen ychwaith, digon oedd cyflwyno'r hyn a oedd yn gymeradwy a dymunol gan drwch y gymdeithas. Dyna fframwaith y canu; fframwaith a goleddid gan O.M. Edwards ond mewn cyd-destun ehangach. Creu a wnâi O.M. Edwards er mwyn Cymru, creu er mwyn Ffair-rhos a wnâi Beirdd Gwlad Ffair-rhos.

Cafodd yr ymwybyddiaeth ymneilltuol a Rhyddfrydol hon fynegiant pur rymus hefyd mewn barddoniaeth Eingl-Gymreig, fel y dengys cerdd Vernon Watkins, 'Returning to Goleufryn'. Cerdd ydyw hon am blentyndod y bardd yn Picton Place, Caerfyrddin, a chais werthuso'r hyn a olyga ei hen gartref iddo. Yn y gerdd hon synhwyra Vernon Watkins fod bywyd ers llawer dydd yng nghartref ei dad-cu yn gydnaws ag ysbryd chwedlonol, mabinogaidd y dref hudolus lle'r oedd yr hen ŵr yn byw, sef hen dref Myrddin, yn ôl myth. Wrth iddo droedio ei hoff hen lwybr troellog ar hyd glannau afon Tywi, teimla Vernon Watkins ei fod yn cymryd rhan mewn rhyw *rite de passage* hynafol, gan adael bywyd cyffredin pob dydd ar ei ôl a dychwelyd i fyd lledrithiol ei blentyndod. Gardd Goleufryn yw'r baradwys ffrwythlon sydd ar ganol y darlun hiraethus hwn:

Sing, little house, clap hands: shut, like a book
of the Psalms,
On the leaves and pressed flowers of a journey.
All is sunny
In the garden behind you. The soil is alive with
blind-petalled blooms
Plundered by bees. Gooseberries and currents are
gay
With tranquil, unsettled light.'

Nid yn Gymraeg yn unig y mae bro wledig plentyndod yn
ymrithio'n rhyw Dir na n-Óg o le, ac yn arwyddo'r
gwerthoedd ysbrydol parhaol sydd yn drech na threigl
amser. Dinas noddfa fu Ffair-rhos hefyd i'w beirdd, yn
arbennig felly i W.J. Gruffydd a Jack Oliver.
Portreadir y lle yn gariadus a'r trigolion fel rhai na
chawsant eu heffeithio gan ddrygau'r natur ddynol.
Hudolus yw'r fro, dibechadur a detholedig yw'r
atgofion a phawb yn byw'n gytûn yn gynulleidfa
deyrngar gapelog. Ac y mae i'r hiraeth rhamantaidd am
y glendid a gladdwyd ei atyniad, yn arbennig felly i'r
rheiny nad ydynt yn cofio'r cyfnod a ddisgrifir mor
gaboledig gan W.J. Gruffydd yn ei ddwy bryddest,
'Ffenestri' ac 'Unigedd'. Disgrifir pentref sydd heb
gael ei anrheithio gan chwyldro'r peiriant petrol a
heb gael ei ddifwyno gan y pibellau a'r peilonau sydd
heddiw'n cyfrodeddu'r lle. Dyry Beirdd Ffair-rhos yr
olwg olaf ar fro a fu'n rhyfeddol ddigyfnewid
heddychlon ac anghysbell am genedlaethau lawer, neu o
leiaf fan y bu pob newid ynddo yn araf a phwyllog
iawn.

' Collected Poems (Ipswich, 1986), t.103.

Er pob rhinwedd a nodir yng ngweithiau'r beirdd gwlad hyn, rhaid cofio, wrth gwrs, fod diffygion cyfatebol. Gwelsom i'r beirdd ymwadu â gwerin 'Buchedd B' yn gyfan gwbl. Pobl y capel a'r cwrdd gweddi yw arwyr y beirdd, pobl gyhoeddus a fyddai'n darllen cylchgronau'r enwad ac yn mynychu'r capel yn rheolaidd bob Sul. Nid oes dim mor eithafol ddieflig ag a geir yn storïau Caradoc Evans, na dim o'r ymdeimlad â rhwystredigaeth a chyfyngiadau sydd mor allweddol yn Under Milk Wood. Mae'r beirdd fel petasent yn ymwybodol o ryw reidrwydd i fod yn gyson â hwy eu hunain. Rhaid i bawb fod yn eirwir ac anrhydeddus ar bob achlysur, i ddioddef adfyd yn dawel a stoicaidd. Ildiodd y beirdd mor fynych i sentimentalïaeth a delfrydiaeth a byddai darlun mwy real wedi bod yn fwy credadwy weithiau, darlun tebyg i'r un a gafwyd gan Richard Vaughan o fywyd yn Llanddeusant, bro nid annhebyg i Ffair-rhos:

And for all our sweat, for the resilience of our bones and the fibre of our muscles, for all that we gave it, the land only grudgingly returned us the fruit of our labour ... The soil exacted its labour all right dragging us downwards until one grew bent with work; flesh and bone returning with each step to its own element in earth. We were moulded in earth, soilbound to the farm.¹

Dangosodd Thomas Hardy ac Emile Zola sut y gall trasiedïau personol ddeillio o fywyd economaidd y

¹ Moulded in Earth (Llundain, 1951), t.17.

ffarm. Etifeddodd llawer o ffermwyr Ffair-rhos eu ffermydd oddi wrth eu cyndeidiau; buont hwythau'n rhygnu byw ar ffermydd na ddygasant iddynt na chnwd sylweddol na bywoliaeth sicr; yn wir yr oedd byw ar ffermydd o'r fath yn berygl iechyd cyson. Ni olyga hynny nad oes gan draddodiad a hanes eu gafael arnynt, fodd bynnag, a cheir eu bod yn awyddus i gynnal eu treftadaeth. Synhwyrodd R.S. Thomas hyn hefyd:

This is pain's landscape.
A savage agriculture is practised
Here; every farm has its
Grandfather and grandmother, gnarled hands
On the cheque-book, a long, slow
Pull on the placenta about the neck.'

Y mae'r realaeth gignoeth hon yn nodweddu beirdd fel R.S. Thomas a Gwenallt ond ni cheir mohoni yng ngwaith Beirdd Ffair-rhos. Er mai ardal foel, ddi-goed, ddiffrwyth ei thir ydoedd, a bro a wynebodd galedi dybryd rhwng y ddau Ryfel Byd, edrych yn rhamantus a wnaethpwyd ar yr argyfyngau hyn, gan eu lapio mewn sentiment a delfrydiaeth. O ganlyniad, detholedig yw'r atgofion a'r delweddau a gyflwynir gan y beirdd hyn. Parchus yw cymeriadau gwerin 'Buchedd A', ac er mor ymwybodol oeddynt o fodolaeth gwerin 'Buchedd B' yn eu cymuned ni roddwyd lle iddynt yn eu gwaith. O anghenraid, cyfyd eu rhwystrau ar ffordd y sawl a fyn ganlyn gweledigaeth artistig yn ddilyffethair. Mae'r integriti artistig y credai Saunders Lewis ei fod ar goll yng ngwaith Tegla Davies, er enghraifft, ar goll

' 'Tenancies', Selected Poems 1946-1968 (Llundain, 1973), t.120.

hefyd yng ngwaith Beirdd Ffair-rhos a degau o feirdd gwlad eraill a fu'n prydyddu drwy Gymru drwy'r rhan helaethaf o'r ugeinfed ganrif.

O dderbyn fod yr iaith Gymraeg yn colli tir ym mro Ffair-rhos, mae'n ddilys gofyn pa mor hir eto y pery traddodiad y bardd gwlad yn y tir? Mae'n wir dweud fod cynnyrch beirdd bröydd cyfagos yn ymddangos yn rheolaidd yn y papur bro lleol a bod y bardd gwlad wedi cael llwyfan delfrydol i'w ddoniau yn y fan honno. Gwir hefyd fod plant o gartrefi di-Gymraeg yr ardal yn mynd i'r ysgol gynradd ym Mhontrhydfendigaid ac yn cael eu haddysg hyd saith mlwydd oed yn gyfan gwbl trwy gyfrwng y Gymraeg. Y pryd hynny y cyflwynir y Saesneg iddynt gyntaf o fewn muriau'r ysgol. Erbyn y byddant yn gadael yr ysgol gynradd, y maent yn rhugl a hyderus eu Cymraeg. Mae hyn oll yn sylfaen gadarn i'r dyfodol mewn perthynas â'r Gymraeg a'i diwylliant barddol yn yr ardal.

Gogoniant llên yw ei pherthynas, nid yn gymaint ag un bobl, ond ag un rhan benodol o'r ddaear, a'i gallu i gyfleu arbenigrwydd profiad yno. Er bod profiadau pwysicaf dyn yn perthyn i bawb, mae gwedd wahanol ac arbenigol iawn arnynt mewn gwahanol gymdeithasau. Meddylier am dywyllwch y gaeafau enbyd yn nofelau Rwsia, am unigedd garw a gwyntog ucheldir Ardal y Llynnoedd ym marddoniaeth Wordsworth, neu am yr ymdeimlad o anallu affwysol a digyfnawid y difreintiedig yng nghefn gwlad Lloegr yn nofelau

Hardy. Er mai unigedd yw unigedd, y mae i brofiadau Tolstoi, Hardy a Wordsworth o unigedd eu naws arbennig eu hunain. Y mae gan ardaloedd fel Rhosgadfan, Rhydcymerau, Llanuwchllyn a Ffair-rhos eu nodweddion unigolyddol neilltuol hefyd, a gwahanol yw eu natur ddaearyddol, a chefnidir diwylliannol a diwydiannol y trigolion. Nid yr un oedd profiad Dylan Thomas yn Abertawe a Thalacharn a phrofiad Vernon Watkins yng Nghaerfyrddin. Gwahanol iawn eto oedd profiadau Caradoc Evans ac yntau'n blentyn un rhiant yn Rhydlewis. Yr oedd naws bro fel Ffair-rhos yn bwydo ac yn lliwio llên, ac y mae llên yn ei dro yn cyfoethogi ymwybod dyn o'r fro.

TYSTIOLAETH LAFAR

RHAI O DRIGOLION FFAIR-RHOS YR YMGYNGHORWYD Â

HWY WRTH LUNIO'R ASTUDIAETH

Y diweddar Mary Thomas, Bwlch-gwynt, Ffair-rhos.
Y diweddar William Cadwgan Thomas, Bwlch-gwynt, Ffair-rhos.
Y diweddar Elizabeth Hughes, Llwyngwyddil, Ffair-rhos.
Y diweddar Annie Jones, Brynawelon, Ffair-rhos.
Y diweddar Dafydd Jones, Y Fron, Ffair-rhos.
Y diweddar Jack Oliver, Rhoslwyn, Llanbedr Pont Steffan.
Y diweddar David Oliver, Blaenpentref, Ffair-rhos.
Y diweddar William Edwards, Crug-las, Ffair-rhos.
Y diweddar Ann Edwards, Crug-las, Ffair-rhos.
Y diweddar Richard Edwards, Glan-nant, Ffair-rhos.
Iorwerth Davies, Y Fedw, Ysbyty Ystwyth.
Y Parch W.J. Gruffydd, Rhosawel, Tregaron.
Jack Jones, Fagwyr-wen, Ffair-rhos.
John Jones, Tyn-y-fron, Ffair-rhos.
Leis Jones, Brynawelon, Ffair-rhos.
M.A. Jones, Y Fron, Ffair-rhos.
T.J.L. Edwards, Cwmcanol, Cwm-ann.
(gynt Pantllidiart, Ffair-rhos).
Megan Jenkins, Tynewydd, Ffair-rhos.

LLAWYSGRIFAU YN Y LLYFRGELL GENEDLAETHOL

- LL.G.C. 685B
Hanes Capel Carmel, Pontrhydfendigaid a chofrestr
1887-1948.
- LL.G.C. 17, 462B
Papurau y Parchedig Timothy Richard Morgans, gweinidog
Bethel, Swyddffynnon, Carmel, Pontrhydfendigaid a
Chaersalem, Ffair-rhos.
- LL.G.C. 17463
Caersalem, Ffair-rhos. Cyfrifon Ariannol : 1909-10.
- LL.G.C. 17490E
Hanes y Bedyddwyr - cyfeiriad at Caersalem, Ffair-
rhos.
- LL.G.C. 1559-8B
Atgofion plentyndod y Parchedig William Thomas, brodor
o Ffair-rhos. Bu'n weinidog gyda'r Bedyddwyr yn
Jerusalem, Rhymni, Bethania, Blaengarw a Chaersalem
Newydd, Treboeth, Abertawe.
- LL.G.C. 17490E
Hanes sefydlu Caersalem, Ffair-rhos, cangen o gapel y
Bedyddwyr Carmel, Pontrhydfendigaid.
- LL.G.C. [Casgliad o lawysgrifau Evan Jenkins]
Casgliad Evan Jenkins a gyflwynwyd i'r Llyfrgell
Genedlaethol wedi marw'r bardd. Yn cynnwys sgriptiau
rhaglenni Brethyn Cartref y BBC; toriadau papurau
newydd; casgliad o lofnodau a gasglwyd rhwng 1912-14;
copiau llawysgrif o'r cerddi a gynhwyswyd yn Cerddi
Ffair Rhos (1959).

LLYFRYDDIAETH BEIRDD FFAIR RHOS

Gruffydd, W.J.

Ffenestri a Cherddi Eraill, Llandysul, 1965

Tomos a Marged, Llandysul, 1965

Medi'r Gors, Llandysul, 1966

Hers a Cheffyl, Llandysul, 1967

Cyffwrdd â'i Esgyrn, Llandysul, 1969

Angel Heb Adenydd, Llandysul, 1971

Cerddi'r Llygad, Llandysul, 1973

Tomos a Marged Eto, Llandysul, 1973

Meddylu - Atgofion Archdderwydd, Llandysul, 1986

Cerddi W.J. Gruffydd - Elerydd, gol. D. Islwyn Edwards, Caernarfon, 1990

Ffagots i Swper a Rhagor o Helyntion Tomos a Marged, Llandysul, 1993

Jenkins, Evan

Cerddi Ffair Rhos, Llandysul, 1959

Jones, Dafydd

Yr Arloeswr a Cherddi Eraill, Abertawe, 1965

Jones, Dafydd a Gruffydd, W.J. (goln.)

Rhwnq y Bont a Ffair Rhos, Llandysul, 1979

Oliver, Jack

Cerddi'r Barbwr, Llandysul, 1943

Ail Gerddi'r Barbwr, Pont-y-pŵl, 1967

Cerddi'r Barbwr 3, Lerpwl, 1978

LLYFRYDDIAETH GYFFREDINOL

Nodir isod restr o weithiau naill ai y cyfeiriwyd atynt neu yr ymgynghorwyd â hwy wrth lunio'r astudiaeth hon.

- Aitchison, John a Carter, Harold
A Geography of the Welsh Language 1961-1991, Caerdydd, 1994. Dyfynnir o'r astudiaeth yn Golwg, Cyf. 6, Rhif 22, 9 Chwefror, 1994, tt. 10-11.
- Aitchison, John a Carter, Harold
'Rural Wales and the Welsh Language', Rural History, Cyf. 2, 1991, tt. 59-76.
- Aitchison, John a Carter, Harold
'The Welsh language in 1991 : Analysis of Census Results', Planet, Cyf. 97, Chwefror - Mawrth, 1993, tt. 3-10.
- Aitchison, J.W. a Carter, Harold
The Welsh Language 1961-1981. An Interpretative Atlas, Caerdydd, 1985.
- Aled, Siôn
'Cynghanedd yn y ganrif hon', Y Faner, 3 Tachwedd, 1978, tt. 6-10.
- Altick, Richard
Victorian People and Ideas, Llundain, 1973.
- Aman, Emlyn
'Y Parliament', Y Genhinen, Cyf. xiv, Rhif II, Gwanwyn, 1964, tt. 65-69.
- Arensberg, Conrad M. a Kimball, Solon T.
Family and Community in Ireland, ail argraffiad, Cambridge, Massachusetts, 1968.
- Ashton, Glyn M.
'Ein Didduw Brydyddion', Diwinyddiaeth, Rhif xxi, 1970, tt. 31-41.
- Ball, Martin (gol.)
The Use of Welsh, Clevedon, 1988.
- Banerjee, A.
A Spirit Above Wars : A Study of the English Poetry of the Two World Wars, Llundain, 1976.
- Bayley, John
The Romantic Survival, Llundain, 1957.
- Beacham, A.
Depopulation in Mid-Wales, H.M.S.O., 1964.

- Beer, Patricia
An Introduction to the Metaphysical Poets, Llundain, 1972.
- Bell, D.
The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting, Llundain, 1974.
- Benedict, Ruth
Patterns of Culture, Llundain, 1961. (Gw. yn arbennig Pennod 8, 'The Individual and the Pattern of Culture', tt. 181-201.)
- Bennett, Angela
 'Astudiaeth o waith llenorion plwyf Llanbryn-mair a'r cylch 1850-1914', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1984.
- Betts, Clive
Culture in Crises : the Future of the Welsh Language, Upton, Wirral, 1976.
- Beynon, Oswald
 'Leadmining at Esgair y Mwyn in the time of Lewis Morris (1752-55)', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Sir Aberteifi, Cyf. xi, 1936, tt. 30-49.
- Beynon, Oswald
 'Lewis Morris Pay Books for Esgair Mwyn 1752-5', Welsh Gazette, 3 Hydref, 1935, t. 11-12.
- Beynon, Oswald
 'The Lead Mining Industry of Cardiganshire', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1939.
- Blackmur, R.P.
Form and Value in Modern Poetry, Efrog Newydd, 1952.
- Borrow, George
Wild Wales : Its People, Language and Scenery, ail argraffiad, Llundain, 1865.
- Bowen, D.J.
Gruffudd Hiraethog a'i Oes, Caerdydd, 1958.
- Bowen, D.J.
 'Gruffudd Hiraethog ac argyfwng Cerdd Dafod', Llên Cymru, Cyf. ii, tt. 147-160.
- Bowen, David (gol.)
Cofiant a Barddoniaeth Ben Bowen, Treorci, 1904.
- Bowen, Euros
 'Barddoniaeth Draddodiadol a Barddoniaeth Ddiweddar', Y Genhinen, Cyf. 27, 1977, tt. 191-200.

- Bowen, Euros
'Barddoniaeth Dywyll', Taliesin, Cyf. 10, Gorffennaf, 1965, tt. 23-40.
- Bowen, Euros
'Creu ar Gynghanedd' Ysgrifau Creadigol, gol. Geraint Bowen, Llandysul, 1970, tt. 108-131.
- Bowen, Euros
'Dau Fardd', Taliesin, Cyf. 16, 1968, tt. 105-106.
- Bowen, Euros
'Oes Aur y Delyneg', Yr Haul, Rhif ii, Haf 1955, tt. 19-22.
- Bowen, Euros
'Posibiliadau'r Gynghanedd Heddiw', Taliesin, Cyf. 35, Rhagfyr, 1977, tt. 36-52.
- Bowen, Euros
'Posibiliadau'r gynghanedd heddiw', Trafod Cerdd Dafod y Dydd, gol. Alan Llwyd, Caernarfon, 1984, tt. 114-128.
- Bowen, Euros
'Y Syniad am Ddyn ym Marddoniaeth Cymru yn y Cyfnod Diweddar', Yr Einion, Cyf. 8, Rhagfyr, 1958, tt. 74-93.
- Bowen, Geraint
'Traddodiad Llenyddol Deau Ceredigion, 1600-1850', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1943.
- Bowen, Geraint
'Yr Halsingod', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1945, tt. 83-108.
- Bowen, Ivor
The Great Enclosures of Common Lands in Wales, Llundain, 1914.
- Bowen, John
'Ymweliad y Parch John Wesley ag ardal Pontrhydfendigaid', Y Drysorfa, 1909, tt. 241-244.
- Bowra, C.M.
The Romantic Imagination, Llundain, 1950.
- Bradbury, Malcolm a McFarlane, James (goln.)
Modernism : 1890-1930, Pelican Guides to European Literature, Harmondsworth, 1976.
- Brooks, Cleanth
Modern Poetry and the Tradition, Llundain, 1948.
- Brooks, Cleanth
The Well Wrought Urn, Efrog Newydd, 1947.

- Buck, David a Davies, Philip Wyn
Lewis Morris and the Cardiganshire Mines, Aberystwyth, 1994.
- Carney, James
The Irish Bardic Poet, Dilyn, 1985.
- Carpenter, K.
 'Notes on the history of Cardiganshire lead Mines',
Aberystwyth Studies, Cyf. v, tt. 99-103.
- Carter, Harold
 'A Linguistic Map of Wales : 1961', Geographical Journal,
 Cyf. cxxix, 1963, tt. 189-201.
- Carter, Harold
 'Cymru a'r Traddodiad Trefol', Y Traethodydd, Cyf. cxxvii,
 1972, tt. 230-239.
- Carter, Harold
Diwylliant, Iaith a Thiriogaeth, Llundain, 1988.
- Carter, Harold
 'Patterns of Language and Culture : Wales 1961-1990',
Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1990,
 tt. 261-280.
- Carter, Harold
 'Y Fro Gymraeg and the 1975 referendum on Sunday Closing of
 Public Houses in Wales', Cambria, Cyf. 3, Rhif 1, 1976,
 tt. 89-101.
- Carter, Harold ac Aitchison, J.W.
 'Language Areas and Language Change in Wales - 1961-1981',
The Welsh and their Country, goln. I. Hume a W.T.R. Price,
 Llandysul, 1986.
- Carter, Harold a Williams, S.
 'Aggregate Studies of Language and Culture Change in
 Wales', Social and Cultural Change in Contemporary Wales,
 gol. G. Williams, Llundain, 1978, tt. 43-165.
- Carter, Harold a Mari
 'Cyfrifiad 1971 : Adroddiad ar yr Iaith Gymraeg yng
 Nghymru', Barn, Rhif 137, Mawrth, 1974, tt. 206-211.
- Chapman, Malcolm
The Gaelic Vision in Scottish Culture, Llundain, 1978.
- Cole, David (gol.)
The New Wales, Midsomer Norton, 1990.
- Collins, James
The Existentialists, Chicago, 1952.

- Connolly, Cyril
The Modern Movement : One hundred Key Books from England, France and America, 1880-1950, Llundain, 1965.
- Conran, Tony
The Cost of Strangeness, Llandysul, 1982.
- Cox, C.B. a Dyson, A.E. (goln.)
The Twentieth Century Mind, 1900-1918, Llundain, 1972.
- Crohan, T.O.
The Islandman, Llundain, 1934.
- Cronin, Anthony
A Question of Modernity, Llundain, 1966.
- Dafis, Cynog
Mewnlifiad, Iaith a Chymdeithas, Cymdeithas yr Iaith Gymraeg, Aberystwyth, 1979.
- Dafis, Cynog
 'Pobl Ifainc a'r Iaith', Barn, Rhif 351, Ebrill, 1992, tt. 13-16.
- Daiches, David
A Companion to Scottish Culture, Llundain, 1981.
- Davies, Alun Eirug
 'Some Aspects of the Operation of the Old Poor Law in Cardiganshire, 1750-1834', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 6, 1968-1971, tt. 1-44.
- Davies, Alun Eirug
 'The New Poor Law in a Rural Area, 1834-1850', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. viii, 1976-1979, tt. 245-290.
- Davies, Aneirin Talfan
Astudio Byd, Llandybie, 1967.
- Davies, Aneirin Talfan
 'Beirniadaeth Lenyddol a Chrefydd', Yr Einion, Cyf. ii, 1950, tt. 9-18.
- Davies, Aneirin Talfan
Munudau gyda'r Beirdd, Llandybie, 1954.
- Davies, Aneirin Talfan
 'Nodyn ar Propaganda'r Prydydd', Barn, Rhif 56, Mehefin, 1967, t. 193.
- Davies, Aneirin Talfan
Y Tir Diffaith, Dinbych, 1946.
- Davies, Cassie
Hwb i'r Galon, Abertawe, 1973.

- Davies, D. Jacob
Cyfoeth Cwm, Abercynon, 1965.
- Davies, D. Elwyn
'Bonheddw'r Pen-ffordd, Dafydd Gwallt-Hir', Yr Ymofynnydd,
Mehefin-Awst, 1991, t. 9.
- Davies, D.R. a Z.S. (Cledlyn)
Hanes Llanwenog : Y Plwyf a'i Bobl, Aberystwyth, 1939.
- Davies, Dewi Eirug
Diwinyddiaeth yng Nghymru 1927-1977, Llandysul, 1984.
- Davies, E. a Rees, Alwyn D
Welsh Rural Communities, Caerdydd, 1960.
- Davies, E. Curig a Phillips, J. Tegryn
Awelon Oes sef Cofiant a Barddoniaeth Brynach, Wrecsam,
1925.
- Davies, Evan
Hanes Plwyf Llangynllo, Llandysul, 1905.
- Davies, Gareth Alban
'Y Bardd a'i gynulleidfa', Y Traethodydd, Cyf. 137, 1982,
tt. 172-82.
- Davies, Gareth Alban a Jones, W. Gareth (goln.)
Y Llenor yn Ewrop, Caerdydd, 1976.
- Davies, Gwilym
'Hen Fagwrydd Ardal Pontrhydfendigaid', Cymru, 1925,
tt. 156-157.
- Davies, Ithel
Adolygiad ar Cerddi Alun Cilie, Barn, Rhif 22, Awst, 1964,
t. 297.
- Davies, J. Ceredig
Folk-lore of West and Mid Wales, Aberystwyth, 1911.
- Davies, J.H. (gol.)
The Letters of Lewis, Richard, William and John Morris, of
Angelsev (Morrisiaid Môn) 1728-65, [dwy gyfrol]
Aberystwyth, 1907, 1909.
- Davies, Janet
The Welsh Language, Caerdydd, 1993.
- Davies, John
Hanes Cymru, Llundain, 1990.
- Davies, John
'Victoria and Victorian Wales, Politics and Society in
Wales 1840-1922, goln. Geraint H. Jenkins a J. Beverly
Smith, Caerdydd, 1988, tt. 7-28.

- Davies, John Williams
'Almanac yr Amaethwr', Llafar Gwlad, Rhif 5, Awst-Tachwedd, 1984.
- Davies, Mair I. (gol.)
Gwaith James Kitchener Davies, Llandysul, 1980.
- Davies, Pennar
'Literature in Wales in the Twentieth Century', Literature in Celtic Countries, gol. J.E. Caerwyn Williams, Caerdydd, 1971, tt. 61-76.
- Davies, Pennar
'Llenyddiaeth yng Nghymru yn yr ugeinfed ganrif', Y Traethodydd, Cyf. 127, 1972, tt. 156-170.
- Davies, Pennar
'Y Ganrif hon yn ein Barddoniaeth', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. iv, Dinbych, 1969, tt. 188-197.
- Davies, Russell
'"Hen Wlad y Menyg Gwynion" : Profiad Sir Gaerfyrddin'. Cof Cenedl, gol. Geraint H. Jenkins. Cyf. vi. Llandysul, 1991, tt. 135-159.
- Davies, Russell
'Inside the 'House of Mad'', Llafur, Cyf. 2, Rhif 2, 1985, tt. 20-35.
- Davies, T. Eirug
Yr Hen Gwm, Llandysul, 1966.
- Davies, T. Glynne
Cerddi T. Glynne Davies, Llandybie, 1987.
- Davies, V.C.
'Some geographical aspects of depopulation of rural Wales since 1841', Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1955.
- Davies, W. Beynon
'Ffiniau Iaith ac Arferion', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 9, 1980-1983, tt. 181-192.
- Davies, W.J.
Hanes Plwyf Llandysul, Llandysul, 1896.
- Davies, William
Canmlwyddiant Capel Rhydfendigaid 1859-1959, Llandysul, 1959.
- Dienw
'Er cof am Evan Jenkins - Bardd naturiol ... rhagorol', Y Cymro, 12 Tachwedd, 1959, t. 5.

- Dienw
'Llên Gwerin Gwlad y Cardis', Y Cardi, 7 Mawrth, 1902,
t. 1, 21 Mawrth, 1902, t. 1.
- Dienw
'Portreadau'r Faner - [W.J. Gruffydd]', Y Faner,
2 Mawrth, 1984, t. 17.
- Dodd, A.H.
A Short History of Wales, Llundain, 1987.
- Downey, D.S.
'Farming in Cardiganshire', Welsh Gazette, 24 Mawrth,
1960, t. 3.
- Drennen, D.A. (gol.)
A Modern Introduction to Metaphysics, Efrog Newydd, 1962.
- Durrell, Lawrence
A Key to Modern Poetry, Llundain, 1952.
- Ebenezer, Lyn
'Crwydro ardal Ffair Rhos yng nghwmni W.J. Gruffydd',
Y Cymro, 18 Tachwedd, 1975, tt. 10-11.
- Ebenezer, Lyn
'Gyda'r Archdderwydd [W.J. Gruffydd] ym mro hynod ei
febyd', Y Cymro, Awst, 1984, t. 4.
- Edwardes, Evan
Byr Hanes am blwyf Nantcwnlle, Aberystwyth, 1930.
- Edwards, Alun R.
'Enwogion y Sir', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain,
Cyf. ix, 1953-54, tt. 16-22.
- Edwards, Alun R.
Yr Hedyn Mwstard : Atgofion, Llandysul, 1980.
- Edwards, D. Islwyn (gol.)
Cerddi Cerngoch, Tal-y-bont, 1994.
- Edwards, Elwyn (gol.)
Blodeugerdd Penlllyn, Caernarfon, 1983.
- Edwards, Hywel Teifi
Baich y Bardd, Llandysul, 1978.
- Edwards, Hywel Teifi
Codi'r Hen Wlad yn ei Hôl, Llandysul, 1989.
- Edwards, Hywel Teifi (gol.)
Cwm Tawe, Llandysul, 1993.
- Edwards, Hywel Teifi (gol.)
Llanbedr Pont Steffan, Llandybïe, 1984.

- Edwards, J.M.
'Barddoniaeth Ddiweddar Cymru', Y Genhinen, Cyf. 5, Rhif 3, 1955, tt. 129-135.
- Edwards, J.M.
'Lle'r Bardd Gwlad ym mywyd Cymru heddiw', Llafar, Haf, 1954, tt. 55-59.
- Edwards, J.M.
'Y Beirdd Gwlad', Barn, Rhif 1, Tachwedd, 1962, t. 13.
- Edwards, J.M.
'Rhai Sylwadau ar Farddoniaeth Ddiweddar', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. viii, Dinbych, 1974, tt. 261-276.
- Edwards, J.M.
'Tueddiadau Barddoniaeth Ddiweddar', Barn, Rhif 9, Gorffennaf, 1963, tt. 258 a 277; Barn, Rhif 10, Awst, 1963, tt. 300-301.
- Edwards, J.M.
'Y Bardd Gwlad', Y Crefftwr ac Ysgrifau Eraill, Llandybie, 1976, tt. 40-46.
- Edwards, J.M.
Y Casgliad Cyflawn, Abertawe, 1980.
- Edwards, J.M.
'Yr Eisteddfod Leol', Y Crefftwr ac Ysgrifau Eraill, Llandybie, 1976, tt. 51-56.
- Edwards, O.M.
Er Mwyn Cymru, Wrecsam, 1927.
- Edwards, O.M. (gol.)
Gwaith Edward Richard o Ystrad Meurig, Llanuwchllyn, 1912.
- Edwards, Trefor
'Y Bardd Gwlad Byth a Hefyd', Taliesin, Cyf. 55, Ebrill, 1986, tt. 84-85.
- Elias, Marian
'Rhagymadrodd', Y Ci Defaid ac Englynion Eraill gan Thomas Richards, Llanfrothen, 1965.
- Eliot, T.S.
Notes Towards the Definition of Culture, Llundain, 1949.
- Eliot, T.S.
Selected Essays, Llundain, 1932.
- Ellis, T.I.
Crwydro Ceredigion, Llandybie, 1952.

- Ellman, Richard a Feidelson, Charles (goln.)
The Modern Tradition : Backgrounds of Modern Literature,
 Efrog Newydd a Llundain, 1965.
- Emmet, Isobel
A North Wales Village, Llundain, 1964.
- Erfyl, Gwyn
 'Y Tristwch Hwn', Barn, Rhif 3, 1963, tt. 80-81.
- Evans, Caradog
My People, gol. John Harris, Chippenham, 1987.
- Evans, D. Gareth
A History of Wales 1815-1906, Caerdydd, 1989.
- Evans, D.J. Goronwy
 'Barbwr barddonol', The Cambrian News, 21 Mai, 1982, t. 9.
- Evans, D.J. Goronwy
 'Cofio Jac Olifer - Y Barbwr a'r Bardd', The Cambrian News,
 6 Ionawr, 1984, t. 10.
- Evans, D.J. Goronwy
Deri o'n Daear Ni : Rhai o Gewri Bro Eisteddfod Llanbedr
 Pont Steffan, Llandysul, 1984.
- Evans, D.J. Goronwy
 'Y Barbwr a'r Bardd'. The Cambrian News, 23 Ebrill, 1982,
 t. 9.
- Evans, David
Y Wlad - Ei Bywyd, ei Haddysg a'i Chrefydd, Lerpwl, 1933.
- Evans, Donald
 'Awdlau cadeiriol yr Eisteddfod Genedlaethol, 1900-1982',
Barn, Atodiad rhifyn yr Eisteddfod, 1983, tt. 12-15.
- Evans, Donald
 'Portread : Dafydd Jones [Ffair Rhos]' Y Cardi, Rhif 1,
 Rhagfyr, 1966, tt. 5-7.
- Evans, Donald
 'Posibiliadau'r Vers Libre Cynganeddol', Trafod Cerdd Dafod
 y Dydd, gol. Alan Llwyd, Caernarfon, 1984, tt. 129-142.
- Evans, Donald
 'Pryddestau coronog yr Eisteddfod Genedlaethol, 1900-1983',
Barn, Rhif 259, 1984, tt. 277-280.
- Evans, Donald (gol.)
 'Rhagymadrodd', Y Flodeugerdd o Gwyddau, Abertawe, 1981,
 tt. 15-35.
- Evans, Donald
Rhydwen Williams, Caerdydd, 1991.

- Evans, H. Meurig
'Iaith a Ieithoedd y Cerddi Rhydd Cynnar', Traethawd M.A.
Prifysgol Cymru, 1937.
- Evans, Hugh
Cwm Eithin, Lerpwl, 1931.
- Evans, Myra
Atgofion Ceinewydd, Aberystwyth, 1961.
- Evans, R. Wallis (gol.)
Cyfaredd y broydd : detholiad o raglenni eisteddfodau'r
Gogledd, Dinbych, 1978.
- Evans, R.M.
'Folklore and customs in Cardiganshire', Cylchgrawn
Cymdeithas Hynafiaethwyr Sir Aberteifi, Cyf. xii,
tt. 52-58.
- Finnemore, John
Social Life in Wales, Llundain, 1922.
- Forrest-Thomson, Veronica
Poetic Artifice : A Theory of Twentieth Century Poetry,
Manceinion, 1978.
- Francis, Hywel
'Language, culture and learning : the experience of a
valley community', Llafur, Cyf. 6, Rhif 3, 1994, tt. 85-96.
- Fry, Northrop
Anatomy of Criticism, Llundain, 1957.
- Fry, Northrop
The Modern Century, Llundain, 1967.
- Fuller, Edmund
Man in Modern Fiction, Efrog Newydd, 1958.
- Fychan, Cledwyn
'Astudiaeth ar draddodiad llenyddol Sir Ddinbych a'r
Canolbarth', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1986.
- Gamman, H.
'Mining in Cardiganshire', The Cambrian News, 20 Mai, 1904,
t. 20.
- George, Eirwyn (gol.)
Abergwaun a'r Fro, Llandybie, 1986.
- Giggs, J. a Pattie, C.
'Croeso i Gymru. Welcome to Wales. But Welcome to whose
Wales?', Area, Cyf. 24, 1992, tt. 268-282.
- Gillie, Christopher
Movements in English Literature 1890-1940, Llundain, 1975.

- Glicksberg, Charles I.
The Ironic Vision in Modern Literature, The Hague, 1969.
- Glicksberg, Charles I.
The Tragic Vision in Twentieth-Century Literature, Illinois, 1963.
- Gloversmith, Frank
Class, Culture and Social Change, Brighton, 1980.
- Goodman, Dic (gol.)
Englynion o Lŷn, Nant Peris, 1978.
- Grant, I.F.
Highland Folk Ways, Llundain, 1961.
- Grierson, H.J.C.
The Background of English Literature : Classical and Romantic, Llundain, 1934.
- Griffiths, Bruce
'Llên Cymru a Rhyfel', Y Casglwr, Rhif 15, 1981, tt. 14-15.
- Gruffydd, R. Geraint
Bardos : Penodau ar y Traddodiad Barddol Cymreig a Cheltaidd, Caerdydd, 1982.
- Gruffydd, W.J.
'Crefydd a Chymdeithas', Y Llenor, Cyf. 12, Hydref, 1933, tt. 144-57.
- Gruffydd, W.J.
'Beirdd y Mynydd Bach ac Ifan Jenkins, Ffair-rhos', Deri o'n daear ni : rhai o gewri bro Eisteddfod Llanbedr Pont Steffan a'r Cylch, gol. D.J. Goronwy Evans, Llandysul, 1984, tt. 191-205.
- Gruffydd, W.J.
'Dafydd Jones, Ffair Rhos', Barddas, Rhif 29, 1979, t. 5.
- Gruffydd, W.J.
Hen Atgofion, Aberystwyth, 1936.
- Gruffydd, W.J.
Owen Morgan Edwards : Cofiant, Aberystwyth, 1937.
- Gruffydd, W.J.
'Y Farwnad Gymraeg', Y Llenor, Cyf. xviii, 1939, tt. 34-45.
- Gwilym, Gwyn ap (gol.)
'Rhagymadrodd', Y Flodeugerdd Delynegion, Llandybie, 1979, tt. 11-23.
- Gwilym, Gwyn ap a Llwyd, Alan (goln.)
'Rhagymadrodd', Blodeugerdd o Farddoniaeth Gymraeg yr Ugeinfed Ganrif, Llandysul, 1987, tt. xxix-xlviii.

- Gwyn, Harri
 'Dyma fardd sydd ar ei orau mewn caethiwed', adolygiad ar
Cerddi Ffair Rhos gan Evan Jenkins, Y Cymro, 23 Ebrill,
 1959, t.9.
- Gwynn, Elinor
 'The Diversification Game : Recent Developments in
 Farming', Planet, Cyf. 81, Mehefin - Gorffennaf, 1990,
 tt. 53-59.
- Hall, George
 'A Note on the Decline of Mining in Cardiganshire',
Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. vii,
 1972-1975, tt. 85-90.
- Hamburger, Michael
The Truth of Poetry : Tensions in Modern Poetry from
Baudelaire to the 1960s, Llundain, 1969.
- Harris, John
'Caradoc Evans : Selected Stories, Manceinion, 1993.
- Harris, John
 'The Devil in Eden : Caradoc Evans and his Wales', The New
Welsh Review, Cyf. 19, 1992-1993, tt. 10-18.
- Harvey, David
The Condition of Post-modernity - An Enquiry into the
Changes of Cultural Change, Llundain, 1989.
- Hechter, M.
Internal Colonialism - the Celtic Fringe in British
National Development 1536-1966, Llundain, 1975.
- Henle, Paul (gol.)
Language, Thought and Culture, Michigan, 1958.
- Herbert, Trevor a Jones, Gareth Elwyn (goln.)
Wales 1880-1914, Caerdydd, 1988.
- Herford, C.H.
The Age of Wordsworth, Llundain, 1887.
- Hincks, Rhisiart
E. Prosser Rhys, Llandysul, 1980.
- Hindley, R.
The Death of the Irish Language, Llundain, 1990.
- Hodgart, M.J.C.
The Ballads, Llundain, 1950.
- Hogart, Richard
The Uses of Literacy, Llundain, 1963.

- Hooker, Jeremy
'Living in Wales', Planet, Cyf. 24, Awst, 1974, tt. 73-76.
- Hopkins, Ben T.
Rhos Helyg a Cherddi Eraill, Aberystwyth, 1976.
- Howell, David W.
'Rural Society in Nineteenth-Century Carmarthenshire',
The Carmarthenshire Antiquary, Cyf. xiii, 1977, tt. 78-105.
- Hughes, Gwilym Rees a Jones, Islwyn (goln.)
Cerddi Heddiw, Llandysul, 1968.
- Hughes, H.D.
Y Chwarel a'i Phobl, Llandybie, 1960.
- Hughes, H.J.
Gwerthfawrogi Llenyddiaeth, Caerdydd, 1959.
- Hughes, Mathonwy
'Prydyddiaeth "Tad y Beirdd"', adolygiad ar Cerddi Ffair Rhos gan Evan Jenkins, Baner ac Amserau Cymru, 11 Mehefin, 1959, t. 8.
- Hughes, Medwin
'Iaith Diwinyddiaeth a Llên', Y Traethodydd, Cyf. cxlix, Ionawr, 1994, tt. 17-37.
- Hughes, Robert
Hunan-gofiant ynghyda Phregethau a Barddoniaeth y Diweddar Barch. Robert Hughes, Pwllheli, 1893.
- Hughes, Simon
'The Decline of Mining in Cwmystwyth', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. viii, 1976-1979, tt. 419-438.
- Huizinga, J.
The Waning of the Middle Ages, Llundain, 1924.
- Hume, I. a Pryce, W.T.R.
The Welsh and their Country, Llandysul, 1986.
- Humphreys, Emyr
The Taliesin Tradition : A Quest for the Welsh Identity, Suffolk, 1983.
- Humphreys, Emyr
'Ysgrifennu Cyfoes yng Nghymru', Lleufer, Cyf. xviii, 1962, tt. 4-8.
- Hyde, Douglas
A Literary History of Ireland, Llundain, 1967.

- Hywel, Emyr
'Brwydr y Gymraeg yng ngorllewin Cymru',
Y Traethodydd, Cyf. cxlvii, 1992, tt. 148-156.
- Isaac, Evan
Coelion Cymru, Aberystwyth, 1938.
- James, Allan
'Y Gân Werin a'r Traddodiad llafar', Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Cyf. 20, 1978, tt. 329-41.
- James, Eiddwen
'Lloffion am Jac Oliver', Deri o'n Daear Ni, gol. D.J. Goronwy Evans, Llandysul, 1984, tt. 132-139.
- Jenkins, D. Lloyd
Cerddi Rhydd Cynnar, Llandysul, [1931].
- Jenkins, Dafydd
'Arfer ffarm a ffurf Cymdeithas', Cylchgrawn Cymdeithas Frenhinol Amaethyddol Cymru, Cyf. xxviii, 1959, tt. 45-51.
- Jenkins, Dafydd
'Llafar Gwlad a Chymdeithas', Y Traethodydd, Cyf. cxxix, 1974, tt. 256-276.
- Jenkins, Dan a Lewis, David (goln.)
Cerddi Cerngoch, Llanbedr Pont Steffan, 1904.
- Jenkins, Dan
'Hen Steddfodau', Cymru, Cyf. 39, 1910, tt. 173-176.
- Jenkins, David
Bro Dafydd ap Gwilym, Aberystwyth, 1992.
- Jenkins, David
The Agricultural Society in South West Wales, Caerdydd, 1971.
- Jenkins, David
'Trefn Ffarm a Llafar Gwlad', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 4, 1960-1963, tt. 244-254.
- Jenkins, Geraint H.
'Bywiogrwydd crefyddol a llenyddol Dyffryn Teifi, 1689-1740', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 8, 1979, tt. 439-477.
- Jenkins, Geraint H. (gol.)
Cof Cenedl, Cyf. xi, Llandysul, 1996.
- Jenkins, Geraint H.
Literature, Religion and Society in Wales, 1660-1730, Caerdydd, 1978.

- Jenkins, Geraint H.
'Popular Beliefs in Wales from the Restoration to Methodism', Bulletin of the Board of Celtic Studies, Cyf. xxvii, 1977, tt. 440-462.
- Jenkins, J. Geraint
Crefftwyr Gwlad, Llandysul, 1971.
- Jenkins, J. Geraint
Life and Tradition in Rural Wales, Llundain, 1976.
- Jenkins, J. Geraint
'Rural Industry in Cardiganshire', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 6, 1968-1971, tt. 90-127.
- Jenkins, J.G.
'A Sociological Study of the Parishes of Penbryn and Llangranog, South Cardiganshire', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1954.
- Jenkins, Nigel
'The Tradition that might be : The Folk Poets of English-Speaking Wales', Planet. Cyf. 72, Rhagfyr-Ionawr, 1988-9, tt. 9-16.
- Jenkins, Philip
A History of Modern Wales 1536-1990, Llundain, 1992.
- Jenkins, R.T.
Edrych yn Ôl, Dinbych, 1968.
- Jenkins, R.T.
Hanes Cymru yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg, Caerdydd, 1933.
- Jenkins, R.T.
Ymyl y Ddalen, Wrecsam, 1957.
- John, Victor
'Tair Ffrwd Barddoniaeth', Y Faner, 28 Hydref, 1965, tt. 6-7.
- Johnston, Dafydd (gol.)
Gwaith Iolo Goch, Caerdydd, 1988.
- Jones, Alun J.
Cerddi Alun Cilie, Abertawe, 1964.
- Jones, Alun J.
Cerddi Pentalar : Ail gyfrol o gerddi Alun Cilie, gol. T. Llew Jones, Llandysul, 1976.
- Jones, Alun J.
'Dyma Alun Cilie', Taliesin, Cyf. ii, 1965, tt. 41-43.

- Jones, Bedwyr Lewis
'Beirdd y Cilie', Barddas, Rhif 97, 1985, t. 23.
- Jones, Bedwyr Lewis
'Rhagymadrodd', Blodeugerdd o'r Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg, Llandysul, 1965, tt. xi-xl.
- Jones, Bedwyr Lewis
Rhai o delynegion Bro Dwyfor, Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1975.
- Jones, Bedwyr Lewis
'Rhamantiaeth : Yr Ysgol Ramantaidd a Thelynegol', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. vii, Dinbych, 1972, tt. 104-114.
- Jones, Bedwyr Lewis
Y Chwedegau, Caerdydd, 1970.
- Jones, Bedwyr Lewis
'Y Llenor a'r Iaith'. Taliesin, Cyf. 12, Gorffennaf, 1966, tt. 29-39.
- Jones, Ben A.
Y Byd O Ben Trichrug, Aberystwyth, 1959.
- Jones, Bobi
'Beirniadaeth Lenyddol Gyfoes', Lleufer, Cyf. xxv, Rhif 3, 1973, tt. 3-10.
- Jones, Bobi
Beth yw Pwrpas Llenyddda?, Llandysul, 1974.
- Jones, Bobi
'Creu yn y Mesurau Rhydd', Ysgrifennu Creadigol, gol. Geraint Bowen, Llandysul, 1972, tt. 85-107.
- Jones, Bobi
I'r Arch : Dau o Bob Rhyw, Llandybie, 1959.
- Jones, Bobi
Language Regained, Llandysul, 1993.
- Jones, Bobi
'Rhagymadrodd i'r Ganrif Hon', Barn, Rhif 106, Awst, 1971, tt. 282-283.
- Jones, Bobi
'Y Bardd Gwlad', Barn, Rhif 41, 1966, tt. 131-134.
- Jones, Bobi
'Y Delyneg', Barn, Rhif 266, 1985, tt. 95-8, Rhif 267, 1985, tt. 154-6.
- Jones, Cyril (gol.)
Blodeugerdd Bro Ddyfi, Caernarfon, 1985.

- Jones, D. Gwenallt
'Baledwyr y bedwaredd ganrif ar bymtheg', Lleufer, Cyf. xv, tt. 25-8.
- Jones, D. Gwenallt
Blodeugerdd o'r ddeunawfed ganrif, pumed argraffiad, Caerdydd, 1953.
- Jones, D. Gwenallt (gol.)
Blodeugerdd o'r-Ddeunawfed Ganrif, Caerdydd, 1965.
- Jones, D. Gwenallt
'Clod Cerdd Dafod', Llên Cymru, Cyf. 1, Ionawr, 1950-1, tt. 186-87.
- Jones, D. Gwenallt
Cofiant Idwal Jones, Llandysul, 1958.
- Jones, D. Gwenallt
Eples, Llandysul, 1951.
- Jones, D. Gwenallt
'Llenyddda mewn Cymdeithas Ddwyieithog', Y Faner, 18 Hydref, 1962, t. 3.
- Jones, D. Gwenallt
'Rhai Tueddiadau ym Meirniadaeth Lenyddol Cymru yn y Ganrif Hon', Yr Einion, Cyf. 1, 1949, tt. 46-55.
- Jones, D. Gwenallt
'Rhamantiaeth', Taliesin, Cyf. 2, tt. 107-135.
- Jones, D. Gwenallt
'Yr Ysgol Delynegol', Gwŷr llên y bedwaredd ganrif ar bymtheg a'u cefndir, gol. Dyfnallt Morgan, Llandybie, 1968, tt. 88-95.
- Jones, D. Gwenallt
'Y Tair Ysgol', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. i, Dinbych, 1965, tt. 40-64.
- Jones, D. James
'Ein Beirdd Heddiw', Y Traethodydd, Cyf. 23, 1955, tt. 145-155.
- Jones, D. James
'Rhai Tueddiadau ym Marddoniaeth Ddiweddar Cymru', Y Traethodydd, Cyf. 23, 1955, tt. 75-87.
- Jones, D. Parry
'Ysgrifennu am Fro Mebyd', Y Genhinen, Cyf. 10, Rhif II, Gwanwyn, 1960, tt. 97-104.
- Jones, D.E.
Hanes Plwyf Llangeler a Phenbovr, Llandysul, 1899.

- Jones, Dafydd Glyn
'Beirniadu a Chreu', Ysgrifau Creadigol, gol. Geraint Bowen, Llandysul, 1970, tt. 156-164.
- Jones, Dafydd Glyn
'Tueddiadau yn ein Llên Ddiweddar', Y Traethodydd, Cyf. 127, Gorffennaf, 1972, tt. 171-86.
- Jones, Dafydd Glyn
'Welsh Poetry Since the War', Poetry Wales, Cyf. 3, Rhif 2, Haf, 1967, tt. 3-16.
- Jones, Dafydd Glyn
'Welsh Poetry Since 1945', Triskel One, goln. S. Adams a G.R. Hughes, Llandybie, 1971, tt. 43-64.
- Jones, D. Gwenallt
'Ceiriog', Llên Cymru, Cyf. 1, 1950-1951, tt. 12-21.
- Jones, Dai
'Prifardd Ffair Rhos - Teyrnged i Dafydd Jones', Barddas, Rhif 169, Mai, 1991, t. 2.
- Jones, David (Isfoel)
Ail Gerddi Isfoel ynghyd â Hunangofiant Byr, Llandysul, 1965.
- Jones, David (Isfoel)
Cerddi Isfoel, Aberystwyth, 1958.
- Jones, David (Isfoel)
Cyfoeth Awen Isfoel, gol. T. Llew Jones, Llandysul, 1981.
- Jones, David (Isfoel)
Hen Yd y Wlad, Llandysul, 1966.
- Jones, David James (Gwenallt)
'Traddodiad llenyddol Sir Aberteifi', Welsh Gazette, 5 Mawrth, 1936, t. 5.
- Jones, Derwyn
'Rhai Sylwadau ar Farddoniaeth Hedd Wyn', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. vi, Dinbych, 1971, tt. 197-231.
- Jones, Dewi a Jones, Edward (goln.)
Englynion Môn, Caernarfon, 1983.
- Jones, Dic
Agor Grwn, Abertawe, 1960.
- Jones, Dic
Caneuon Cynhaeaf, Abertawe, 1969.
- Jones, Dic
Sgubo'r Storws, Llandysul, 1986.

- Jones, Dic
Storom Awst, Llandysul, 1978.
- Jones, E. Stephen
'Hen Ofergoelion', Y Genhinen, Cyf. 10, Rhif ii, Gwanwyn, 1960, tt. 112-117.
- Jones, E.D.
'Cewri Ceredigion', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. viii, 1952-53, tt. 14-19.
- Jones, Elwyn L.
'Perthynas Crefydd a Gwyddoniaeth yn yr Ugeinfed Ganrif', Y Traethodydd, Cyf. xxxii, 1964, tt. 18-33, 92-4.
- Jones, Emrys
'Tregaron : a sociological study of a Welsh rural community', Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1947.
- Jones, E. Price
'Gwerin Cymru', Y Traethodydd, 1965, Cyf. 33, tt. 12-22.
- Jones, Ernest
Senedd Stinioq : Hanes Cyngor Dinesig Ffestiniog 1895-1974, Bala, 1978.
- Jones, Evan
Ar Ymylon Cors Caron, Aberystwyth, 1967.
- Jones, Evan
Balchder Crefft, Llandybie, 1976.
- Jones, Evan
Cerdded Hen Ffeiriau, Aberystwyth, 1972.
- Jones, Evan
Cymdogaeth Soar-y-Mynydd, Cyfres Cynefin I, Abertawe, 1979.
- Jones, Evan
'Y Parch T.R. Morgan', Y Genhinen, Cyf. 27, 1976, tt. 94-96.
- Jones, Evan D
'Moliant y beirdd i Geredigion', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. vi, 1950-1951, tt. 8-13.
- Jones, Frank Price
Radicaliaeth a'r Werin Gymraeg yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg, Caerdydd, 1977.
- Jones, Fred
Hunangofiant Gwas Ffarm, Abertawe, 1977.
- Jones, G.
Enwogion Sir Aberteifi, Dolgellau, 1868.

- Jones, Gerallt (gol.)
Awen Ysgafn y Cilie, Llandysul, 1976.
- Jones, Gerallt (gol.)
Cerddi ac Ysgrifau S.B. Jones, Llandysul, 1966.
- Jones, Gerallt
 'Teulu'r Cilie 1888-1978', Deri O'n Daeear Ni, gol. D.J. Goronwy Evans, Llandysul, 1984, tt. 9-21.
- Jones, Glyn
The Dragon has two Tongues : Essays on Anglo-Welsh Writers and Writing, Llundain, 1968.
- Jones, Glyn L.
Llyfryddiaeth Ceredigion, Cyf. 1, 2 a 3, Aberystwyth, 1967.
- Jones, Gwilym R.
 Adolygiad ar Ffenestri a Cherddi Eraill gan W.J. Gruffydd, Lleufer, Cyf. xvii, Rhif 3, 1961, t. 146.
- Jones, Ieuan Gwynedd
 'The County and its History, 1809-1884', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. x, 1984, tt. 1-17.
- Jones, Ifan
Cerddi y Pren Gwyn, Llandysul, 1968.
- Jones, Islwyn
Yn ei gloes mewn brethyn gwlad, Llandysul, 1981.
- Jones, Islwyn a Hughes, Gwilym Rees (goln.)
Cerddi Hir, Llandysul, 1970.
- Jones, J. Eurfyl J.
 'Fairs in Cardiganshire', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. vii, 1930, tt. 94-111.
- Jones, J. Gwynfor
 'Y Bardd a'r Uchelwr, 1540-1640 : Rhai Argraffiadau', Taliesin, Cyf. 39, Rhagfyr, 1979, tt. 9-22.
- Jones, J. Islan
Yr Hen Amser Gynt, Llandysul, 1958.
- Jones, John Gwilym
 'Y Broses Greadigol', Y Traethodydd, Cyf. cxxxv, Rhif 575, Ebrill, 1980, tt. 62-72.
- Jones, John Rees
Sôn am y Bont, Llandysul, 1974.

- Jones, M.J. a Roberts, R.O. (goln.)
 'Rhai Agweddau ar Astudic Cymdeithas yng Nghymru',
Trafodion Economaidd a Chymdeithasol 1956-1963, Caerdydd,
 1966.
- Jones, Moses Glyn
Blodeugerdd Llŷn, Caernarfon, 1984.
- Jones, Nerys Ann
Dewi Morgan, Tal-y-bont, 1987.
- Jones, Noragh
Living in Rural Wales, Llandysul, 1993.
- Jones, P.N.
 'Some aspects of immigration into the Glamorgan coalfield
 between 1881 and 1911', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y
 Cymmrodorion, 1969, tt. 82-98.
- Jones, R. Brinley
Anatomy of Wales, Peterston-super-Ely, 1972.
- Jones, R. Gerallt
 'Bardd Gwlad', Ansawdd y Seiliau ac Ysgrifau Eraill,
 Llandysul, 1972, tt. 136-138.
- Jones, R. Gerallt
The Literary Revival of the Twentieth Century, Llandybie,
 1967.
- Jones, R. Gerallt
Yn Frawd i'r Eos Druan ac Ysgrifau Eraill, Bangor, 1961.
- Jones, R. Goodman
 'Beirdd, Prydyddion a Rhigyfyr', Y Genhinen, Cyf. 16,
 Rhif 2, tt. 92-95.
- Jones, R.L.
 'Changes in the pattern of Cardiganshire farming', Royal
 Welsh Agricultural Society Transactions, Cyf. xxvii,
 tt. 39-49.
- Jones, R. Merfyn
The North Wales Quarryman : 1874-1922, Caerdydd, 1981.
- Jones, R.M.
 'Barddoniaeth y Ganrif Drwy Sbectol Parodi', Ysgrifau
 Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. xvii, Dinbych,
 1990, tt. 148-168.
- Jones, R.M.
 'Dechrau'r ugeinfed ganrif', a 'Y Sefyllfa gyfoes', Llên
 Cymru a Chrefydd : diben y llenor, Llandybie, 1977,
 tt. 525-55; 556-88.

- Jones, R.M.
Llenyddiaeth Gymraeg, 1902-1936, Llandybie, 1987.
- Jones, R.M.
Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972, Llandybie, 1975.
- Jones, R.M.
'Mydr y Traddodiad', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. xi, Dinbych, 1979, tt. 116-38.
- Jones, R.M.
Tafod y Llenor : Gwersi ar Theori Llenyddiaeth, Caerdydd, 1974.
- Jones, R.M.
'Ynglŷn â'r englyn', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. xii, Dinbych, 1982, tt. 250-293.
- Jones, Rhŷs a Brynmor
The Welsh People, Llundain, 1906.
tt. 39-49.
- Jones, R. Tudur
Ffydd ac Argyfwng Cenedl : Cristnogaeth a diwylliant yng Nghymru, 1890-1914, Cyf. 1, Abertawe, 1981.
- Jones, R. Tudur
Ffydd ac Argyfwng Cenedl : Cristnogaeth a diwylliant yng Nghymru, 1890-1914, Cyf. 2, Abertawe, 1982.
- Jones, Richard Wyn
'Care of the Community - Contemporary Welsh Political Thought', Planet, Rhif 109, Chwefror/Mawrth, 1995,
tt. 16-25.
- Jones, Robin Gwyndaf
'Beirdd Hiraethog', Bro, Rhif 9, Awst-Medi, 1979,
tt. 31-35.
- Jones, Robin Gwyndaf
'Blodeuyn Bach Mewn Gardd', Barn, Rhif 34, Awst, 1965,
tt. 292-3.
- Jones, Robin Gwyndaf
'Cerddi Llafar Cymdeithas Fynyddig', Taliesin, Cyf. 22, Gorffennaf, 1971, tt. 10-32.
- Jones, Robin Gwyndaf
'Hen Benillion Bro Hiraethog', Allwedd y Tannau, Rhif 24, 1965, tt. 9-14.
- Jones, Robin Gwyndaf
'The Welsh Folk : Narrative Tradition, Continuity and Adaptation', Folk Life, Cyf. 26, 1987-88, tt. 78-100.

- Jones, Robin Gwyndaf
'Y Cwlwm sy'n Creu - Agwedd ar Gymdeithas yn Hafod Elwy a'r Cylch', Trafodion Cymdeithas Hanes Sir Ddinbych, Cyf. 15, 1966, tt. 186-215.
- Jones, S.B.
Adolygiad ar Ffenestri a Cherddi Eraill, gan W.J. Gruffydd, Y Genhinen, Cyf. xi, Rhif 4, 1961, t. 242.
- Jones, T. Gwynn
'Rhagair', Pitar Puw a'i Berthynasau gan Thomas Jones, Y Gyfres Ddeunaw, Rhif 3, Aberystwyth, 1932.
- Jones, Tegwyn
Hen Faledi Ffair, Tal-y-bont, 1977.
- Jones, Tegwyn
Tribannau Morgannwg, Llandysul, 1976.
- Jones, T.H.
Cerddi ac Atgofion Twm Bethel, Pen-y-Groes, 1976.
- Jones, T. Gwynn
Welsh Folklore and Folk Customs, adargraffiad, Woodbridge a Totowa, 1979.
- Jones, T. Llew
'Bois y Cilie (1)', Bro, Rhif 1, Awst, 1977, tt. 11-25.
- Jones, T. Llew
'Bois y Cilie (2)', Bro, Rhif 2, Hydref, 1977, tt. 19-28.
- Jones, T. Llew
Canu'n Iach, Llandysul, 1987.
- Jones, T. Llew (gol.)
Cyfoeth Awen Isfoel, Llandysul, 1981.
- Jones, T. Llew
Sŵn y Malu, Llandysul, 1967.
- Jones, Wyn
'Addysg Elfennol y Sir Aberteifi, 1870-1902', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. iv, 1960-1963, tt. 353-373.
- Jones-Edwards, W.
Ar Lethrau Ffair Rhos, Aberystwyth, 1963.
- Keesing, Roger M.
Cultural Anthropology : A Contemporary perspective, ail argraffiad, Llundain, 1981.
- Kermode, Frank
Romantic Image, Llundain, 1957.

- Kleppner, Paul
The Cross of Culture : a social analysis of Midwestern politics, 1850-1900, Efrog Newydd, 1970.
- Leavis, F.R.
New Bearings in English Poetry, ail argraffiad, Llundain, 1950.
- Leavis, F.R.
Revaluation : Tradition and Development in English Poetry, Llundain, 1936.
- Leavis, F.R. a Thompson, Denys
Culture and Environment, Llundain, 1933.
- Levi, Thomas
 'Dylanwad yr Ysgol Sabothol ar lenyddiaeth Cymru',
Y Traethodydd, 1904, tt. 14-20.
- Lewes, Evelyn
 'Some literary associations of Cardiganshire', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. iii, 1936-7, tt. 30-35.
- Lewis, Aneurin (gol.)
Agweddu ar Hanes Dysg Gymraeg : Detholiad o ddarlithiau G.J. Williams, Caerdydd, 1969.
- Lewis, Evan
 'Enwau Lleuedd', Welsh Gazette, 10 Ebrill, 1924, tt. 6 a 9.
- Lewis, H. Elfed
 'Llwybrau Llên yng Ngheredigion', Welsh Gazette, 23 Hydref, 1930, tt. 3-4.
- Lewis, Henry, Roberts, Thomas a Williams, Ifor (goln.)
Cywyddau Iolo Goch ac Eraill, Caerdydd, argraffiad 1972.
- Lewis, Hywel D.
 'Oes y Newid a'r Chwalu', Barn, Rhif 22, Awst, 1964, t. 277.
- Lewis, Peter Elfed
 'Return Journey to Milk Wood', Poetry Wales, Cyf. 9, Rhif 2, 1973, tt. 27-38.
- Lewis, Saunders
 'A member of our older breed : Alun Cilie', Y Cardi, Rhif 14, 1977, tt. 4-5.
- Lewis, Saunders
 'Beirdd Gwlad', Y Faner, 25 Medi, 1940, t. 7.
- Lewis, Saunders
Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg, Caerdydd, 1932.

- Lewis, Saunders
Meistri'r Canrifoedd, Caerffili, 1981.
- Lewis, Saunders
Williams Pantycelyn, Llundain, 1927.
- Lewis, T.H. a Roberts, Gomer M.
Yr Eisteddfod a Bywyd Bro, Llandybie, 1944.
- Lewis, Thomas
'Cardiganshire farming, old and new', Welsh Gazette, 16 Gorffennaf, 1959, t. 7.
- Lewis, Timothy
'Cardiganshire Place Names', Welsh Gazette, 15 Mawrth, 1923, t. 6.
- Lewis, Timothy
'Cardiganshire Place Names', Welsh Gazette, 23 Hydref, 1930, tt. 3-4.
- Lewis, W.D.
'Diwydiannau Coll Gogledd Ceredigion - gwllana, cribo, nyddu a gwau', Welsh Gazette, 1 Ionawr, 1965, t. 10.
- Lewis, W.J.
Lead Mining in Wales, Caerdydd, 1967.
- Linton, Ralph
The Cultural background of personality, Llundain, 1947.
- Lloyd, A.L.
Folk Song in England, Llundain, 1967.
- Lloyd, D. Tecwyn
Drych o Genedl, Abertawe, 1987.
- Lloyd, D. Tecwyn
John Saunders Lewis : Y Gyfrol Gyntaf, Dinbych, 1988.
- Lloyd, D. Tecwyn
'Llenyddiaeth Cyni a Rhyfel 1914-1939', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. iv, Dinbych, 1969, tt. 153-187.
- Lloyd, D. Tecwyn
Safle'r Gerbydres ac Ysgrifau Eraill, Llandysul, 1970.
- Lloyd, D. Tecwyn
Y wers rydd a'i hamserau, Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, Llandysul, 1979.
- Lloyd, D. Tecwyn
'Y Bardd Newydd Gynt', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. iii, Dinbych, 1967, tt. 71-85.

- Lloyd, D. Myrddin
'Y Traddodiad Barddol', Taliesin, Cyf. 34, Gorffennaf, 1977, tt. 140-142.
- Lloyd, Jenkin
'Gwlana a Gwau yng Ngheredigion', Cymru, Cyf. 50, 1916, tt. 62-64.
- Lloyd, Jenkin
'Tir y Werin', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 2, Rhif 1, 1915, tt. 9-12.
- Llwyd, Alan
Barddoniaeth y Chwedegau : Astudiaeth Lenyddol-hanesyddol, Caernarfon, 1986.
- Llwyd, Alan
'Diben ac estheteg y gynghanedd', Trafod Cerdd Dafod y Dydd, gol. Alan Llwyd, Caernarfon, 1984, tt. 32-82.
- Llwyd, Alan
Gwae Fi Fy Myw : Cofiant Hedd Wyn, Llandybie, 1991.
- Llwyd, Alan
'Ieithwedd Barddoniaeth gyfoes', Barddas, Rhif 86, 1984, tt. 4-5.
- Llwyd, Alan
'Mae'r tempo wedi newid : rhai agweddau ar y cefndir cymdeithasol i farddoniaeth y Chwedegau', Taliesin, Cyf. 49, tt. 9-48.
- Llwyd, Alan (gol.)
'Rhagymadrodd', Y Flodeugerdd Englynion, Abertawe, 1978, tt. 11-33.
- Llwyd, Alan (gol.)
'Rhagymadrodd', Y Flodeugerdd Sonedau, Abertawe, 1980, tt. 9-22.
- Llwyd, Alan (gol.)
R. Williams Parry : Cyfres y Meistri 1, Abertawe, 1979.
- Llwyd, Alan
'Y Beirdd Gwlad', Barddoniaeth y Chwedegau : Astudiaeth Lenyddol - hanesyddol, Caernarfon, 1986, tt. 399-466.
- Llywelyn-Williams, Alun
Ambell Sylw, Dinbych, 1988.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Arddull Lafar', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1948, tt. 92-104.

- Llywelyn-Williams, Alun
'Barddoniaeth mewn Oes Ddiwydiannol', Y Llenor, Cyf. 14,
Gaeaf, 1935, tt. 22-34.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Cristnogaeth a'r Gymdeithas Gymraeg', Y Traethodydd,
Cyf. 24, 1956, tt. 153-9.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Cyfoesedd y Bardd', Y Traethodydd, Cyf. cxxx, Rhif 557,
Hydref, 1975, tt. 317-320.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Mydr ac Odl', Y Genhinen, Cyf. vi, Rhif 1, Gaeaf 1955-56,
tt. 1-5.
- Llywelyn-Williams, Alun
Nes Na'r Hanesydd, Dinbych, 1968.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Priodol Iaith y Prydydd', Efrydiau Athronyddol, Cyf. xix,
1956, tt. 1-21. Adargraffwyd yn Nes Na'r Hanesydd,
Dinbych, 1968, tt. 91-121.
- Llywelyn-Williams, Alun
Y Llenor a'i Gymdeithas, Y Gorfforaeth Ddarlledu Brydeinig,
Llundain, 1966.
- Llywelyn-Williams, Alun
Y Nos, Y Niwl a'r Ynys, Caerdydd, 1960.
- Llywelyn-Williams, Alun
'Yr eisteddfod a barddoniaeth', Heddiw, Cyf. v, tt. 179-82.
- Loen, Arnold B.
Secularization, Llundain, 1967.
- Lord, Peter
Arlunwyr Gwlad, Aberystwyth, 1993.
- Lord, Peter
Gwenllian : Essays on Visual Culture, Llandysul, 1994.
- Lord, Peter
Hugh Hughes : Arlunydd Gwlad, 1790-1863, Llandysul, 1995.
- Lord, Peter
'Iconograffeg Poblogaidd y Pregethwr', Barn, Rhifau
330/331, Gorffennaf ac Awst, 1990, tt. 37-52.
- Lord, Peter
The Aesthetics of Relevance, Llandysul, 1993.
- Lord, Peter
Words with Pictures, Aberystwyth, 1995.

- Lord, Peter
Y Chwaer-Dduwies : Celf, Crefft a'r Eisteddfod, Llandysul, 1992.
- Lord, Peter
'Ystyr y Llun Naif', Barn, Rhifau 348/349, Ionawr a Chwefror, 1992, tt. 26-41.
- Lucie-Smith, Edward
British Poetry Since 1945, Llundain, 1976.
- Madgwick, P.J., Griffiths, Non a Walker, Valerie
The Politics of Rural Wales : A Study of Cardiganshire, Llundain, 1973.
- Marwick, Arthur
Culture in Britain Since 1945, Rhydychen, 1991.
- Matonis, A.T.E.
'The Marwnadau of the Cywyddwyr', Studia Celtica, Cyf. xviii, 1983-84, tt. 158-170.
- McCririck, Mary
Wales in the Twentieth Century, Dinbych, 1974.
- Mercer, Peter A.
Bywyd a Gwaith yng Nghymru'r Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg, Caerdydd, 1931.
- Meroney, Howard
'Studies in Early Irish Satire', The Journal of Celtic Studies, 1953, tt. 59-130.
- Meyer, K.
Ancient Gaelic Poetry, Glasgow, 1906.
- Meyrick, S.R.
History of Cardiganshire, Aberhonddu, Argraffiad 1907.
- Millward, E.G.
'Byd y Baledwr', Y Faner, 19 Mai, 1978, tt. 17-18.
- Millward, E.G. (gol.)
Ceinion y Gân : Detholiad o Ganeuon Poblogaidd Oes Victoria, Llandysul, 1983.
- Millward, E.G.
Cenedl o Bobl Ddewrion : Agweddau ar Lenyddiaeth Oes Victoria, Llandysul, 1991.
- Millward, E.G.
'Gwerineiddio Llenyddiaeth Gymraeg', Bardos, Penodau ar y Traddodiad Barddol Cymreig a Cheltaidd, gol. R. Geraint Gruffydd, Caerdydd, 1982, tt. 95-110.

- Millward, E.G.
Pryddestau Eisteddfod Detholedig 1911-1953, Lerpwl, 1973.
- Millward, E.G.
'Rhamantiaeth Eisteddfodol', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. x, Dinbych, 1977, tt. 343-356.
- Millward, E.G.
'The Long Poem in Welsh', Planet, Rhif 58, 1986, tt. 82-89.
- Mitchell, Duncan
'Depopulation and Rural Social Structure', The Sociological Structure, Cyf. xlii, Rhan 4, tt. 3-9.
- Mitchel, Duncan
'Social Disintegration in a Rural Community', Human Relations, Cyf. 3, 1950, tt. 279-306.
- Morgan, D.J.
Pant a Bryn : Detholiad o Ysgrifau, Llandysul, 1953.
- Morgan, Derec Llwyd
'Barddoniaeth 'y Gymru sydd ohoni'', Y Genhinen, Cyf. 25, Hydref, 1975, tt. 194-198.
- Morgan, Derec Llwyd
'Camp a Rhemp - Barddoniaeth Bois y Cilie', Barn, Rhif 165, 1976, tt. 313-314.
- Morgan, Derec Llwyd
Y Soned Gymraeg, Cyfres Pamffledi Llenyddol Cyfadran Addysg Aberystwyth, Rhif 13, Llandybie, 1967.
- Morgan, John
'Hen Eisteddfodau ardaloedd Gogledd Ceredigion', Welsh Gazette, 11 Medi, 1947, t. 5; 20 Tach. 1947, t.7; 20 Medi, 1948, t. 7.
- Morgan, Kenneth O.
Rebirth of a Nation : Wales 1880-1980, Rhydychen/Caerdydd, 1981.
- Morgan, Kenneth O.
'Twf Cenedlaetholdeb Fodern yng Nghymru 1800-1966', Cof Cenedl, gol. Geraint H. Jenkins, Llandysul, 1986, tt. 147-178.
- Morgan, Prys
'Gwerin Cymru - Y Ffaith a'r Ddelfryd', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1967, tt. 117-131.
- Morgan, Prys
'The character of Welsh Society', Wales : a New Study, gol. David Thomas, Newton Abbot, 1977, tt. 272-90.

- Morgan, T.J.
'Arddel Disygbl', Barn, Rhif 29, Mawrth, 1965, t. 149.
- Morgan, T.J.
'Beirdd Eisteddfodol Cwmaman a Chwmtawe', Journal of the Welsh Bibliographical Society, Cyf. 1, Rhif 4, Ebrill, 1965, tt. 162-185.
- Morgan, T.J.
'Dechrau'r Ganrif', Ysgrifau Beirniadol, gol. J.E. Caerwyn Williams, Cyf. iv, Dinbych, 1969, tt. 116-152.
- Morgan, T.J.
Diwylliant Gwerin, Llandysul, 1972.
- Morgan, T.J.
Peasant Culture, Abertawe, 1975.
- Morgan, T.J.
'Peasant Culture of the Swansea Valley', Glamorgan Historian, Cyf. 9, gol. Stewart Williams, [1973], tt. 105-122.
- Morgan, T.J.
Ysgrifau Llenyddol, Llundain, 1951.
- Morgan, T.R.
Llawlyfr Coffa Canmlwyddiant Carmel - Eglwys y Bedyddwyr Pontrhydfendigaid : 1834-1934, Aberystwyth, 1934.
- Morris, E.B.
'Pontrhydfendigaid', Cymru, 1907, t. 237.
- Morris-Jones, Huw
Y Gelfyddyd Llenyddol yng Nghymru, Lerpwl, 1957.
- Morris-Jones, John
Cerdd Dafod, sef Celfyddyd Barddoniaeth Gymraeg, Rhydychen, 1925.
- Mumford, L.
The Culture of Cities, Llundain, 1938.
- Newman, P.R.
'The Flail, the Harvest and Rural Life', Folk Life - Journal of Ethnological Studies, Cyf. 24, 1985-86, tt. 70-86.
- Nicholas, T.E.
Llygad y Drws : Canu'r Carchar, Dinbych, 1940.
- Nicholas, T.E.
Rwy'n gweld o Bell, Abertawe, 1965.
- Nicholas, W. Rhys
The Folk Poets, Cyfres 'Writers of Wales', Caerdydd, 1978.

- Owen, Dafydd
I Fyd y Faled, Dinbych, 1986.
- Owen, Daniel
Hunangofiant Rhys Lewis - Gweinidog Bethel, ail argraffiad, Wrecsam, 1885.
- Owen, Dyfnallt
Rhamant a Rhyddid, Aberystwyth, 1952.
- Owen, H. (gol.)
Additional Morris Letters, Rhan 1 a 2, Llundain, 1949.
- Owen, J. Dyfnallt
'O Ramantiaeth i Realath', Ar y Tŵr, Abertawe, 1953, tt. 73-78.
- Owen, J. Dyfnallt
'Y Mudiad Rhamantaidd yn llên Cymru', Ar y Tŵr, Abertawe, 1953, tt. 85-89.
- Owen, J. Dyfnallt
'Y Mudiad Rhamant ym Marddoniaeth Ddiweddar Cymru', Rhamant a Rhyddid, Aberystwyth, 1952, tt. 28-33.
- Owen, J.T.
'Tylwyth Teg yn Ystrad Fflur a'r Cylch', Cymru'r Plant, 1927, tt. 381-384.
- Owen, T.M.
'Rhai Agweddau ar Astudio Cymdeithas yng Nghymru', Trafodion Economaidd a Chymdeithasol 1956-63, goln. M.J. Jones ac R.O. Roberts, Caerdydd, 1966, tt. 20-43.
- Owen, Trefor M.
Welsh Folk Customs, Caerdydd, 1959.
- Owen, William
Adolygiad ar Meddylu : Atgofion Archdderwydd gan W.J. Gruffydd, Barn, Rhif 283, Hydref, 1986, t. 360.
- Parry, R. Williams
Cerddi'r Gaeaf, pumed argraffiad, Dinbych, 1971.
- Parry, Thomas
Adolygiad ar The Folk Poets gan W. Rhys Nicholas, Y Faner, 26 Ionawr, 1979, tt. 11-12.
- Parry, Thomas
Baledi'r Ddeunawfed Ganrif, Caerdydd, 1935.
- Parry, Thomas
Hanes Llenyddiaeth Gymraeg hyd 1900, Caerdydd, 1944.
- Parry, Thomas
Llenyddiaeth Gymraeg 1900-1945, Lerpwl, 1945.

- Parry, Thomas
'The Welsh Renaissance of the Twentieth Century', Wales Through the Ages, Cyf. 2, gol. A.J. Roderick, Llandybie, 1960, tt. 209-14.
- Parry-Jones, Daniel
My Own Folk, Llandysul, 1972.
- Parry-Jones, Daniel
Welsh Country Characters, Llundain, 1952.
- Parry-Jones, Daniel
Welsh Country Upbringing, Llundain, 1948.
- Parry-Williams, T.H. (gol.)
Caniadau Isgarn, Aberystwyth, 1949.
- Parry-Williams, T.H.
Cerddi Rhydd Cynnar, Caerdydd, 1932.
- Parry-Williams, T.H.
Detholiad o Gerddi, Llandysul, 1972.
- Parry-Williams, T.H.
Elfennau Barddoniaeth, Caerdydd, 1935.
- Parry-Williams, T.H.
Hen Benillion, Llandysul, 1940.
- Parry-Williams, T.H.
Ymhél â Phrydyddu, Llundain, 1958.
- Parry-Williams, T.H.
Ysgrifau, Llundain, 1928.
- Peate, Iorwerth, C.
Adolygiad ar Ffenestri a Cherddi Eraill gan W.J. Gruffydd, Taliesin, Cyf. 4, t. 96.
- Peate, Iorwerth C.
'Cymru a Rhamantiaeth', Llên Cymru, Cyf. vi, Ionawr-Gorffennaf, 1960, Rhif 1 a 2, tt. 21-25.
- Peate, Iorwerth C.
Dyfodol ein Llenyddiaeth : Llenyddiaeth Gymraeg mewn 'Cymdeithas Ddwylieithog'. Cyfres yr Academi 3, Llandybie, 1962.
- Peate, Iorwerth C.
'Ein Safonau Llenyddol', Taliesin, Cyf. 28, Gorffennaf, 1974, tt. 31-34.
- Peate, Iorwerth C.
'Rhai o grefftau Ceredigion', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. vii, tt. 50-5.

- Peate, Iorwerth C.
The Welsh House, Caerdydd, 1944.
- Peate, Iorwerth C.
Tradition and Folk Life a Welsh View, Llundain, 1972.
- Peate, Iorwerth C.
Y Crefftwr yng Nghymru, Aberystwyth, 1933.
- Phillips, Bethan
Peterwell, Llandysul, 1983.
- Phillips, Dewi Z.
'Pam achub Iaith?', Efrydiau Athronyddol, Cyf. lvi, 1993, tt. 1-12.
- Phillips, Richard
'Amaethyddiaeth Sir Aberteifi', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. xiii, 1957-1958), tt. 14-20.
- Phillips, Richard
'Amgau Tir ar Fynydd Bach', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 6, 1968-1971, tt. 350-363.
- Phillips, Richard
Dyn a'i Wreiddiau, Dinbych, 1975.
- Phillips, Richard
'Oes Aur y Ceffylau', Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 5, 1964-1967, tt. 125-142.
- Phillips, W.J.
'Beirdd Gwlad Dyffryn Aman', Y Genhinen, Cyf. xii, Rhif 3, Haf 1962, tt.143-153.
- Phillips, W.J.
'Daniel Lewis Moses', Yr Ymofynnydd, Cyf. 62, 1962, tt. 193-196.
- Pinta, V. de Sola a Rodway, A.E. (goln.)
The Common Muse, Llundain, 1965.
- Powell, Robat
'Awdlau'r Genedlaethol o 1945 ymlaen', Barddas, Rhif 99/100, 1985, tt. 21-2.
- Powell, W.E. a Brewer, G.W.
Cristnogaeth a Chrefydd, Abertawe, 1967.
- Preminger, Alex (gol.)
Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics, adargraffiad, Llundain, 1979.
- Price, F.S.
History of Llansawel, Abertawe, 1898.

- Price, J. Arthur
'The Story of Ceredigion', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. v, 1938-9, tt. 52-55.
- Prichard, Caradog
Afal Drwg Adda - Hunangofiant Methiant, Dinbych, 1973.
- Prichard, Caradog
Llef un yn Llefain, Llandybie, 1963.
- Prichard, Caradog
Y Rhai Addfwyn : Atgofion Lleol am Ardal Bethesda, Caernarfon, 1971.
- Pride, Emrys
Rhondda, My Valley Brave, Casnewydd, 1975.
- Pritchard, K.O.
The Story of Gilfach Goch, ail argraffiad, Casnewydd, 1973.
- Pryce, W.T.R.
'Wales as a Culture Region : Patterns and Change - 1750-1971', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1978, tt. 229-261.
- Pryce, W.T.R.
'Migration and the evolution of culture areas : cultural and linguistic frontiers in north-east Wales, 1750-1851', Transactions of the Institute of British Geographers, Cyf. 65, 1975, tt. 79-107.
- Pryce, W.T.R.
'Welsh and English in Wales : A spatial analysis based on the linguistic affiliations of parochial communities', Bulletin of the Board of Celtic Studies, Cyf. 28, 1978, tt. 1-36.
- Pugh, Ieuan
'The Cardiganshire Leadmines', Planet, Cyf. 10, Chwefror-Mawrth, 1972, tt. 55-66.
- Redfield, Robert
The Little Community, chweched argraffiad, Chicago, 1964.
- Rees, Alwyn D.
Life in a Welsh Countryside : A Social Study of Llanfihangel yng Ngwynfa, Caerdydd, 1950.
- Rees, Alwyn D. a Davies, Elwyn
Welsh Rural Communities, Caerdydd, 1960.
- Rees, Brinley
Dulliau'r Canu Rhydd, 1500-1650, Caerdydd, 1952.

- Rees, D. Ben
'Bedyddwyr yn ymhel â llenyddiaeth', Trafodion Cymdeithas Hanes Bedyddwyr Cymru, 1984, tt. 21-29.
- Rees, D. Ben (gol.)
Dyrnaid o Awduron Cyfoes, Pontypridd, 1975.
- Rees, D. Ben
Hanes Plwyf Llanddewi Brefi, Llandysul, 1984.
- Rees, D. Ben
Wales : The Cultural Heritage, Ormskirk, 1981.
- Rees, D.C.
Tregaron, Historical and Antiquarian, Llandysul, 1936.
- Rees, Ioan Bowen
Cymuned a Chenedl, Llandysul, 1994.
- Rees, John Roderick
Cerddi John Roderick Rees, Llandysul, 1984.
- Rees, John Roderick
Cerddi Newydd, 1983-1991, Caernarfon, 1992.
- Rees, Thomas
A Topographical and Historical Description of Cardiganshire, Llundain, 1910.
- Rees, W.J.
'Caradoc Evans and D.J. Williams - A Problem in Literary Sociology', Planet, Cyf. 81, Mehefin/Gorffennaf 1990, tt. 69-80.
- Rheidol
'Yr Eglwys yn Sir Aberteifi', Yr Haul, 18 Medi, 1874, tt. 354-5.
- Rhisiart, Gruffydd
'Ffeiriau Cymru', Cymru, Rhif 12, 1897, tt. 201-202.
- Rhys, Beti
'Bywyd Llenyddol Pontypridd a'r Cylch', Y Traethodydd, Cyf. cxlv, 1990, tt. 131-150.
- Rhŷs, John
Celtic Folklore : Welsh and Manx, Rhydychen, 1901.
- Richards, B.
A History of the Llynfi Valley, Y Bont-faen, 1982.
- Richards, Thomas
Atgofion Cardi, Llandysul, 1960.

- Roberts, D.J.
'Beirdd Cynnar y Tivyside', Cardigan and Tivyside Advertiser, 'Centenary Supplement', 3 Mehefin, 1966, t. 12.
- Roberts, D.J.
'Isfoel', Y Cardi, Rhif 4, Mawrth, 1969, tt. 3-6.
- Roberts, Dafydd
'Y Deryn Nos a'i Deithiau : Diwylliant Derbyniol Chwarelwyr Gwynedd', Cof Cenedl III : Ysgrifau ar Hanes Cymru, gol. Geraint H. Jenkins, Llandysul, 1988, tt. 169-178.
- Roberts, Emrys
'Arbrofi Cyfoes â'r gynghanedd a'i mesurau', Trafod Cerdd Dafod y Dydd, gol. Alan Llwyd, Caernarfon, 1984, tt. 91-113.
- Roberts, Emrys
Monallt : Portread o Fardd Gwlad, Caernarfon, 1985.
- Roberts, Ernest
Bargen Bywyd fy Nhaid, Llandybie, 1963.
- Roberts, Idris
'Ar dôn-y-botel daith' Y Cymro, 25 Awst, 1955, tt. 10-11.
- Roberts, Kate
'Iaith Cefn Gwlad', Taliesin, Cyf. 8, tt. 91-96.
- Roberts, Kate
Y Lôn Wen, Dinbych, 1960.
- Roberts, Richard
'Argyfwng Ysbrydol Dyn Heddiw', Y Traethodydd, Cyf. cxxiii, 1968, tt. 74-80.
- Roberts, W.
'Dechrau Cyfarfodydd Llenyddol Cymru', Cymru, Cyf. xiv, 1898, t. 9.
- Roberts, Wilbur Lloyd
'Datgymalwyd ei Wreiddiau ...', Barn, Rhif 94, Awst, 1970, tt. 265 a 268.
- Robertson, Olivia
It's an Old Irish Custom, Llundain, 1953.
- Roderick, G.W.
'Education, Culture and Industry in Wales in the Nineteenth Century', Cylchgrawn Hanes Cymru, Cyf. 13, Rhif 4, Rhagfyr, 1987, tt. 438-452.
- Rogers, Dai
'Mewnfudo a'r Iaith Gymraeg : Canlyniad Arolwg yn Ardal Tregaron', Barn, Rhif 329, Mehefin, 1990, tt. 7-9.

- Rogers, Timothy (gol.)
Georgian Poetry 1911-1922 : Critical Heritage, Llundain, 1977.
- Routh, H.V.
English Literature and Ideas in the Twentieth Century, Llundain, 1946.
- Rowlands, Emrys I.
 'Mesurau prydyddol', Gwŷr llên y ddeunawfed ganrif a'u cefndir, gol. Dyfnallt Morgan, Llandybie, 1966, tt. 66-74.
- Rowlands, John
Ysgrifau ar y Nofel, Caerdydd, 1992.
- Rubinstein, W.D.
Capitalism, Culture, and decline in Britain, 1950-1990, Llundain, 1993.
- Sapir, Edward
Culture, Language and Personality, Selected Essays, Berkeley, 1956.
- Scourfield, Elfyn
 'Arferion Cymdeithas Amaethyddol Ardal Tre-lech', The Carmarthenshire Antiquary, Cyf. viii, 1972, tt. 63-74.
- Scourfield, Elfyn
 'Astudiaeth o Ddiwylliant Lleol a Thraddodiadau Llafar Ardal Tre-lech', Traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1969.
- Smith, David (gol.)
A People and a Proletariat : Essays in the History of Wales 1780-1980, Llundain, 1980.
- Stead, Peter
 'Amateurs and Professionals in the Cultures of Wales', Politics and Society in Wales, 1840-1922, goln. Geraint H. Jenkins a J. Beverly Smith, Caerdydd, 1988, tt. 111-134.
- Steiner, G.
After Babel : Aspects of Language and Translation, Rhydychen, 1975.
- Swinerton, Frank
The Georgian Literary Scene, 1910-1935, Llundain, 1950.
- Thickens, John
 'Ceredigion a'r Diwygiad Methodistiaidd', Llawlyfr Cymdeithas Ceredigion Llundain, Cyf. i, 1934-35, tt. 10-15.
- Thomas, B. (gol.)
The Welsh Economy, Caerdydd, 1962.
- Thomas, Ben Bowen
Baledi Morgannwg, Caerdydd, 1951.

- Thomas, Ben Bowen
Drych y Baledwyr, Aberystwyth, 1958.
- Thomas, D.A.
'Gweithfeydd Mwyn Gogledd Ceredigion', Welsh Gazette,
10 Tachwedd, 1955, t. 6.
- Thomas, D. Lleufer
'Lewis Morris in Cardiganshire', Y Cymmrodor, Cyf. xv,
1902, tt. 1-87.
- Thomas, David (Dafydd Ddu Eryri)
Diddanwch teuluaidd : neu waith beirdd Môn, Caernarfon,
1817.
- Thomas, David
Cau'r Tiroedd Comin, Lerpwl, d.d.
- Thomas, Dewi W.
'Addysg yng Ngheredigion, 1800-1850 : Yn ôl y Cofiannau',
Cylchgrawn Cymdeithas Hynafiaethwyr Ceredigion, Cyf. 6,
1968-1971, tt. 45-89.
- Thomas, Dylan
Under Milk Wood : A play for voices, Llundain, argraffiad
1963.
- Thomas, Gwilym J.
'Henffych Brifardd : Dafydd Jones, Ffair Rhos (1907-1991),
The Cambrian News, 10 Gorffennaf, 1992, t. 8.
- Thomas, Gwyn
Golwg ar Farddoniaeth Ddiweddar, Llandysul, 1976.
- Thomas, Gwyn
Y Traddodiad Barddol, Caerdydd, 1976.
- Thomas, Mair Elvet
Aqweddau ar weithgarwch llenyddol Gwent yn y ganrif
ddiwethaf, Caerdydd, 1981.
- Thomas, M. Wynn (gol.)
Diffinio Dwy Llenyddiaeth, Caerdydd, 1995.
- Thomas, M. Wynn
'My People and the Revenge of the Novel', The New Welsh
Review, Rhif 1, 1988, tt. 17-22.
- Thomas, Patrick
'Pentre Bregus', Golwg, Cyf. 7, Rhif 10, 3 Tachwedd, 1994,
tt. 10-11.
- Thomas, R.S.
Selected Poems, 1943-1968, Llundain, 1973.

- Thomas, S.O.
'Argyfwng Cefn Gwlad', Y Genhinen, Cyf. vii, Rhif 3, Haf, 1957, tt. 147-151.
- Thomas, W.
'Ffair Rhos', Cymru, Rhif 48, 1915, tt. 175-176, tt. 229-31, t. 315; Rhif 49, 1915, tt. 137-140; Rhif 50, 1916, tt. 35-40, tt. 273-277.
- Vaughan, Richard
Moulded in Earth, Llundain, 1951.
- Walters, Huw
Canu'r Pwll a'r Pulpud : Portread o'r Diwylliant Barddol Cymraeg yn Nyffryn Aman, Dinbych, 1987.
- Walters, Huw
'Diwylliant y Cwm', Taliesin, Cyf. 83, Gaeaf 1993, tt. 122-125.
- Walters, Huw
Erwau'r Glo, Abertawe, 1976.
- Walters, Huw
'Gweithgarwch llenyddol Dyffryn Aman yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg a dechrau'r ugeinfed ganrif', Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1985.
- Watkins, Vernon
Collected Poems, Ipswich, 1986.
- Webb, J.W.
'The natural and migrational components of population change in England and Wales, 1921-31', Economic Geography, Cyf. 39, 1963, tt. 130-48.
- Wells, E.K.
The Ballad Tree - A Study of British and American Ballads, their Folklore, Verse and Music, Llundain, 1950.
- William, Dafydd Wyn
'Y Canu Rhydd Cynnar ym Môn yn yr Unfed ganrif ar bymtheg', Llên Cymru, Cyf. 17, Rhif 1 a 2, Ionor-Gorffennaf, 1992, tt. 143-149.
- William, Dafydd Wyn
'Y Traddodiad Barddol ym Mhlwyf Bodedern', Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn, 1975, tt. 24-68.
- Willey, Basil
The Eighteenth Century Background, Llundain, 1946.
- Williams, Allan, P.O.
Changing Culture, Rhydychen, 1989.

- Williams, D.
A History of Modern Wales, Llundain, 1950.
- Williams, D. Emrys
'Payment of Farm Servants in the Towy Valley, 1774-1869',
Cylchgrawn Cymdeithas Frenhinol Amaethyddol Cymru,
Cyf, xxix, 1960, tt. 71-85.
- Williams, D.J.
Hen Dŷ Ffarm, Aberystwyth, 1953.
- Williams, D.J.
Hen Wynebaw, Aberystwyth, 1934.
- Williams, D.J.
Yn Chwch ar Hugain Oed, Aberystwyth, 1959.
- Williams, Elin M.
'Teulu'r Cilie - Nythaid o Feirdd Gwlad', Traethawd M.A.
Prifysgol Cymru, 1982.
- Williams, Gerwyn
Y Rhwyg, Llandysul, 1993.
- Williams, G.J.
Traddodiad Llenyddol Morgannwg, Caerdydd, 1945.
- Williams, G.J.
'Yr Iaith Lafar a Llenyddiaeth', Taliesin, Cyf. 15,
Rhagfyr, 1967, tt. 18-29.
- Williams, G.J. a Jones, E.J. (goln.)
Gramadegau'r Penceirddiaid, Caerdydd, 1934.
- Williams, Gwyn
An Introduction to Welsh Literature, Cyfres 'Writers of
Wales', Caerdydd, 1978.
- Williams, Gwyn A.
When Was Wales? Llundain, 1979.
- Williams, Ioan
Capel a Chomin, Caerdydd, 1989.
- Williams, Ioan
Kitchener Davies, Caernarfon, 1984.
- Williams, J. Ellis
'Bardd Gwlad', Y Genhinen, Cyf. 23, Rhif 2, 1973,
tt. 75-77.
- Williams, J.E. Caerwyn
'Gweledigaeth Owen Edwards', Taliesin, Cyf.iv, tt. 5-29.

- Williams, J.E. Caerwyn
'John Morris Jones', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, Rhan 1, 1965, tt. 167-206; Rhan 2, 1966, tt. 16-72.
- Williams, J.E. Caerwyn (gol.)
Literature in Celtic Countries, Caerdydd, 1971.
- Williams, J.E. Caerwyn
The Court Poet in Medieval Ireland, Dulyn, 1978.
- Williams, J.E. Caerwyn
Traddodiad Llenyddol Iwerddon, Caerdydd, 1958.
- Williams, J.E. Caerwyn
'Y Feirniadaeth Lenyddol ddiweddar', Y Traethodydd, Cyf. cxxlvii, 1992, tt. 169-182.
- Williams, John a Davies, Eben
Fferm a Ffair a Phentre, Aberystwyth, 1958.
- Williams, Raymond
Culture, Llundain, 1981.
- Williams, Raymond
Culture and Society 1780-1950, Llundain, 1958.
- Williams, Raymond
The Country and the City, Llundain, 1973.
- Williams, Rhydwen
Y Ffynhonnau a Cherddi Eraill, Llandybie, 1970.
- Williams, Stephen J. (gol.)
Robert ap Gwilym Ddu : Detholion o'i Weithiau, Caerdydd, 1959.
- Williams, W.
'Consumption in Cardiganshire', Aberystwyth Observer, 13 Hydref, 1910, t. 15.
- Williams, Waldo
'Bardd Gwlad', Y Genhinen, Cyf. 15, Rhif 1, 1965, tt. 436-440.
- Wuthnow, R. et al.
Cultural Analysis, Boston, 1984.
- Wyn, Eifion
Telynegion Maes a Môr, Caerdydd, 1908.